ڕێباز و شێوازەکان لە ویژەی کورد دا

ڕەحیم فتووحی

سرشناسه : فتوحی، رحیم، ۱۳۵۸ -
عنوان و نام پدیدآور : **ڕێباز و شێوازەکان لە وێژەی کورد دا / ڕەحیم فتووحی**
مشخصات نشر : **اشنویه: ڕەحیم فتوحی، ١٣٩٤.**
مشخصات ظاهری : ۳۵۷ص؛ ۵/۱۴×۵/۲۱ سم.
شابک : ٦ - ٤١٢٩- ٠٤- ٦٠٠- ٩٧٨
وضعیت فهرست‌نویسی : فیپا
یادداشت : کردی.
موضوع : ادبیات کردی – سبک‌شناسی
رده‌بندی کنگره : PIR۳۲۵۶/آ۲۱ف۲ ۱۳۹۴
رده‌بندی دیویی : ۸فا۹/۲
شماره کتابشناسی ملی : ۴۰۸۳۵۱۷
چاپ و صحافی : اشنویه، آریا

ناوی پەرتووك: ڕێباز و شێوازەکان لە وێژەی کورد دا
نووسەر: فتووحی، ڕەحیم
گەڵاڵەوێنەی ڕووبەرگ: عەلی محەمەدنژاد
پیت چین: نووسەر
پێداچوونەوە: شەهاب ئەحمەدی ئازەر، شارووخ حەسەنزادە
نۆرەی چاپ: یەکەم
ناوەندی چاپەمەنی: شنۆ، چاپەمەنی ئاریا
تیراژ: ١٠٠٠ دانە
قیمەت: ٢٠٠٠٠ تمەن

{مافی لەچاپدان و بڵاوکردنەوەی سەرلە نوێ، بۆ نووسەر پارێزراوە.}

ناوئاخن

بەرایی ٦

بەشی یەکەم

ڕێباز و شێوازەکانی زاراوەی گۆرانی ٢٠

ڕۆژەنی یەکەم

ڕێبازی یارسان. ٢١

ئا. شێوازی کۆنی ویژەی یاری (سەدەی یەکەم تا پێنجەم) ٢٢

ب. شێوازی شاخوەشین. ٣٢

پ. شێوازی سانسەهاك ٣٧

ڕۆژەنی دووهەم

ڕێبازی فرەچەشنی دەرەوەی یاری ٤٧

ئا. هۆنراوەی ئایینی و عیرفان و سۆفیگەری دەرەوەی یاری. ٤٨

ب. هۆنراوەی دڵداری و پەسنی جوانی دیمەنەسروشتییەکان و شینگێڕی.......٦٣

پ. مەبەستی پەروەردەکردن ٨٥

ڕۆژەنی سێهەم

ڕێبازی چیرۆکەهۆنراوەنووسی گۆرانی ٩٧

شانامە کوردییەکان ١٣٥

بابەتی تر لـە ویژەی گۆران دا ١٥٠

بەشی دوو

ڕێباز و شێوازەکانی کرمانجی سەروو ١٥٢

ڕۆژەنی یەکەم

ڕێبازی کۆن ١٥٣

ڕۆژەنی دووهەم

ڕێبازی ئەزدایی(ئێزیدی). ١٥٧

ڕۆژەنی سێهەم

ڕێبازی بۆتانی. ١٦٦

شێوازەکانی ڕێبازی بۆتانی ١٦٩

ئا. شێوازی چیرۆکەبەیت نووسی ١٧٠

ب. شێوازی عیمادەدینی ١٧٨

شەمسەدینی ئەخلاتیی، شێوازێکی تاقانە و تایبەت ١٨٩

ویژەی کلاسیکی کوردەکانی خۆڕاسان ١٩٩

پ. شێوازی چێرۆکنووسی عەرووزی لـە فۆڕمی مەسنەویدا. ٢٠٩

ڕۆژەنی چوارەم

ڕێبازی نوێ. ٢١٨

بەشی سێهەم

ڕێباز و شێوازەکانی زاراوەی سۆرانی (کرمانجی خواروو) ٢٤٤

سەرەتا 245

ڕۆژەنی یەکەم

ڕێبازی کۆنی سۆرانی. 248

ئا. شێوازی یارسان و دژبەرانی 248

دژبەرانی یارسان 253

عێل بەگی جاف، خاوەن فۆڕم و بابەتی تایبەت. 255

ب. شێوازەکانی سەربەخۆ لە یارسانی سۆرانی. 261

پ. نوسراوە سۆرانییەکانی ئەزدایی(پەڕاوی جیلوە) 267

ڕۆژەنی دووهەم

ڕاگواستنی ئەزموونی بۆتانی، ڕێبازی ئەحمەدی کۆڕ 269

ڕۆژەنی سێهەم

ڕێبازی بابانی (ڕێبازی نالی شارەزووری و هاوڕێیەکانی) 287

ڕۆژەنی چوارەم

ڕێبازی نوێ. 293

ڕۆمان 306

پاشکۆی ١ 334

بەرایی

زمان بۆ هەر نەتەوەیەك هێمای هەبوون و شووناسی مێژوییە. وێژە بنوێنی ڕادەی هێزی زمان و ڕەوایی و شەرعییەتی ئەوە. گرنگی وێژە بۆ هەر نەتەوەیەك ئەو ئاستەی هەیە کە بەردەوام بۆ سەلماندن و بە جیهانی کردنی وێژەی خۆی تێدەکۆشێت. هەر بەو شێوە ڕێژەی نائاگاداری لە گیرۆفەنی زمانی و بەرهەمە مێژوییەکانی ئەدەبی، بە تایبەت کۆنترینەکان، ئاستی لەخۆنامۆیی ئەو نەتەیەوە دەنوێنێت. ئێستا لە قاتی گەردوونی دا هیچ گەل و نەتەوەیەك نییە کە بارتەقای کورد لە وێژە و وێژەوانی خۆی نامۆ بێت. هیچ خەڵکانێك نادیترێت کە وێژەوانە مەزن و مێژووییەکانی هێندە لە ناو خۆی دا نەناسراو بن. ئەو پرسە بۆ ڕۆژهەڵاتی کۆردستان بەرچاوترە. زمانی ئاخاوتنی ئاپۆڕا لە ڕووی پێکهاتە سەقەت و داروخاو بووە و دارماڵ لە وشە و بێژە و دەستەواژەگەلی بیانی عارەبی کە ناڕاستەوخۆ لە ڕێگەی زمانی فارسییەوە لە کوردی وەژوور کەوتوون و وەها خوویان پێ گیراوە کە ئاخێوەر تەنانەت ئەگەر خۆی نووسەری کوردیش بێت، پارێز ناکا و تەنانەت سەربەخۆ لە خەساری پێکهاتەیی زمان و هەبوون و نەبوونی بێژەی هاوشێوەی کوردی، پاکانەی «دەوڵەمەند کردنی زمان» دەهێنێتەوە. کێشەی نەناسراوبوون و ڕەنگە سووك بوونی بەرهەمە مێژووییەکانی زمانی کوردی نەك هەر بۆ خەڵکی ڕەشۆکی، بگرە بۆ شاعیر و نووسەر و ڕەخنەگری کورد، تێکەڵە لەگەڵ بۆچوونی ناوچەیی و نائاگادارانە

لەسەر ویژەی فارسی. بەچەشنێك كە لە باسەكانیان دا لەسەر ویژەوانی كوردی، كەمتر هەڵدەكەوێت بۆ پاڵپشتی قسەی خۆیان لە بەرهەمەكانی كوردی ئاماژە بكەن بە دەستەواژە و دێڕگەلێك، لە دۆخێك دا بە لێشاو میناكی فارسی لە حافز و فیردەوسی و مەولانا وێنەی تر دەهێن ، ڕەنگە هەر «پەرێشانی دەینەوەری»، «شاخوەشینی هەرسینی»، «خاتوو جەلالە»، «مەیزەرد»، «نێرگز»، «ئەبوولبەرەكات»، «شێخ حەسەنی هەكاریی» و سەدانی تریان بە ناو نەبیستبێت و چەتوونە كە بڕوایان بە هەبوونی بەرهەمی كوردی سەرووی هەزارساڵە و چەندسەد ساڵە هەبێت. یا بە حەزێكی نەدیتۆكانەی ناوچەیی و شاگەشكانەوە، دێڕەكانی شاملۆ و ئەخەوان و سپەهری وێنەی تر وەك ئەدەبی جیهانی دەهێنن، گۆیا لە دونیای ئێستا ویژەی فەرەنسی و رووسی و ئەڵمانی و... هەر بوونی نییە. ئەو بەڕێزانە بە ئاوڕدانەوەیەك لە ئاستی ویژەی گەلانی هاوسێی تورکیا و ئەو ویژەوانە مەزنانەی خەڵاتەكانی جیهانییان پێدراوە و هەروەها دەفرایەتی مێژووی زمانی عارەبی و ئەوەی كە تەنیا بارستی نوسراوەی فارسە عارەبینووسەكان دەیان بەرامبەر پترە لە هەرچی نوسراوەی فارسییە، ڕەنگە ناوچەیی و نائاگادارانە بوونی ڕوانینیان بۆ ئاستی بەرزی زمانی فارسی لە جیهان دا!! بۆ دەركەوێت. بە وتەی حاجی:

«یەكتان نەچوونە گەردش، وا تێدەگەن كە دونیا
هەر پادشاهی ڕۆمە و شاهی عەجەم لە تاران»

ئەو زانیارە مەزنانەی كە بە چەنگێك بەرهەمی شاملۆ و ئەخەوان و سپەهری شاگەشكە بوون، گۆیا كوردیش جگەرخوێن و قەدریجان و شێركۆ بێكەسی

نییە، گەورە کەسایەتییەکانی وەك حوزنی ، قەناتی کۆردۆ ، کامەران عالی بەدرخان و دەیانی تر لە ڕاست بیرمەندە ویژەوانەکانی فارس بە شیاوی بەڵگە لێ هێنان نادیترێن کە گۆیا کاری زانستی دەکرێ با ئاستی دانەبەزێت! و تەنیا بە پاڵپشتی گیرۆفەن و لێوەشاوەیی فارسی، کوردی دەوڵەمەند دەکەن. لە کۆر و کۆبوونەوەی بەرهەمهێنەرانەی خۆیان دا بە یەکتر هەڵدەڵێن و نازناوی شیاو بە دەستەوا پێشکەشی یەکتر دەکەن، هەڵبەت ئاگاداری هەڵپەسێوراوی زمانی دەوڵەمەندی فارسی بە زمانی عارەب هەن. هەڵبەت دەزانن کە ڕووگەی زانستییان دارماڵە لە وشە و بێژەی عارەبی، لەو ئاستە دا کە ئەگەر لەو بێژانە داماڵدرێت کە بە وتەی ئەوان «ئەو خەڵکە ژیرە زمانییان پێ دەوڵەمەند کردووە»، کۆمەڵێك وشەی ڕەق و ڕووق جێدەمێنێت کە بەکاری پێوەندییەکی ئاسایی ژیان نایەن. هەڵبەت بۆشایی زمانی فارس و هەڵپەسێوراوی بە عارەب بەو پاکانە، لە جێگەی بەڵگەداریی زیاتر لە «تەتەڵەی دەربڕینی پێچەوانە» دەچێت، پێویستە لە پێك‌گرتنێکی نەشیاو دا بۆ کوردیش هەناردە بکرێت؟!! هەڵبەت ئەوەش دەزانن کە ئەو کۆمەڵە وشە، نەعارەبییەی زمانی ڕووگەییان سەدا حەفتای لە کوردی دا بەجیاوازی دەربڕین و زاراوە هەن کە بە وردبوونەوەیەکی ئاماتۆر دەردەکەوێت، هۆکاری هەرەبەرزی ئەو جیاوازییە، کارتێکەری زاراوەی عارەبە لە زمانی دەوڵەمەندی ڕووگە، ئەگینا وشە ڕاست و ڕەسەنەکە و شێوەی دەربڕینی ڕاست و ڕەسەن، ئەوەیە کە لە کوردی دا بوونی هەیە. بۆ وێنە نەبوونی پیتەکانی «گ، چ، پ، ژ» لە عارەبی گەر وەك کۆدی ڕێنوێن بۆ ئەو مەبەستە ڕەچاو بکرێت و بڕوانیین وشەگەلی «ڕۆژ، مانگ، ڕێگا، هەسپ، ئاگر، ژێر، ژیر، ژەهر، جوچکە، کەژاوە، ژەنگ‌هێنان، گیان، چۆڕەچۆڕ، ویژدان، مژین، خراپ، ژەندن، تیژ، ژماردن، گوڕاندن،

گورِین، چێژین، ژن، دوژمن، جێژن، درێژ، دژوار، دره‌نگ، کارگ و...» و سه‌دان وشه‌ی تر له فارسی دا چییان به‌سه‌ر هاتووه، به‌تایبه‌ت به ڕاوه‌ندکردنیان له‌گه‌ڵ زمانه کۆنه‌کانی پاڵه‌یی و ئاڤێستاییی(که وشه‌ی وه‌ك هه‌سپ و ماونگه و رێگای تێدا). هه‌ر به‌و شێوه ده‌کرێ بخه‌ملێنین که ئه‌و وشه نیزیکانه‌ی کوردی و فارسی که ئه‌و چوار پیتانه‌یان تێدانییه (وه‌ك بڕین، خوراندن، خواردن، کێلەك و ...) کامیان ڕه‌سه‌نه و کامیان شێواو. هه‌روه‌ها به سرنج دان له نیزیکی زیاتری زاراوه‌ی به‌شه ڕه‌سه‌نتره‌کانی فارسی(وه‌ك تاجیك و ئه‌فغان) له کوردی و هه‌روه‌ها ده‌قه کۆنتره‌کان که وشه‌گه‌لی زۆری هابه‌ش ده‌گه‌ڵ کوردیان تێدا و ئێستا له فارسی دا نه‌ماون (وه‌ك هیشتن و نمی‌هلند)، ده‌رده‌که‌وێت که ئه‌و زمانه نه‌ك ده‌وڵه‌مه‌ند، به‌ڵکوو سه‌قه‌ت و ناسه‌ربه‌خۆ و به‌ستراوه به عاره‌بییه‌ی که ده‌خوازن کوردی پێ ده‌وڵه‌مه‌ندتر بکه‌ن، خۆی ڕه‌گی له کوردی دا هه‌یه و به کارتێکه‌ری عاره‌بی له کوردی دابڕاوه.

هه‌ر به‌و شێوه‌ی که زمانی هه‌ڵپه‌سێوراو و سه‌قه‌تی فارس به ئاوای ڕه‌ها به‌ستراوه‌ی زمانی عاره‌به، وێژه‌ی نه‌ریتی فارسیش پاشکۆی ڕه‌های وێژه‌ی عاره‌به و که زێده‌وێژانه و ناڕه‌وا هه‌ڵده‌درێته‌وه و زل و ڕه‌نگامه‌تر له ڕووخساری ڕاستی خۆی شان ده‌درێت. به‌شی نوێی وێژی فارسیش که وه‌ك هه‌موو گه‌لانی هاوچاخ به شوێندانانی مۆدێرنیزمی ڕۆژئاوا له‌دایك بووه، له سایکۆی قه‌تیسی ناوچه‌یی نووسه‌ری چ نه‌دیتۆکه‌ی کوردی ڕۆژهه‌ڵات دا، بێوێنه و به‌رز و پله‌یه‌که‌می جیهانه و کورد گوته‌نی «له‌و گونده‌ی مه‌لای نه‌بوو به که‌ڵه‌باب ده‌ڵێن مفتی بلقاسم»

ئەو دۆستانەی بەر تەوژمی تەزووی ئەوها بەترەف و نەهێژا کەوتوون، وێژەوانی خۆبەسووك زان لە راست فارس و خۆ بەزل زان لەڕاست کوردی پارچەی تر، بۆتە تایبەتمەندی شازیان و هەموو ئەدا و ئەتواری دەسپێشخەرانە! و بانگەشەی نوێخوازیان، بۆتە لاسایی کردن!، با بڕوانن کە وێژەی باشوور و باکووری ئەو نەتەوە، ـ بارتەقای یەك لە هەزاری ئەوان شارەزای فارسی نین ـ، لە کوێیە و ئەوان لە کویَ(محەمەد ئووزوون و شێرکۆبێکەس لە کۆیَ و فلان و فلانە لە کۆیَ!؟). لە ئەوها بەستێنی دەسکرد دایە، کە دەیان کۆڕ و لیژنە دەگیرێت لەسەر شێعری شێت و خوودار و چی و چی بەلام مەزنەکانی هۆنەر لە پارچەی تر سەرهەلدەدەن. هەر ئەو دۆستانە پێیان قارە ناوی "ئەویندار"ەکان بهێنن. چیرۆکنووسی باکلاسی ڕەچەشکێنی چی و چی دیکەیش لەسەر زارانە نابێت بگوترێت، نووسینی ئەو کێماسی زمانی هەیە، بەلکوو کلێشەی زمانی دەرباز کردووە ، قەپێلکی هەلدڕیوە، سەردەمیانە و سەروومۆدێڕن دەکۆشێت و ئاگاداری ڕەوتی هەرە تازەی ئەدەبی سەرکەوتووی ئێرانە، و "مان و نەمان" ئەگەر تیراژی ٦٠ بەرگ دەرباز ناکات، هی کۆنەپەرەستی نووسەرە و جیَمانی لە پڕۆسەی وا و وا ....

ئاگادارانی وێژەی کۆن چاك پلەی "خانای قوبادی" و "فەقێتەیران" دەزانن. قەلەمبازی خانا ٣٠٠ سال پێش چیرۆکنووسی و هۆنراوەی کوردی دەیان پلە بەرزتر کرد. دەیان هۆنەری بەرز، قوتابخانەی ئەویان گرتەبەر(وەك وەلەدخانی گۆران، ئەلماسخانی کەنوولە، میرزا مستەفا دلیَدلیَ، میرزاشەفیع کۆلیایی، ئەلماسخانی کوردستانی و...) و دەیان چیرۆکی کوردی لە هۆنراوەی هەزاران دێڕی دا هۆنرانەوە(وەك نادر نامە، خورشید و خاوەر، حەیدەر و سنەوبەر، شەمال زەلان، کەنیزەك و یازدەڕەزم، شانامەی کوردی و..). ئەو بەرهەمە

مەزنانەی کە لـە نامۆیی و غەوارەیی دا دەفەوتن لـە دۆخێك دا تۆێژەرانی ئەوها مەزن مەزن، دەیان وتاریان لـەسەر بەیتی سەیدەوان وەك بەرهەمێکی شازی جیهانیی!!! نووسیوە. تەنیا چیرۆکەهۆنراوەکانی خۆی خانا بە وەرگێڕان و تەفسیرەکەی لـە پەرتووکی ئائینی موسڵمانان، ڕەنگە سەت هەزار دێڕ هۆنراوەی دەرباز کردبێت، کە بەشی هەرە زۆری فەوتاون و لـەوەی ماوە بەس خوسرەوشیرنەکەی چاپ کرابوو. ئەو دوایانە کاك غەفار ئیبراهیمی "لـەیلا و مەجنوون"یشی ساغ کردەوە و بە چاپی گەیاند بەڵام بە نرخی فرۆشتنی خشڵی هاوسەر و کەل و پەلی ناو ماڵی! ئەو بەڕێزە و زۆری وەك ئەویش، کە لـە خانا و بەرهەمەکانی غەوارە و هەژارترن، ئێستا خەریکی ساغکردنەوەی چەند بەرهەمی تری خانا و فەقی تەیرانە و هەروەها چیرۆکەهۆنراوەیەکی شەش هەزار بەیتی بە ناوی «نۆش‌ئافەرین و سوڵتان ئیبراهیم» کە لـە لایەن عەزیم ناوێك بەر لـە خانا هۆنراوەتەوە!! بەڕاستی ئەوە خانا و فەقێ و عەزیمن کە بایەخی بەناو شێعرێکی ...ـی و بەناو ڕۆمانێکی...ـیان نییە یا غەفار خۆیەتی بێ‌نرخە؟!

بەرەو کوێ دەچین؟!! ماوەیەك پێشتر مێدیای ناوچەیی شارێکی موکریان، حەسەن زیرەکی ناودار لـەگەڵ لۆتییەکی پلـەچەندەمی مۆسیقای فارس دانا ڕاپرسی، بەو پرسە کە کامیان هونەرمەندانەتر خەبتیون؟ هەر ئەو وڵامە ناسراوەم بینی کە لـە کۆمەڵگای وێژەناس و ڕەخنەگرەکان بە "خانا و فەقێ"کانی دوێنێ و "حامدی" و "ئەویندار" و "غەفارە"کانی ئەورۆ دەدرێتەوە.

بە ڕای ئێمە بۆ ئەوها لـەخۆنامۆیی و بەزل زانی زمانی گەلی باڵادەست، کە مەترسی قاڵبوونەوە و ڕەوتی ئاسمیلـەبوونی کولتووری بەرزتر دەکا و دۆخی وێژەیی کورد دەخاتە هەڵپەسێوراوی هەرمانەوە، پێویستە کە هەوڵ بدرێت لانیکەم لـە ناو نووسەر و هەڵبەستوانەکانی کوردینووس کاڵ بێتەوە. ئەو

ڕوانینە کە «بەیارمەتی فارسی یا هەر زمانی تر، زمانەکەمان دەوڵەمەندتر دەکەین.» تەنیا لەو شوێنە گوونجاو و شیاوە کە تێکەڵی لەخۆنامۆیی و بیری تەسکی ناوچەیی نەبووبێت کە بە وێژە و زمانی فارس شاگەشکە بووە و لە مێژووی چەندهەزار ساڵەی کورد و وێژەی ئەو نائاگادارە. بە ڕای ئێمە بۆ بەربەرەکانی ئەوها مەترسییەك دوو هەوڵی سەرەکی ناسینی زانستییانەی وێژەی جیهانی و دیرۆکی چەند هەزارساڵەی زمانی کوردی و بارستەکانی ئارایی ئەوە. کە بەداخەوە جۆرێکی تر لە ناوچەگەرێتی بەرۆکی وێژەوانی کوردی گرتووە، نائاگاداری و بەسووك بینی ناوچەییە کە بە پێی هەڵاواردنخوازی زاراوەیی و ناوچەیی لە لایەك و هەڵواسراوی بە زمانی فەرمی وڵاتێکی زاڵ دا لەلایەکی تر، دەرکەوتووە. ئاگاداری ئاستی بەرهەمە وێژەییەکانی جیهانی، لە بۆچوونی ناوچەیی دا پێوە نابێت و خوێنەری بەرهەمی جگەرخوێن و شێرکۆبێکەس بە خوێندنەوەی شاملۆ و سپەهری شاگەشکە نابێت. هەروەها خوێنەری محەمەد ئووزوون و بەختیار عەلی، بە دیتنی بەرهەمی ئەحمەدی مەحموود و دەوڵەتئابادی هەست بە کەمایەسی خۆیی و بەرزبینی بێگانە، ناکات. پێویستە تۆزێك ئاگاداری شوێنی داڕووخێنەرانەی ئەو زمانە هەڵپەسێوراو و سەقەتە لەسەر زمانی کوردی ببین. بەرز و پیرۆز زانینی ناشیانەی ئەو زمانە، هاوکاتە لەگەڵ نامۆیی و بەسووك دیتنی کوردی. ئەو سینێرژیە ناحەزە چەندی بلێی خەساری پێگەیاندووین و گەر ئەو ڕەوتە بەردەوام بێت، لە ڕابردووی نەدوور دا شایەتی وەدیهاتنی زمانێکی تازەی سەمەرە دەبین نە کوردی بێت و نە فارسی. بەوتەی توێژەر و زمانەوانی ئیلامی «کامەران ڕەحیمی» دەبێت بەو زمانە کوردی ـ فارسییە بوترێ «کورسی»!! هەڵبەت خۆی فارسی ـ عارەبی ئێستاش ناوی *عارسی* لێ دەکاڵێتەوە. هەڵوێستی شیاو بۆ سڕینەوەی مەترسی

قالّبوونەوە لە گەدەی هەڵفزاو و پڕتیژاوی ئەو زمانە، نەك هەوڵی ناسینی فارسی، بەڵكوو ***بایكۆتكردنی*** ئەوە. بەڕاست ئەوانەی كوردی بە پاڵپشتی فارسی دەوڵەمەند دەكەن!! جوان بیر بكەنەوە چییان كردووە؟ ئێمە گەشەناكەین و بە هیچ كوێ ناگەین مەگەر بێینە سەر ئەو باوەڕە كە خێر و بێری ئەو زمانە و هەموو گێرۆفەنی وێژەیی و زانستی ئەو، بۆ خۆی بێت و ئێمە نامانهەوێت فێری بین. هەرچەند باش دەزانم كە بەو پێشنییارە بۆ بایكۆتكردن، نە هیچ كەس لە خوێندنەوەی بەرهەمی فارسی واز دەهێنێت نە تەنانەت كەمتری دەكات، بەڵام هەمووی چاوەڕوانیم ئەوەیە كە بە ڕوانینی جیاواز لە پێشوو ئەو كارە درێژە بدات، لە پاڵ سرنجی تایبەت و جیاواز بۆ بەرهەمە كوردییەكان دا. چاوەڕوانی و مەبەست ئەوەیە كە ئەوەی دڵسۆزی زمانی كوردییە، لە هەڵبژاردنی زمانی دووهەم دا بۆ دەوركردنەوە و خوێندنەوە، بە مەبەستی پتەوكردنی زمانی خۆی، هەستیار بێت كە داخوا لە نێوان «دەوڵەمەندكردن» یان «داڕووخاندن و پتەوكردنی هەڵپەسێوراوی» كێهە تای تەرازوو دادەكەوێت؟ چاوەڕوان دەكرێت لانیكەم ئەو بڕوایە وەربگیردرێت كە لە هەر تێكئاوقانی زمانی دا، وێڕای قازانج (كە لانیكەم من تێناگەم قازانجی زمانی سەقەتی فارسی، بە مێژووی تژی ساختەكاری و دەلەسەی هەڵبەستراوەوە ـ كە بۆ وێنە ناسری پورپیرار بەشێكی بەرچاوی ئەو ساختەكاریانەی خۆیا كردووە. ـ بۆ كوردی چی بووە و دەبێت.)، خەسار و زیانیش هەیە.

لێرەدا بەو كورتەباسە دەرەتانی ناساندنی وێژەی لەمێژینەی كورد و قەبارەی ئەو نییە و ئەوها مەبەستێكیش لەگۆڕدا نییە، تەنیا بیرهێنانەوەیەك و دنەدانێكە بۆ هۆگر و هەڵبەستوان و نووسەرانی هێژا كە وێژەی كورد خۆی تەمەنێكی هەیە و لەخۆگری بارستاییەكی كەم وێنەیە. لە وێژەی زۆر گەلانی هاوسێ وەك فارس

زۆر کۆنتره. بەڵام زۆر بێکەس و غەوارەیە. ئەداو ئەتواری لاساگەرانەی نوێخوازی، بارتەقای پاوانخوازی دەستەڵاتە زاڵ و دژەکان، بەشی خواردووە. تەنیا ئەو وێژەوان و هۆنەرە شیاوە ناوی بچێتە ڕیزی وێژەوانانی مێژوویی، کە ئەمگداری مەزنە وێژەوانەکانی ناو مێژووی گەلەکەی خۆیەتی. هۆنەرێك کە باسی شاملۆ و حافز هاتەگۆڕ وردەکارییەکانی ژینی دەزانێت کە بۆ وێنە کەی لەدایك بووە و کەی چووە، حەزی لەکام کیژ کردووە، کەی کچەکەی بە شوو داوە، چۆن بووکی بۆ کوڕ خواستووە، کەی کۆخیوە یا... بەڵام پەرتەوبەگی هەکاری و جگەرخوێن بەناو نەناسێت، کەی ڕوایە ناوی لە وێژەی کورد دا تۆمار بکرێت؟!

دوای ئەو ئاماژانە هەندێك ئاماژە بە وێژەوانی کوردی و بەرەبەیانی سەرهەڵدانی ئەو مژارە دەکەین. مێژووی زمان و هەڵبەست و وێژەوانی کورد وەك گەلانی تر بەرەبەیانێکی لێڵ و تێکەڵ بە قەرەس و خەملاندنی هەیە. وەك چۆن لە بواری مێژوونووسی ڕامیاری دا، هەوڵ دەدەن گەل و ژیارەکانەی کەڤناری سۆمەری، هۆریت، گۆتی، لۆلۆبی، میتان، ئوورارتوو،ماننا، کاسی، مادی و... وەك باوانی کورد بسەلمێنن، مێژوونووسانی بواری وێژەش وەك ئەمین زەکیبەگ، قەناتی کۆردۆ، بابامەردۆخ، عەلائەدین سەجادی، بۆرەکەیی و... ئەو هەوڵەیان داوە سەرەداوی وێژەی کورد لەو قۆناخە بدۆزنەوە. کەسانێك چیرۆکی«گلگامێش و ئەنکیدۆ» بە هاوشێوەی بەیت و سەرەتای وێژەی کورد دەزانن.[1] لانی زۆریشیان پەرتووکی ئاڤیستا بە کوردی و گاتاکان بە سەرەتای

---

[1]. یەك لەوکەسانەیانەی کە لەو باوەڕە دان کە دەبێت سۆراغی وێژەی کورد لە ژیارە کۆنەکانی میسۆپۆتامیا و سۆمەر بکرێت و وێژەی ئەوکات بە زمانی کۆنی کوردی بووە، کاك

هەڵبەستی برگەیی دەناسن. بۆ ئەو مەبەستە لە مێژوونوسانی یۆنان و رۆمای کۆن و ئاکامی توێژینەوەی ئارکۆلۆژیست و رۆژهەڵاتناسان بەڵگە دەهێنن وەکو میناك، درامیستەر، هرتسفیلد و مینۆرسکی زەردەشت و زمانی ئەویان بە مێدیایی زانیوە کە لەگەڵ فرەوەرتیش و کەیاکسار هاوچاخ بووە. پلینووسی رۆماش ئەو بڕوایەی هەیە. میجەرسۆن سەرچاوەی زمانی کوردی لە مێدی دا دەزانێت. هیرۆدۆت کۆمەڵێك تێرمی مێدی هێناوە کە دەسمایەی هارێکی و پێکگرتنە لە تەك کوردی ئێستاکە دا بۆ توێژەران. بە تێگەیشتنی خۆم لەسەر کوردبوونی دەقە زەردەشتییەکان نابێت بڕیاری یەکلاکەرەوەی سەرەڕۆیانە بدرێت چوونکە زمانی ئاڤێستای بەردەست، لە هیندوەکان نیزیکترە. تەنیا هاوبەشی کورد لە داڕشتنەوەی ئەودا تێکەڵی زمانی بەدی هێناوە کە لە سەردەمانی دوایی(سەردەمی دەستەڵاتداری بەکورد زانراوی ساسانی[2]) دا بەهۆی کەرتیر و تەنسەری هەورامی بەرێوە چووە. کەسانێکیش تەنانەت ئاڤێستا بە چێکراوی سەدەکانی دوای ئیسلام دەزانن و بە ڕای من چەند جار داڕشتنەوەی ئەو دەقە کۆنانە، ئەو ئاڵۆزییانە بەدی دێنێت. بەو ئاوایە بەبنەما

شاڕوخ حەسەنزادەیە کە لە پەرتووکی «حەماسەی گیلگامێش کۆنترین بەیتی کوردی» دا میناکی وتەی کەسانی جیاوازی هێناوەتەوە. من دوای بڵاوکرانی ئەو بەرهەمە کۆمەڵێك تێبینیم لەسەر نووسی کە لە پاشکۆی ۱ی ئەو بەرهەمە دا هێناومە.

[2] . مێژوو نووسانی گەورەی عارەب وەك ئیبنئولبەلخی لە قابووسنامە دا باسی ڕێژەی زۆر و بەهێزی خێڵە کوردە شوانکارەکان لە ناوچەی فارس و چوارهاوێری شیرازی ئێستا دەکەن و مۆحەممەدجەریری تەبەری لە مێژووی تەبەری و ئیبنی ئەسیری جەزەری لە مێژووی ئەلکامیل دا، ئیمپراتۆری ساسانیان بە کوردی شوانکارەیی زانیوە.(مێژووی ناودارانی کورد، بابا مەردۆخ ڕۆحانی، بەرگی ۳، ل ۷ و ۸) ئەو سەرەڕای ئەو بابەتەیە کە زمانی پاڵەیی ساسانی، لەهەر زمان زیاتر، نیزیکایەتی لەگەڵ شێوەزاری گۆرانی دوای ئەو کرمانجی سەروو هەیە. (وەرگیراو لە بۆرەکەیی، ۱۳۷۰، بەرگی ۱، ل ۲٤ هەتا ۲٦)

دانانی دەقی ئاوا کێشەلەسەر بۆ ویژەی گەلێکی تایبەت، نەشیاوە. بەڵکوو ئاڤیستا سامانی باوەڕی و زمانی، هاوبەشی گەلانی ناو چۆمی سەند و دەجلەیە نەك هی تەنیا گەلێك.

هەروەها ئەنوەر مایی و دکتۆر بلەچ شێرکۆ و کەسانی تر باس لە بەردەنووسراوەی بۆرابۆز دەکەن کە هی ٣٣٠ساڵ بەر لە زایینە(هاوچاخی ئەلەکساندری مەزنی یۆنانی) و خۆرهەڵاتناسی رووسی"فلیامینۆف" دۆزیویێتەوە کە ئەو هۆنراوانەی لەسەرە(وەرگیراو لە بۆرەکەیی، ١٣٧٠، بەرگی ١، ل ٣٨):

خوازدی ئەز توو بهیفرا بین		بهیفرا هیرین خورینی
وەردی بهیرین کوترا بین		بانگك دین بهیفرا نارینی

مەردۆخ، گیو، حوزنیموکریانی، ئێحسان نووری و کەسانی تر سەرەتایی نووسینی کوردی لە پاڵەیی(پەهلەوی) دا دەزانن و بەو پێیە ڕێنووس و بەرهەمەکانی ئەو، بە سامانی کورد دادەنێن کە زۆر پەرتووك وەك دینکەرت، بەندەهەشەن، ئەرتایویرافنامە، زاتسپەرەم و... بەو زمان و ڕێنووسە ماوەتەوە. شەمسی قەیسی ڕازی لە ئەلمعجم دا فەهلەویاتی هەورامانی بە باشترین کێشی شێعر دەزانێت. بە پێی مێژوو کاری دیوانی و ژمێریاری فەرمی دەستەڵاتی ئەمەوییەکان بەهۆی کوردەکان و بە ڕێنووسی پاڵەیی ڕادەپەڕی کە لەسەردەمی حەجاجی کوڕی یۆسف ئەو زانستە بە عارەبی کرا. بە بۆچوونی خۆم ئەلێرەش دا لەگەڵ سامانی هاوبەشی گەلان ڕووبەڕووین کە بێگوومان پشکی هەری باڵای بەر کورد دەکەوێت.

کوردەکان بەپێی ڕاپۆرتی «ئیبنی وەحشییە» لە پەڕاوی«شوق‌المستهام فی معرقه رموزالاقام» دا کە بۆ «عەبدوولمەلەکی مەڕوان»ی نووسیوە، زۆربەی نوسراوەکانیان بە ڕێنووسی (ماسی‌سۆراتی) دەنووسن و باس لە پەرتووکی جۆراوجۆر لەسەر ئەندازیاری ئاو، باغەوانی و پەروەردەی دار دەکا کە بۆ عارەبی وەرگێڕاوون(وەرگیراو لە مەردۆخ ١٣٧٩، ل ٥٢ و بۆرەکەیی، ١٣٧٠، بەرگی ١، ل ٢٠ – ١٩). بەداخەوە لەسەر ئەو سامانە هیچ توێژینەوە نەکراوە.

لەدوای دەرکەوتنی ئیسلامیش هیچ کات نوسین و شێعری کوردی نەبڕاوەتەوە. قەولەکانی ئەزدایی بە زاراوەی کرمانجی و نوسراوەکانی یاری لە گرێوازەیەکی نەپساوی دەستنووسەکان دا بە متمانەی شیاو لە ١٤٠٠ساڵ و بگرە کۆنتریش ماونەتەوە. بۆ وێنە بە پێی مێژووی ناودارانی بابە مەرردۆخی و تاریخی مەردۆخی شیخ محەمەد، **پیرشالیاری یەکەم، کە نووسەری پەرتووکی «ماریفەتۆ پیر» لە سەدەی یەکەمی کۆچی یا کۆنتر ژیاوە**، و دواتر لە سەدەی شەشی کۆچی دا پیری دووهەم ئەو پەرتووکەی بەپێی بڕوای ئیسلام دارشتەوە، ئێستا بەدەستەوەیە. تێکەڵبوونی ئەو دەقە وێژەوانییە و نووسراوەکانی تری ئەزدایی و یارسان بە بڕوای ئاپۆرا، شیمانەی گۆڕانیان لە بەرووودوای دەسنووسەکان دا، زۆر دادەبەزینێت و بە متمانەی شیاو دەقی ئێستا زۆر نیزیکە لە هۆلۆگرافی دانەرەوە. کە ئێستا دوو جین ڕووناکبیری زۆر لەخۆبایی، پەروەردەی هزری زاڵی ئێرانی و شاگەشکەی وێژەی فارس، بە نرکەخەنەی ئاماڵ تەوس و تەشەر دەڵێن کە مێژووی مەردۆخ و بۆرەکەیی و کێ و کێ هەمووی ساختەیە و لەگەڵ پرەنسیپەکانی زانستی ناتەبان! هەڵبەت نایانهەوێت وێژەی لە فارس کۆنتر بۆ کورد بسەلمێت، ڕەنگە ئاگاداریش بن کە پەرێشانی و نابەڵگەمەندی وێژەی

ڕووگەکەیان هەرگیز لە کورد کەمتر نییە، سەرەڕای چەوسانەوەی مێژوویی، قەدەغەی کولتووری، کەمتەرخەمی و لەخۆنامۆیی لەمێژینەی ئەو خەڵکە. شێوەی لێکدانەوەی ژینیالۆژیای «کارڵ لاخمان» بۆ دەسنووسە کۆنەکان وەك بەهێزترین شێوە دەزانرێت. بە پێی ئەو ڕێچکەی ڕووەدوای دەسنووسەکان دەگیرێتەبەر هەتا بە هی خۆی نووسەر بگەن کە بە «هۆلۆگراف» دەناسرێت. دەنا بە کۆنترین دەسنووس کە «ئارکیتایپ»ی پێدەکوترێت. مەودای نیوان ئارکیتایپ و نووسەر بابەتێکە بۆ ڕادەربڕین. بۆوێنە کەسانێك وەك «دەیڤید فریدریك شتراوس و ئێرنێست ڕینان» بە توێژینەوەی ڕێچکەی ئینجیل، ڕوونیان کردەوە کە کۆنترین دەسنووس سەرووی چل ساڵ دوای هاتنی عیسا نووسراوەتەوە، بەوپێیە بەو ئاکامە گەیشتن کە عیسا هەر ناوی ئەو پەرتووکەشی نەناسیوە! گەر بە شێوەی لاخمان ڕوانینێك بۆ شانامەی فیردەوسی بکرێت کە مەزنترین بەرهەمی ویژەی ئەو زمانە و بەڵگەمەندترینیانە، تەنیا بەو ئەنجامە دەگەیت کە سەرلەبەری ساختەکارییە چوون کۆنترین دەسنووس (نوسخەی لەندەن) سەرووی ٣٠٠ساڵ دوای نووسەرە و ئەو دابڕانە زەمانییە هەڵسەنگێنن لەگەڵ ٤٠ ساڵ! تازە ئەو دەستنووسە کۆنترینە، قەت شیاوی ناوی ئارکیتایپ نییە چوونکە قەت ناسەلمێت سەرچاوەی هیچ دەسنووسی دواتر بووبێت. دەسنووسەکانی تر بە شوێن و کات، مەودایان لەوە زیاترە پێوەندییان بەوەوە بووبێت. دابڕانی کات و شوێن، جیاوازی زۆری دەقەکان، هۆکارە دەرەکییەکان و شوێن و شێوەی فیزیکی ڕاگرتنیان و لەگەڵ زۆر کێشەی تر ئالۆزی و پەرێشانییەکە کە بۆ هەموو ویژەی فارس وەك حافز و سەعدی و نیزامی و...یش هەیە.

هیوادارم بەو ئاماژانە لانیکەم ترسی نابەڵگەمەندی و گوومانی ساختەکاری سەبارەت بە مێژووی ویژەم تۆزێك ڕەواندبێتەوە کە دڵنیام کوردی بێچارە نە توانای ساختەکاری و هەڵبەستنی مێژووی بۆخۆی هەیە و نەك توانای خۆدەربازکردن لە شووناس و مێژووی ساختەی گەلی سەردەستی هەیە (کە زۆری ئەو مێژووە هەر لە خودی کوردەوە ڕەوگیر کراوە.) نە هیچ کات کورد و هیچ گەلی تر لە ساختەکاری و خولْقاندنی شووناسی دەستکرد، دەگات بە تۆزی پێی فارس، کە من دیسان داوا لە خوێنەری بەگوومان دەکەم بۆ دەرکەوتنی ئەو ڕاستییە، سەرێك بدات لە بەرهەمەکانی ناسر پورپیرار.

ئێمە لەو نووسینە دا، بەپێی زاراوە وێژەی کوردمان بە سێ بەشی، گۆرانی، کرمانجی سەروو و کرمانجی خواروو(سۆرانی) دابەش کردووە کە هەرکام چەند ڕێباز لەخۆدەگرن و هەر ڕێبازیش بە چەند شێواز دابەش دەکرێن. بەوپێیە، زاراوەی گۆرانی لەخۆگری سێ ڕێبازە، زاراوەی کرمانجی سەروو چوار و کرمانجی خوارووش چوار ڕێبازی ناسراوە.

بەشی یەکەم

ڕێباز و شێوازەکانی زاراوەی گۆرانی

ڕۆژەنی یەکەم

ڕێبازی یارسان.

ئەو ڕێبازە بە مەبەستی پەروەردە و فێرکاری و پاراستنی بڕواکانی یاری بەدەستی بیرمەند و ویژەوانانی ئەو ئۆلە داهێنراوە. بەڕاستی تەمەنی ڕاستەقینەی ئەو ئۆلە و ویژەی ئەو ڕوون نییە بەڵکوو ڕێبازێکی تایبەتی هەیە کە لە ڕەوتی دیرۆکا بەردەوام گەشەی کردووە و کاریگەری ئۆل و بڕواکانی باوی لەسەر بووە. لە ڕەوڕەوەی مێژوو دا بە وەرگرتنی تایبەتی تازە پتەوتر بووە. هەڵبەت بەشێك لە هۆنراوەکانی یاری بە زاراوەی سۆرانین. ئەوەی لە ویژەی یاری ئێستا دا بەدەستەوەیە لە سێ قۆناخ دا گۆڕان و گەشەی بەرچاوی بەخۆوە بینیوە، بەوپێیە سێ شێوازان لەخۆ دەگرێت:

ئا. شێوازی کۆن لە پیرشالیار(گەر لە سەدەی یەکەمی کۆچی مانگی ژیابێت.) یا باڵوولێ ماهییەوە هەتا شاخوەشین. لە سەدەی یەکەم یا دووهەمی کۆچی هەتا سەدەی پێنجەم. ب. شێوازی شاخوەشین. پ. شێوازی سانسەهاك

ئا. شێوازی کۆنی ویژەی یاری (سەدەی یەکەم تا پێنجەم)

ئەو شێوازە بەشی هەرە کۆنی ڕێبازی ویژەیی یارییە کە لە سەدەی یەکەم یا دووهەمی کۆچییەوەی بەرهەمی لەدەست دا هەیە بەوپێە کە «پیرشالیاری هەورامانی یەکەم» بەپێی هەندێك مێژوو، وەك مێژووی ناودارانی ئیسماعیلی مەردۆخ، تاریخی مەردۆخ دانراوی شێخ محەمەد مەردۆخ و ڕەشێد یاسمی لە سەدەی یەکەم دا ژیاوە و پەڕاوی «ماریفەتۆپیر»ی لەسەر ئۆلی زەردەشتی(بە وتەی ئەو مێژوونووسانە) هۆندۆتەوە. کە پێك هاتووە لە کۆمەڵێك چوارینەی دەبڕگەیی و لە دوای هەر چوارینە ئەو سەردێڕەی ژێر پاتە دەبێتەوە:

«گۆشت جە وانەی پیرشالیار بۆ   هۆشت جە کیاستەی زانای سیمیار بۆ»

ئەو بابەتە بۆتە هۆی ئەو تێگەیشتنە کە پیر شالیار بە مۆغ و گەورە هیربەدی زەردەشتی بزانرێت، کەچی بۆ یارسان و موسڵمانانی هەورامان لەکۆنەوە پیرۆزە و بە وتەی مامۆستا محەمەد مەردۆخ، پەڕتووکی ماریفەتۆ پیر، ساڵی ٤٨٠ی کۆچی مانگی، بەهۆی پیرشالیاری دووهەم، دووبارە دارێژراوەتەوە و بە گوێرەی ئۆلی ئیسلام گۆڕانی تێدا کردووە. ئەوە خۆی چۆنییەتی گەشەکردنی ئایینی یاری دەسەلمێنێت. دواتر لە باسی شاخوەشین لەو بابەتە زیاتر دەدوێم کە باوەڕی یاری تێکەڵاوی باوەڕی جۆراوجۆرە، وەك زەردەشتی، میترائی، کریستیان، هیندوستانی، ئیسلام و جولەکە.

ئەو پەرتووکی ماریفەتۆ پیرە تا ساڵی ٨٤٢ی کۆچی مانگی، تەنیا پەرتووکی پیرۆزی خەڵکی هەورامان بووە. بەوتەی مەردۆخ خەڵکی هەورامان بە ڕواڵەت بڕوایان بە ئیسلام هێنابوو بەڵام قورعانیان نەدەناسی. لەو ساڵە دا "مەولانا گوشایش" قورعانی هێنا هەورامان کە خەڵك بەو کارە زۆر ڕزامەند نەبوون.

هەڵبەت سەبارەت بە پیرشالیاری یەکەم، هەندێك چاخی ژیانی ئەویان لە سەدەی پێنیجی کۆچی زانیوە و پێیان وایە هاوچاخ و لە یارانی شاخوەشین بووە، چوون شاخوەشین هاورێکانی وەك خاتوومەیزەرد، لە هۆنراوەکانیان چەند جار ناویان هێناوە، هەرچەند پیر ناوی ئەوانی نەهێناوە. بەڕای من دەکرێت هەر ئەو پیرشالیاری دووهەمە بێت کە مەردۆخ باسی کردووە و هاورێ و هاوچاخی شاخوەشینە. دەشگونجێت پیری یەکەم بێت کە شاخوەشین و هاورێیانی وەك پێڕەو دوای مەرگی پیر پەسنیان دابێت. وەك ئەو هۆنراوەی شاخوەشین:

ئەز چەنی تۆمەن شەهریار بێ‌گەرد
قەڵای کەنگاوەر ئانە بی وە گەرد
دورِ نە تای دەریا ئێمەی بەرئاورد
نامەکەی مەشیە ئێمەی بەرد ئەوفەرد

کە وڵامی ئەو هۆنراوەی پیرە کە بە نزا و پاڕانەوە لە خوڵا، داخوازی ڕمانی قەڵای کەنگاوەر دەکا:

یا شای تەنیای فەرد، یا شای تەنیای فەرد
ئامانەن ئامان، یا شای تەنیای فەرد
ئاسارش بەر ئار، بەردش کەر وە هەرد
کەنگاوەر دنیا، دنیاش کەر وە گەرد

دیارە کە قەڵا، کاتی تووکلێکردنی پیرشالیار ساغ بووە و کاتی شاخوەشین بۆتە کەلاوە کە بە ئاکامی نەفرەتی پیر زانروە. کەوابی دەکرێت پیری یەکەم مەبەست بێت. وێ ناچێت هاوچاخ بوونی ئەو دوو هۆنەرە ڕوانینێکی بە هێز بێت. ئەگەریش پیر شالیاری یەکەم خۆی لە سەدەی پێنجەم ژیابێت، ئەوا سەرەتای وێژەی بەردەستی یاری سەدەیێك کەم دەبێتەوە.
وتەی شالیار زۆر ڕەمزاوین وەك ئەو چوارینە:

وەروێ وەوارۆ وەروە وەرێنە
وەرێسە بڕیۆ چووار سەرینە
کەرگێ سیاوەو هێلەش چەرمینە
کۆشلێ مەمێریۆ دووە سەرینە

مامۆستا مەردۆخ پێی وایە کە پیر لێرەدا باسی مەترسیی هێرشێکی بیانی دەکات کە بە ڕەخنەتێکردنیی خۆی چارەڕەشی دەهینێت، ئەو بەفربارینەی بەڕێوەیە، خۆی بەفرخۆرکەیە و گووریس لە سەرەوە هەڵدەوەشێتەوە و دەبێتە چوار و ... ڕەنگە مەبەستی هاتنی ئیسلام و تێداچوونی باوەڕی کۆن بێت؟ بەوپێیە قەرەس دەکرێت پیر سەدەی یەکەم ژیابێت و شایەتی ئەو ڕووداوە بووبێت.

لە سەدەی دووهەمی کۆچی دا چەند کەسێك ناو و هۆنراوەیان پارێزراوە کە ناودارترینیان باڵوڵی ماهییە و چوار هاورێی خۆی کە بە چوار فریشتە ناوی هێناون:

ئەز بەهلوولـەنان جەرووی زەمینێ
چار فریشتانم چاکەر کەرینێ
نجوومم، ساڵح، رەجەبم بینێ
چەنێ لۆڕە بیم جەماو هەفتینێ

دامەزێنەری ڕەچەی یاری بەو شێوەی کە بەهەڵە باوە بە سانسەهاك زانراوە کە سەدەی هەشتەم ژیاوە. بەڵام ئەو ڕەچە زۆر کۆنترە. هەروەك لە هۆنراوەی وێژەوانانی سەدەی دووهەم دەر دەکەوێت وشەکانی «یار، یاران و یاری» لە هەر وشەی تر زۆرتر بەرچاو دەکەون. هەروەها وشەکانی وەك جەم و حەوت کەس (هەفتەن)، کە هێمای باوەڕی یارین، زۆر وەبەرچاو دێت. جەم مەبەست لە کۆبوونەوەی ئایینی لە جەمخانە دا بۆ ڕاپەڕاندن ڕێوڕەسمی یاری و هەفتەن، بەپێی باوەڕی یاری حەوت فریشتەی پارێزەری گەردوونن کە هاوشێوەی حەوت ئەمشەسەپەنتەی ئاڤیستان.

ئەو واتەی یاران ئەو واتەی یاران
وە قانوون شەرت ئەو واتەی یاران
چەندێ مەولا بیم گردمان شاران
یارانم کەردەن وە قەوای ماران

(باڵوڵ ماهی)

سوجدەی جەم بەردین سوجدەی جەم بەردین
ئارۆ نە جەم دا سوجدەی جەم بەردین

(باڵوڵ ماهی)

وە هەفتینەوە وە هەفتینەوە
جەمێمیان نیان وە هەفتینەوە

(بابە لۆڕەی لۆڕستانی)

هەفتم سەرخێڵن هەفتم سەرخێڵن
جە ئاسمان دا هەفتم سەرخێڵن

(بابەسەرهەنگی دەودانی)

هەموو هۆنراوەکانی باڵوڵ و هاوڕێیانی، بە چوارینەی بڕگەیی هۆنراونەتەوە. نێوەرۆکییان تەنیا سەبارەت بە ڕێ و شوێنی یاری و جەمخانەیە و پەیمانبەستن و بابەتی ئەوا بە زمانی ڕەمز و هێما. داکۆکی زۆر لە چەمکەکانی «پیرۆزی شەرت و پەیمان بەستن، پاراستنی ڕەمزەکان، پیرۆزی وتەی یاران، کڕنۆش و سەر نەواندن بۆ جەم، هەندی زاراوەی قورعانی وەك "ڕۆی ئەلەست"، بەربەرەکانی هێزەکانی ئەهریمەنی بەپێی زاراوەکانی زەردەشتی وەك ئەهری، وەرمز، ساوەر و ئەرژەنگ» تایبەتمەندی وێژەی ئەو دەورانەیە. وەك:

«بەرێ وێم گەردەن بەرێ وێم گەردەن
نە بەرەی یاری بەرێ وێم گەردەن

چەنی هەم یاران زمایشت وەردەن
ساوەر و ئەرژەنگ یۆشتمان وەردەن»
(بابە نجوومی لۆرستانی)

جگە لە ئۆلی زەردەشت، باوەڕی «زەروانی»یش لە هۆنەرانی ئەو سەردەمەی یاری، دیاری پێ‌کراوە کە ئەو باوەڕە لە زەردەشتی کۆنترە و وێدەچێت ئایینی زەردەشت چاکسازی و گەشەی ئەو بێت. چوونکە بە پێی بۆندەهێش ئەنگەرەمەینەو(ئەهریمەن) و سپەنتەمەینەو(ئۆرمەزد) هەرکیان لە زەروان لەدایك بوون. زەروان سەرەتا گەردوونی بۆ ماوەی نۆهەزار ساڵ بە ئەنگەرەمەینەو سپارد بەڵام ئافراوەی ئەو تاریکی و گەندەڵی بوو کە ناسەقامگیر بوون و تێدا دەچوون. دوایی بۆ ماوەی سێ هەزار ساڵ بە ئۆرمەزدی سپارد کە خوڵقێنەری ڕووناکی و ساغی و پاکی بەردەوام بوو، ئەنگەرەمەینەو ئێرەیی پێ‌برد و هێرشی کردەسەر. ئۆرمەزد ئەهۆنەوەری خوێند و ئەوی بۆ ماوەی سێ هەزارساڵ لە کەلێنی تاریك و ڕوون دا گێژ کرد. هەتا «جەهی» کچی ئەنگەرەمەینەو، یارمەتی دا و لە گێژی ڕزگار کرد. دوایی بە ئاماژەی جەهی ئەنگەرەمەینەو «خەرفستران»ی خوڵقاند و بۆ بڵاوکردنەوەی ئازار و خراپە، بە زەوی دا بڵاو کردنەوە ئەوانەش حەوت زیندەوەرن کە هێمای ئەهریمەنن وەك مار، دووپشك، سەرمازەڵە و... دوایی کە ئۆرمەزد «ژن»ی ئافراند، لاسایی ئەهریمەن کرد و لە شێوەی جەهی چاك‌کرد. دوای ئافراندنی ژن، ئۆرمەزد نەفرەتی لێکرد و وتی بە لەعنەت بی گەر ناچار نەبام و بۆ خزمەتی پیاو شێوەی دیکەم شك بردبا، تۆم نەدەخوڵقاند. لێرەدا دیارە کە ئۆمەزد، خودا نییە بەڵکوو کوڕی زەروانە و زەروان هەزار ساڵ لە خودا پاڕاوە و قوربانی کرد هەتا کوڕێکی چاکی پێ‌بدا،

لەبەر ئەوەی منداڵەکەی درەنگ لەدایك بوو، دایکی تووشی دڕدۆنگی و گوومان بوو کە ئەهریمەن ئەنجامی ئەو گوومانەیە. لە ئاڤیستا دا، ئەهوورامەزدا داوا لە زەردەشت دەکا پەسنی زەروان بدا. هۆنەر و پیڕەوی کۆنی یاری بابە نجووم(سەدەی دووهەم و سێهەم) خۆی بە زەروان داناوە کە چاوی بە ئەهریمەن و ئۆرمەزد و یاران کەوتووە و لە ناوان دا یاری بە شتتومەکی خاس ناسیوە و هەڵبژاردووە. ڕەنگە مەبەست ئەوە بێت کە باوەڕی یاری گەشەکردووی زەردەشتییە و لەو ئۆلە و لە زەروانیش مەزنترە. هەروەك ئیسلام کە ئۆلی جوولەکە و کریستیانی سەردرکردەوە.

زەروان بیانی زەروان بیانی

نەدەورەی وەرین زەروان بیانی

ئەهری و وەرمز یاران دیانی

کالآی خاس یار ئەودەم شیانی

(بابە نجووم لۆڕستانی)

لە سەدەی سێهەم و چوارەمیش دا لانیکەم حەوت کەس لە سەرئەنجام و شانامەی حەقیقەتی یارسان شێعر و نوسراوەیان پارێزراوە کە دوو کەسیان ژنن (دایە تەورێزی هەورامی و جەلالەخاتوون لۆرستانی کە دایکی شاخوەشینە). کە یەك لەوان بابە سەرهەنگی دەدوانییە و ئەو کە لەگەڵ هاورێیانی خەرێکی بلاوکردنەوەی ئۆلی تایبەتیانن، بە ئایینی کوردانی ناودێر کردووە:

چەنی ئێرمانان مەگێلم هەردان

مەکۆشم پەرێ ئایین کوردان

لێره دا پێڕەوی لـه باڵوولی ماهیدەشتی کردووه که بۆ یەکەم جار لـه وێژەی کورد و فارس ناوی ئێرانی هێنابوو و کۆشینی خۆی و یارانی بۆ ژیاندنەوەی ئایینی:

هەنی مەگێڵێن یەك یەك شاران
تا زینده کەریم ئایین ئێران

یاران بەردەوام کەسێك وەك ڕابەری مەعنەوی دیاری دەکەن و لـه نووسراوەکانیان داکۆکی تایبەتیان لـه ناوی ئەو کەسه دەبێت که لـەو خول و دەوره تایبەته ئەو ڕۆڵەی پێدراوه. ئەو کەسه که دەبێته چەقی یاران و مامۆستا و پیر، لـه هەمووان زاناتره و یاران سەری پێ‌دەسپێرن. لـه سەدەی دووهەم باڵوول ئەو چەقەیه و لـه سەدەی سێ و چوار بابەسەرهەنگ وەك خۆی دەڵێ:

پەی ئامانتان پەی ئامانتان
گرد ئاماده بان پەی ئامانتان
ئەز مەڵهەم مەنیەو نه زامانتان
مەڕەسم وه حەق ئیمامانتان

هۆنراوەی چوارینەی بڕگەیی پیرشالیار و باڵوول تا سەدەی هەشتەم و هەڵمەتی گۆڕێنەرانەی سانسەهاك، فۆڕمی زاڵه بەسەر وێژەی یاری دا. سەدەی پێنجەم شاخوەشین و یارانی، گەشەی زۆریان پێداوه.

هەر لە سەدەی چواری و پێنجی کۆچی مانگی دا بۆ یەکەم جار دوای ئیسلام ڕاپۆرتی مێژوویی سەبارەت بە هەڵبەستی کرمانجی سەرووش ماوەتەوە. بە وتەی شەمسەدین ئیبنی خەلەکان لە مێژووی «وەفیاتوولئەعیان» دا عەبدوولسەمەدی بابەك(٣٦٣ – ٤١٠) ژیاوە و لەگەڵ هۆنینەوەی عارەبی، بە کوردیش هەڵبەستی بووە.(وەرگیراو لە بۆرەکەیی، ١٣٧٠، ل ٣٨٦ بەرگی ٢) گۆیا ئەو هەڵبەستە لەوە:

دلا شابە خۆش دەم هات بوهارە
ڕەشەمەهـ چوو نەرازن بوون دیارە
نهال دەربوون خشا هات ئاڤ و جووبار
بەفر کەرکەر ببوو کەفتی نزارە
کولیلك و گوول ب کەن دەرچوون ژکاوان
سڤك هات نێرگزا مەست کوو ڤی خارە

هەروەها لە سەدەی پێنجەم دا مامۆستای هەڵبەست و ڕێزمانی کوردی «عەلی تەرمووکی» خەڵکی هەکاری ژیاوە. تەرمووکی بە وتەی سەجادی و زەکی بەگ پەرتۆکێکی گشتگیری لەسەر ڕێزمانی کوردی نووسیوە و بۆ ئەو کارە پێشتر هەموو ناوچەکانی کوردستان گەڕاوە و لە هەموو زاراوەکان ئاگادار بووە و دەوری لەسەر کردوونەوە. تەرمووکی سەفەرنامەیشی نووسیوەتەوە. بابەمەردۆخی ڕەوحانی لە مێژووی ناوداران دا دەڵێت: "کامڕان عالی بەدرخان بە هاوکاری لویس مارگریت پەڕاوی لەسەر قسەی نەستەقی کوردان نووسیوە و لە چەند جێگەی دا هۆنراوەی تەرمووکیان بە شایەت هێناوە".(مەردۆخی

ڕۆحانی، ١٣٨٢، ل ٢٣ بەرگی ١) سەرەڕای ئەوانە کە گومان نییە بەدەیان قات بەرهەمی فەوتاو لەو سەردەمانە قەرەس دەکرێت کە بە هیچ کلووچ نە ناوی بەرهەمهێن و نە خۆی بەرهەم نەك تەنانەت هێمایەك لەو جێنەماوە. وەك ئەو پەرتووکانەی ئیبنی وەحشییە باسی کردوون. بایەخی ئەو بەرهەمانەی لەودەم جێماون لەو نۆینەرایەتییە دایە کە لە زمانی ویژەی باوی سەرووی ١٢٠٠ ساڵ لەمەو پێشی دەکەن و لەوەی دا کە بۆ بەرهەمەکانی دواتر وەك بەردی بناغە دەوردەگێڕن. هەڵبەت مەبەست نییە کە بایەخی نەگونجاویان بۆ داتاشرێت لەبەردەم دوو جین ڕووناکبیری نوێخواز کە بە بەرهەمی ساکار و بێگریّ و گۆڵ هزریان دەرگیر نەکا!! پاراو نابن. یا بۆ ئەو ڕوناکبیر و ڕووناکبینانەی بە نابەڵگەمەندی ئەو بانگەشانە پێدەکەنن و چەق و چوێی بەڵگەخوازییان قیت دەبێتەوە با بە ویژە و بەرهەمەکانی هاوچاخی فارسی بگرن کە دڵێك و هەزار دڵ هۆگری بوونە.

ب. شێوازی شاخوەشین.

سەدەی پێنجەمی کۆچی مانگی سەدەیەکی شکۆدارە لە وێژەی کوردی دا. لە سەرەتای ئەو سەدە شاخوەشینی لۆرستانی (٤٠٦- ٤٦٧ ك.م) لەدایك بووە کە تەکووز و گەشەیەکی بەرچاوی بە وێژەی یارسان بەخشی خۆیی و نێزیك بیست کەس لە شاگرد و یارانی کە حەوتیان ئافرەتن، بەرهەمی بەرچاوییان لیێ بەجێ ماوە. یەك لە پێرەوانی ئەو پیرئەحمەد کەرکووکییە و یەکەم کەسە هەڵبەستی سۆرانی لە سەدەی شەشەم دا هۆنیوەتەوە. لە نیوەی دووهەمی ئەم سەدەش دا شێخ ئادی هەکاری(٤٦٧ – ٥٥٧ك.م) و لەگەڵ ئەوا وێژەی ئەزدایی(ئێزیدی) لە دایك دەبێت یا دەژێتەوە.

مبارەكشای لۆڕستانی نەوەی کچێنی میرزائامانا، میری لۆڕستان و کوڕی جەلالە، ژنهەڵبەستوانی یاری، ئەو پیاوەیە کە نازناوی شاخوەشینی وەرگرتووە، بە ڕێکخستن و تەکووزدانی نوێباو و گەشەپێدانی باوەڕی یاری ڕۆژەنێکی نوێ بەسەر وێژەی کوردی دا دەکاتەوە. ئەو کۆرپەی کە چیرۆکی لەدایكبوونی، سەرەداوەکانی گەیشتن بە سەرچاوەکانی ئۆلی یاریش خۆیا دەکا. بەپێی ئەو چیرۆکە، جەلالە، ئەو کچە پاقژەی هێشتا شووی نەکردووە، بگرە چ پیاوی بیانی چاوپێنەکەوتووە، لە تیشکەی خۆر بە دەم و قۆرگ دا سكپڕ دەبێت و بە فەرمانی باوکی، براکانی بۆ کوشتن بەرەو چۆڵی دەبەن. هاواریك لە ئاسمانەوە بانگەوازی بێتاوانی دەدا، لەچۆڵ جێدەهێشترێت. زانای پیرۆز و پارێزکار، پیری یاری "کاکەڕدا" ناوی مبارەکی لیێ دەنێت و مزگێنی داهاتووی

پڕشکۆیی دەدات.(وەرگیراو لە بۆرەکەیی، ١٣٧٠، ل ٨٣ – ٨٠، بەرگی ١) هەر ئەو چیرۆکە شۆێنەواری باوەڕی مەرداسی یا میترائیسم (سكپڕبوون لەخۆر)، کریستیان و ئیسلام (سكپڕبوونی کیژی پاقژ) جوولەکەی(هاوچەشنی پێوەندی براکانی هافی یۆسف و جەلالە) تێدا دیارە. جگەلەوە کە باوەڕی بوودیسم و باوەڕەکانی تری هیندووستان بە ئاشکرا لەسەر یاری شوێنپێی دیارە. وەك دووناودوون و دوونبەدوون. بۆ جاری یەکەم خۆی شاخوەشین ناوی دەهێنێ:

مامام جەلالە کاکام ڕەنگینە
دوون وە دوون ئامام چینە وە چینە
ها ئیسا یوورت و نامم خووشینە
هەرکەس بشناسۆم پاکش مەو کینە

ڕەنگە باوەڕی دوون وە دوون و دووناودوون (حلوول و تەناسووخ) لەو سەردەمە دا و بە دەسپێشخەری شاخوەشین و وێشدەچێت بەهۆی مامۆستای خۆی و دایکی «کاکەڕدا» لە یاری زیاد بووبێت چوون لە ئاسەواری کۆنتر دا وەبەرچاو نایەت. ئەو باوەرە کە بنچینەی هیندووستانی هەیە، ئاماژەی گەشەکردنێکی تازە و ئەزموونێکی نوێیە.
هەروەها کایگەری ئۆلی زەردەشت و ویژەی ئاڤێستا وەك «مەشی و مەشیانە» (باوەئادەم و دایکەحەوای زەردەشتی) لە هەڵبەستەکانی شاخوەشین و هەمووی ویژەی یارسان وەبەر چاو دەکەوێت وەك ئەو وڵامەی پیرشالیار لەمەڕ قەڵای کەنگاوەر یا ئەوە کە:

ئەی مەی بێگەرد، ئەی مەی بێگەرد
ڕاستیم دا وە تۆ ئەی مەی بێگەرد
ڕاستیم دا وە تۆ شەرتم ڕدای بەرد
نام مەشیانە ئێمەی بەرد ئەو فەرد

هەروەها کایگەری بەربلاوی هەردوو ئایینزای ئیسلامی لەسەر یارسان خۆیایە. بەگشتی ئەو بەرزەمرۆڤانە **هەموو ئەزموونەکانی هزری بەردەستی مرۆڤ، لە جیهانی هاوچاخی خۆیان دا ناسیوە، (زۆر لە گەورەکانی ئەو ئۆلە خوێندەواری بەغدا، هیندووستان و ڕۆما واتە بیزانسی ئەوکاتن.) خاڵی بەهێزیان لە هەر ئەزمۆنێکی باوەڕی وەرگرتووە و لێکیانداوە، سامانێکی بیرمەندانەی مەزنیان لە پێناو ڕاژەکردن بە نەتەوە و پاراستنی بەرهەمەویژەیی و زمانەوانییەکانی کورد پێکەوەناوە. ڕەنگە لە هیچ ئایدۆلۆژیایەك دا ئاوا وەستایانە بڕوای ناتەبا و دژبەر پێکەوە کۆ نەکرابن. تەناسووخ و پاناتیزمی هیند و مرۆڤخولایی(حلوول) خاچپەرستان و بڕوای ئیسلام و مەرداسی و زەردەشتی. تەنیا باوەڕێك لە هەمووی دنیا دا چ جیاوازی ژن و پیاو بەرچاو ناکەوێت و دەرەتانی خوێندن و گەشەی هاوتەریب هەیە. تەنیا باوەڕێك کە بەردەوام نوێ دەبێتەوە و قەتیس نامێنێت. تەنیا باوەڕێك کە کیاستەی هیچ کات لێنەبڕاوە و گەر وتەی شالیاری پیرۆزە، ٢٠٠ ساڵ دواتر وتەکانی سەرهەنگ و دایەتەوریز و ٣٠٠ ساڵی تر هی شاخوەشین و خاتوو ڕێحان و ٦٠٠ ساڵی تر هی سانسەهاك و خاتوودایراك و ٩٠٠ی تر هی سەیبراکە و... هەمان پیرۆزی سەرەتای هەیە و بەردەوام گەشە دەکات (لە ڕووی هەبوونی هەرماوی ڕێبەری پیرۆزی**

پێغەمبەرانە، تەنیا ئۆلی «مۆرمۆن»ی «جووزێف سمیت» بەو شێوەیە، بەو جیاوازییە کە لە ئاییبی مۆرمۆن دا ئافرەت هیچ ڕۆڵی نییە!!) تەنیا باوەڕێك کە نەك یەك کتێب، بەڵکوو بارتەقایی سەدان سان و پیر و خەلیفە و دایە و پلەکانی تر پەرتووکی پیرۆز هەن و هەرکامیان لەو سامانەیان زیاد کردووە و دەکەن. تەنیا باوەڕێك کە تێکەڵی هەرماوی بە هونەری هەڵبەست و مۆسیقاوە هەیە. تەنیا باوەڕێك کە هی دەستەڵات نییە و بۆ دەستەڵات نییە. جێگەی زۆر پەژارە و خەفەتە کە ڕووناکبیرانی ئێستا ئەو سامانە وێژەوانییە بەهێز و سەربەرزانە نابینن لە ئاست هەندێ بەناو ڕۆمان مۆمان و شێعر و مێعری مایەپووچی ئاڵۆز و پەرێشانی تژی ئەداوئەتوار، کە بە لاسایی وێژەی گەلێکی سەردەست خولڤاون. وێژەی ئەویش هێندە سەربلندانەیە کاتێك دەزانین زۆربەی شایەر و ئەدیبە مەزنەکانی ئەو گەلە سەردەستەی ئێستا، دوێنێ و پێرێ لەبەر قاپی سەلاتینی داگیرکەری مەغۆل و توورك و تاتار ڕۆڵی لۆتی و چاوەشیان گێڕاوە و بەوتەی خۆیان لە پێناو خەڵاتی خاوەنشکۆ، ڕۆژ تا ئێوارە وەك تووتکە سەگ قووڕاندوویانە و لووراندوویانە و نووزاندوویانە و کلکەتەپە و کلکەسووتەیان کردووە. ئێستاکەش ماشەڵڵا هێندەی گەشە کردووە کە چەندی کوردی خاوەن قەڵەم دەخۆنووسان و قەوەتیان کرد و بۆیان نووسین، قەت جێگەیان وەك نووسەرمووسەری پلە چەندیش لەو وێژە مەزنە دا دەستەبەر نەبوو. قەت ئەو گەلە بافەرهەنگە، دەعیی نەهێنا سووکە ئاوڕێك لەو مەیتەرە مفتە دەسندەخۆرەی داتەوە.

شاخوەشین ئەو نەجیبزادەی بەرگێکی نوێی لە کەلەپووری زمانی و چاندی کورد زیاد کرد لە داڕشتەنەوەی خۆی بۆ ئاییبی یاری کۆمەڵێك لە یارانی بە هەڵبەست و مۆسیقا و زانیای سەردەم پەروەردە کرد و پلەی ڕۆحانی وەك

“دایە، خانم، خات، کاکە، بابە و پیر”ی پێبەخشین و بۆ پەرەدانی بڕوا، ئەرکداری کردن. پەروەردە دیتن و پەروەردەکردنی بەردەوام. بێ هەڵاواردنی ڕەگەزی و جیاوازی ژن و پیاو. وەك لزا خانمی جاف، خاتوومەیزەرد، دایەخەزان، بابەتایەر، بابە ناووس، کاکەڕدا و پیر ئەحمەد. لە ناو یارانی شاخوەشین «بابەتایەر هەمەدانی» ناسراوترە چوون بەشێك لە سامانی وێژەیی ڕەوگیرکراوی کوردە. جگە لە بابە تایەر، پیرشالیاری دووهەم کە ناوی سەید مستەفایە(بە وتەی مەردۆخ لە خەونێك دا هاتی محەمەدی پێغەمبەری ئیسلام داخوازی گۆڕینی ماریفە و ئیسلام هینانی لێ کردووە پێگووتووە کە نەوەی منی بۆیە ناوی خۆی گۆڕی بۆ سەید مستەفا.) و نەوەی پیری یەکەم بووە، لەو سەردەمە دا بەگوێرەی ئیسلام ماریفەتۆپیری دارِشتەوە. کەوابێ ئەوە سەردەمێکە کە یاری بە ئاوای فراوان لەگەڵ ئەزموونی تازە ئاشنا بووە و تێکەڵی ئایینەکانی هیند و سامی بووە کە پاشماوەی ئایینە کۆنەکانی مەرداسی و زەردەشتی و زەروانییە.

پ. شێوازی سانسەهاك.

وێژەی گۆران بارستی هەرە زەبەلاحی سامانی هونەری هەڵبەستوانی کوردە، لێرە بەهۆی پێوەندی نەپساوەی وێژەی کرمانجی سەروو لە "ئادی هەکاری"یەوە هەتا "ناڵبەند" و هەروەها وێژەی کرمانجی خوارووش وەك پاشکۆی ئەو، لە بەشی گۆران واز هێنرابوو. باس لە هۆنراوەی گۆران بە سانسەهاك درێژە دەدرێ چوون تا سەردەمی ئەو و هەڵمەتی داهێنەرانەی، کەم و زۆر هەر ڕێبازی شاخوەشینە، درێژەی هەیە و ئەویش درێژەی ڕێچکەی پێرشالیار و باڵووڵی گرتبۆبەر. لە سەردەمی سانسەهاك و بە دەسپێشخەری خۆی، گۆڕانی مەزن پێك دێت کە بەرهەمی وێژەی کوردی، بە فۆڕمی تازەوە، لە ڕووی قەبارە و نێوەرۆك بە دەیان قات بەرز دەکاتەوە.

سوڵتان ئیسحاق کوڕی شێخ عیسای بەرزنجەیی و خاتوودایراکی ڕەزبارە (دایەرێزوار). بەپێی باوەڕی یاری دایەڕێزوار وەك جەلالەی دایکی شاخۆشین، بەهۆی تیشکێ لە ئاسمانەوە دووگیان دەبێت بەو جیاوازییە کە وەك جەلالە کچ نییە بەڵکوو شووی هەیە و ئەویش لە سەفەری نێوە ڕێگەی حەج دا، بەهۆی پەڵە هەورێك لە ئاسمانەوە ئاگادار کراوە، "حەجت بەجێهات و بگەڕێوە". کاتی گەڕانەوە سێ پیاوی پیرۆز کە دەروێشی یارین، چاوەڕوانی بوون تا بۆ خوازبێنی دایراکی بەرن.(وەرگیراو لە بۆرەکەیی، ل ١٥٨ – ١٥٦، بەرگی ١) لێرەدا چەمکی مرۆڤخولایی دیسان خۆڕادەنێت.

سەرەتای سەدەی هەشتەم سانسەهاك لەدایك بووە. شێخانی بەرزنجە بەرلە ڕێڕەوانی یاری، بۆ موسڵمانان پیرۆز بوون و تا ئێستاش لە هەموو شوێنەکانی کوردستان خانەقایان هەیە. بۆیە کاتێك سانسەهاك باوەڕی یاری وەرگرت، دەرەتانی مەزنی بۆ پەرەدان بووە. دایەڕێزوار پێشتر باوەڕی یاری بووە بەڵام گۆیا شێخ عیسا موسڵمان بووە. ڕەنگە یاری لە سان بەدواوە بە یارسان(یارانی سان) ناسرابێت. ناوبراو سەرەتا فەقێی مەلا ئەلیاس بووە و لە خوێندنگاکانی بەغدا و دیمەشق خوێندنی تەواو کردووە، کە بە ستانداردی ئەوکات زانکۆی هەری بەهێزی زەوی بوون. مەلائەلیاس یەکەم کەسە بە ئاوای تەکوزدار و بە هاوڕیی چەند مەلای تر، دەکەوێتە بەربەرەکانی بیرمەندانەی یارسان.

سەبارەت بە هۆی وەرگرتنی یاری، وتراوە کە ساڵی ٧٥٤ کۆچی مانگی شێخ عیسا کۆچی دوایی کردووە و لە نێو سان و براکانی ناکۆکی سەرهەڵدەدا، بۆیە سانسەهاك زیزدەبێت لە بەرزنجە دەڕوات. لە گوندی شێخانی هەورامان دەگیرسێتەوە و ڕەچەی یاری دادەمەزرێنێت؟!! سانی خوێندەوار و ژیر، کە ئاگاداری شیاوی لە جیهانی خۆی هەیە و لە ناو پیڕەوانی یاری دا زۆر شازە، ئەوەندە گۆڕان لە یاری پێك دێنێت کە سەرەڕای کۆنتربوونی ئەو باوەڕە، خۆی یارسان ئەو بە دامەزرێنەر دەزانن، بێ سرنجدان بەوەی کە شوێنی پێشترەکان (وەك شالیار و شاخوەشین و..) لە کوێیە؟ گۆڕانەکانی سان لە باوەڕی یاری دا چ بوون و بە چ ڕێژە؟ ڕەنگە پێکهێنانی هاوڕێکی زیاتر لەگەڵ ئیسلام مەبەستی بووبێت. ئەو مژارە لە شوێنی خۆی شیاوی لێکۆڵینەوەیە بەڵام ئەوەی بۆ وێژە گرنگە ئەو تازەکاریانەیە کە لە هۆنراوەی کورد دا پێکی هێنا.

بەرلە سانسەهاك لە وێژەی گۆرانی دا هۆنراوەی چوارینەی بڕگەیی باو بوو کە سان گۆڕی بۆ دێڕی دوو خشتی بڕگەیی کە هەڵبەستی درێژی چەند دێڕی،

چەندسەت دێڕی، چەند هەزار دێڕی و ... بێ ئاستەنگی پێ دەهۆنرێتەوە، وەك فۆڕمی مەسنەوی عەرووزی عارەب. ئەو فۆڕمە بەر لەویش ڕەنگە بووبێت بەڵام لە ویژەی گۆران دا باو نەبووە. بە پێی مێژووی ویژەی کوردی سەدیق سەفیزادە لە ویژەی کورد دا بەر لە سانسەهاك، تەنیا شێخ شەهاب سوورەبەردی(٥٣٩ – ٦٣٢ك.م) بەو فۆڕمەی هۆنیوەتەوە، کە بەڵگەکانی ئەو بانگەشە و هۆنراوەکان، لانیکەم بارتەقای شانامەی فیردەوسی و دیوانی حافز و بەرهەمە کۆنەکانی فارس، نابەڵگەمەند دەنوێنێت چوونکە وەك بابەتەکانی تری ئەو سەرچاوە، پشتی نەبەستووە بە سەرچاوەی بەهێزی وەك دەقەکانی یاری و ئەزدایی، بەڵکوو بۆ ئەو مژارە لە دەستنووسە کۆنەکانی هەوشار و گەڕووس کەڵکی وەرگرتووە.

هۆنراوەی پێكهاتوو لە فۆڕمی تازەی(مەبەست لە تازەیی لە ویژەی یارسان دا، دەنا بۆی هەیە بەر لەو ئەو فۆڕمە باو بووبێت، بەتایبەت گەر ئەو هۆنراوانەی شێخ شەهاب سوورەبەردی ڕاست بن ئەوا دووسەتساڵ پێش سان ژیاوە.) سانسەهاك بە دێڕی دوو خشتی بڕگەیی و بێ هیچ ئاستەنگی بۆ ڕێژەی دێڕەکان، دەرەتانی هۆنراوەی دوور و درێژی پێك هێنا. ئەو گۆڕانە لە فۆرم دا هاوتەریی گۆڕانی نیوەرۆك و زۆر چەمکی نوێ یا نوێژەنکراو بوو کە لە یاری دا ڕووی داوە. وەك "نەریتی سەرسپاردن، کۆبۆنەوی ڕێك و پێك، جەم و جەمخانە، ڕۆژووی سێڕۆژە، جەژنی خونکار، هۆنراوەی پیرۆز بە هەوای تایبەت و ئامێری تەنبوور، دامەزراندنی بنەماڵەکانی یاری و دابەشکردنی یاران بە پازدە تاقم بە ئەرکی تایبەت کە سان ئەرکی تایبەتی هەرکام بە تایبەت پیر و خەلێفەکانی لە هۆنراوەکانیدا دیاری کردووە" و زۆر گۆڕانی تر. کۆمەڵێك لەو گۆڕانانە لەو هۆنراوە دا دیارە:

تا سەر نەسپارن کەردە وەلاوێ   تا حەق نەشناسن دوور نەگشت باوێ
هەر سەرێ نەلۆ وە حوزوور جەم   نەسەنجۆ وەدەس خەلێفە و خادەم
بێشك ئەو سەرە وە تۆمار نییەن   نە ڕۆژ حەساو وە شمار نییەن
تۆمار پیر مووسی قەڵەم باقییەن   جەم چلانە بنیام ساقییەن
ڕەهبەر داوودەن دەس دامانگیر   تەکبیرچی باتن بنیامین پیر
شەرت دام وە بنیام حەق دام وە ڕەزبار   دەفتەر پیرموسی ناز وە یادگار
ڕەهبەر داوودەن چڵ تەنش وە شوون   پەرچینش ئەڵماس حەق وە دوونادوون

لێرە پلەکانی باوەڕمەندانەی کەسانی وەك پیر مووسی(فریشتەی دەفتەردار و تۆمارگەری ئاکار؟)، پیربنیامین(خاوەن شەرت و تەکبیرچی باتن؟)، پیرداوود(ڕابەری چل تەنی پیرۆز؟)، دایەڕێزوار(ڕاستی و حەق؟) و باوەیادگار(خاوەن ناز؟) دیارکراوە. هەرکام لە «حەوت تەن، چلتەن، حەوتەوانە، یارانی قەولتاس، حەفتاودووپیر، حەوت خەلێفە، حەوت حەوتەوان، حەوت خادم، چلچلتەنان، نەوەدونۆپیری شاهۆ و...» بەو ڕەمز و هێما و وەشارتییانە ئەرکدار دەکرێن. دەربڕینی ڕەمزاوی و حەشارگەری سەرلەبەری وێژەی یاری لەخۆدەگرێت.

یارسان ئەو سوارچاکانەن کەحێلان تاودەدەن تیژ و بەوێرغە بەناو خۆڵەپۆتەی قووزی و کاروانەڕێگەی سارا لە تاری و شەوەزەنگ دا، تۆزیان دەگاتە کەشکەلان، نە دەدیترێت نە ئاگا دەکرێت. سەربەخۆ لە نرخی وێژەیی بۆ قامووسی وێژەوانی کورد، ئەو باوەڕە کەونیینە هەزارانساڵانە، لە قاتی گەردوونی دا هەزاران دەرەتانی لێکۆڵینەوەی زانستەیان تێدا هەیە. ئەو باوەڕانە

پردی پێوەندی ڕابردوون بۆ داهاتوو. نرخەهزرییەکانی دوێنیی مرۆڤ، وەردەگرن و ڕایدەگوێزن بۆ ئەورۆ. ئەگەر "ڕیگ‌ویدا، ڕامایانا، مەهاباهاڕات و ئیلیادە" بۆ خەڵکی هاوچاخ سرنجڕاکێشن، بەس بۆ مەزنی بەرهەمەکان و ناوەرۆکی پڕیان، هەڵناگەڕێتەوە، ئاستی وشیاری میراتگرانی ئەو کەلەپوورە میتۆلۆژیکانەش کاریگەرە. باوەڕ مەکەن گەر خەڵکانی هیند و یەونانیش بارتەقای کورد لەخۆنامۆ بان، چارەنووسی ئەو بەرهەمانە لە شانامەی حەقیقەت و سەرئەنجامی یارسان و جیلوە و مەسحەفارەشی ئەزدایی باشتر دەبوو. ڕەنگە ئەو سامانە هزرییە کەڤنارانەی گەلی کورد، بەهای پلەیەکەمی گەردوونیان نەبێت، بەڵام من دەڵێم پلەی دووهەم و ژێرتر چ گرفتی هەیە؟ گەر بەو سامانە تایبەتانە، ئێمەی کورد بە گەلانی هیند و یەونان و ڕۆما و چەند گەلی تر ناگەین، بەڵام لەهەمبەر سەدان گەلی تر ئاستی شیاومان دەستەبەرە. لەبیرمان نەچێت کە نرخ و بایی سامانەهزری و باوەڕە کەڤنارەکان، لە بینا و دامەزراوە فیزیاکان کەمتر نییە. ئەوەندی یەونان بە ئیلیاد و ئۆدیسەوە ناسراوە، پەرەستنگای زییۆس، ئاتینا، پوسایدن، پارتینۆن، بینای ئاکرووپۆلیس و خەزینەی ئاتن، هێندە کاریگەر نەبووە.

لێرە دا ڕێکخستنی سەمەرەی سان‌سەهاك، کارامەیی ئەو لە پێشڤەوەچوون دەردەخات. بێگومان نرخی سان و سیستەمەکەی بەرزترە لە وێژە و تەنانەت باوەڕیش. ئەو بابەتانە لەخۆگری بایەخی هەزاران‌ساڵەی کولتووری نەتەوەیەکی لەمێژینە و بگرە مرۆڤایەتین، چوون لەگوێن شاخوەشین ئەوەش لەخۆگری لێکدراوی سامانی هزری لەمێژینەی گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوین و بگرە وێوەتریشە. وەك زۆر کەلەپووری تری کورد، ئەو سامانە مەزنەی کولتووری مرۆڤایەتی ڕووەو فەوتان دەچێت. گومان نییە کە هەر لە ١٢٧کەس یارانی

سان که نمونەی بەرهەمییان ماوە، چەندەقاتیان فەوتاوە و خولاّ بزانێ چەند ١٢٧ی تریش ناو و بەرهەمیان تێداچووە. سامانی هیچ گەلێك ئەوها نەشێواوە، نەژاکاوە، نەفەوتاوە، نەدۆڕاوە، نەتواوە، نەدزراوە و ڕەوگیر نەکراوە کە هی ئەو کۆنترینەی مێژوو!! هیچ گەلێش ئەوها نەخیچاوە کە کەحلانی خۆ بە دیتنی تاجی گوڕوێ بگۆریتەوە. تۆزێك بەزەیی و تۆزێك خەفەت و کەسەر پێویستە کاتێ گەلێك، هەلّگری بەهاکانی کەڤناری هەزاران سالّەی مرۆڤ، لە گەدەی تژی ترش و تیژاوی فاناتیسم و دەمارگرژی هاوسێ، نا!، ڕەنگە نەوەی خۆی دا، بێبەزەیانە قالّ دەبێتەوە. ئەو جلکە هەورینە زێرکەفتەی ئێستا کۆنە سیپالّی نێو زبلّ و زالّە و هەر بەرهەلاّ و گەڕۆلێك پێخووستی دەکا، ڕێکی بەژنی زۆر شۆخ و شەپالّی قۆز و چەلەنگ بووە. بێخاوەنە، بەس لەبەر ئەوەی خودانی لێی بەخاوەن دەر ناکەوێت، بە هیوای دەست کەوتن نا!، دیتنێ قوماشی ڕەنگ تێهەلّسواوی هاوسێش نا!، ڕەنگە نەوەی خۆی!

سانسەهاك خالّی وەرچەرخانە و قۆناخێکی نوێیە کە شۆڕشی باوەڕی و پیتۆلاّنەی مەزن لە یاری دا دەئافرێنێت. بەڕوونی دیارە کە دەربڕینی ئەو چەمکانە، بە چوارینەی کورتی بڕگەیی گونجاو نییە. لەڕاستی دا ئەوە گۆڕانی نێوەرۆك و چەمکە کە گۆڕانی فۆڕمی بە هۆنراوە دا سەپاندووە. ئەو قۆناخەی یاری، زۆر دیوانی هۆنراوەی چەندهەزار دێڕی خولّقاند وەك هۆنراوەکانی خۆی سانسەهاك، دایەڕێزوار، شائیبڕاهیم، «زولاّلّ زولاّلّ»ی باوەیادگار، «دەوری عابدین جاف»(بە سۆرانی) و ... هەروەها وترا کە کۆمەلّێك لە مەلاکانی شارەزوور بە دژی یاری و لەپێناو گەڕاندنەوەی پێرەوانی یاری بۆ ئیسلام، بەتایبەت عابدین، کۆمەلّك هۆنراوەیان هۆنیوەتەوە کە نێوەرۆکی

ئامۆژگاری و هەڕەشەیان هەیە، کە لە بەشی ڕێبازی کۆنی سۆرانی دا تاوتوێ دەکرێن.
ڕێوڕەچەی یاری و شێوازی ویژەیی سانسەهاك کە هەتا ئەوڕۆکەش لە ناو یارییەکان دا درێژەی هەیە شیاوی لێکۆڵینەوەی زۆر و هەزاران لاپەڕە نووسینە. دەکرێت لایەنی زمانی ئەو کەلەپووره پاقژه، بخرێتە بەر تیشکی سرنجی زانستی و دەرەتانەکانی زمانی ئەو کەلەپووره بۆ سەلماندی ڕەسەنایەتی ڕۆژانی بەری و پتەوکردنی زانستی زمانەوانی دوارۆژ بخرێنە بەرچاو. دەکرێت لایەنی کۆمەڵایەتی و شێوەژیانی چاخە کۆنەکان و ڕابردووی چەند سەد ساڵەی خەڵکی خۆمان لە دەربیجەی ئەو میناکەوە، وێڕای دەرەتانەکانی تر باشتر بناسین. دەکرێت ئەو ئۆل و شێوە ڕوانینە میتافیزیا کەڤنارانە، بۆ ناسینی فەلسەفە و بیری زاڵی ژیانی گەلەکەمان چرای بنوێنی ڕێگە بن. دەکرێت وەك ڕێکخستنی سڤیلی کەڤنار بە پێوانەی سەردەمی خۆیان ئۆرگانیزمەکانی دارێژراوی سانسەهاك و شاخوەشین و ڕێبەرانی تری یاری ببینین و بە شێوەی نافەرمانی مەدەنی و بزووتنەوەی ڕووناکبیرانەی ئەو سەردەمیان بخەملێنین و بنرخێنین. دەکرێت تەقەلای ئەستەم و دژواری ئەو هەڵکەوتە مەزنانە بۆ پاراستنی زمان و بەهاکانی نەتەوەیەکی داگیرکراوی کولتووری و ڕامیاریای، بە ڕەوتە ڕزگاریخوازەکانی هاوچاخ بگرین و باندۆڕ و دەستکەوتەکانی تاوتوێ بکەین.
بە گشتی دەیان و سەدان هەزار دێڕ هۆنراوەی یاری، دیان دیوانی هۆنراوەی ئەوان ـ کە مخابن هەتا هەنووکەش زۆربەی هەرە زۆری چاپ نەبووە و هۆگران لە هاوڕێیی و هاودەمی ئەو بەرهەمە هەژارانە بێبەشن، ـ دەرەتانی توێژینەوەی زۆر بەربڵاوی هەیە، بەڵام ئەوەندەی پێوەندی بە ویژەوە بێت، هەتا ئێستاکە باوەکو دەیان ویژەوان ئەو شێوازەیان گرتۆتە بەر، ئاستی سان و سەردەمی

ئەویان نەبەزاندووە. نە بە فۆڕمی هۆنینەوە نە بە زمانی هۆنینەوە و نەکیش بە ناوەرۆکی هۆنراوەکان، لە سان هەتا ئەورۆ، هەڵمەتێکی وەها خۆی ڕانەناوە کە وەك شێوازی نوێباو بخەملێت، بەڵکوو تەنیا پێڕەوی ئەو بەردەوامە، بۆیە ئێمە بە ئاماژەدان بە چەند وێژەوان کۆتایی بەو باسە دەهێنین و قسە لە شێواز و ڕێبازەکانی تری وێژە دەکەین.

خاتوو دایراکی ڕەزبار واتە «دایەڕێزوار» دایکی سانسەهاك و یەکێك لە یاران و پێڕەوانی سان، خۆی دیوانێکی هۆنراوەی بە دیاری هێشتۆتەوە و لە ناو یارییەکان دا کەسایەتییەکی پیرۆز و جێگەی ڕێزی زۆرە، دایەڕێزوار، کچی حوسەینبەگی جەڵدە سەدەی حەوت و هەشتی کۆچی ژیاوە ساڵی ٧٤٥ی کۆچی دوایی کردووە، هۆنراوەکانی زۆرتر سەبارەت بە باوەڕی یارییە، دەگوترێت کە شارەزای مۆسیقا و تەنبوورژەنیش بووە. ئەوەش چەند هۆنراوەی خاتوو دایراك، سەبارەت بە باوەڕی یاری کە لەودا حەوتەوان بە کیاستەی خودا دەزانێت کە لە تێشکی ئەو خولقاون، بۆیە پێویستە خەڵك پێڕەویان لێ بکەن و حەفتاودوو پیر، گیانبازییان بۆ بکەن:

بی وە قووەی دڵ، بی وە قووەی دڵ
ئازیز ئەمر تۆ بی وە قووەی دڵ
هەرچی فەرماوایت قەبوولەن قەبووڵ
وەیادم مەبۆ وەشیانم مەشغووڵ
مەدەی شاهیدی ئەز وەبێ موشکڵ
نە لەوح یاقووت ئاتەش کامڵ
هەفتەوان جە نوور شاهباز عادڵ

پەی شەرت مێردان تۆ کەرد وە حاسڵ
پەرێ دەستگیری یاران فازڵ
دووهەم مەیلت کەرد ئازیز وە مۆبەت
هەم ئەو هەفت نوورەن چێگات کەرد موددت
جە پردیوەر دا نیانت سوحبەت
ئاوەردی وەدی پەی دەستگیری شەرت
هەفتەوان دەستگیر نەدارۆ شوبهەت
هەفتاودوو سەف یار سەردان نە ڕای گیان
جەو کار زینان مێردان دیوان
گردین غولامان بێوەن بێوەنان
ڕووماڵان ئەو شەرت سکەی هەفتەوان

یەکی تر لە گەورەکانی یاری و یارانی سانسەهاك، ناوی ئەحمەدە کە سان، نازناوی «بابەیادگار»ی پێداوە. بە پێی سەرئەنجام، سان دوای پەروەردەکردنی باوە یادگار، بەمەبەستی پەرەپێدانی ڕێبازەکەی ناردوویەتە هیندووستان. ئەو بانگەشە جێگەی پرسیارە چوونکە هەر بە پێی ئەو سەرچاوە باوەیادگار ٧٦١ی کۆچی لەدایك بووە، کە ئەگەر وابێت، کاتی ئەرکدارکردنی لانیکەم ٢٠ ساڵ تەمەنی دەوێت، ئەوکاتە یان سانسەهاك نەماوە یان زۆر پیر و بەتەمەن بووە (لانیکەم ٨٠ ساڵ) چوون ئەو ساڵەکانی کۆتایی سەدەی حەوت یان سەرەتای سەدەی هەشت لەدایك ببوو. باوەیادگار، وەك زۆربەی گەورەکانی یاری، کەسێکی پیرۆز و جێگای ڕێزی موسڵمانانیش بووە وەك مەولەوی تاوەگۆزەیی زۆر بە ڕێزەوە وەك مەزنێکی خواناس هەڵیداوەتەوە: «جای ڕەجای جەرگەی

پادشا و دەروێش / بارەگای پەنای بێگانە و خوێش»، هۆی ئەوەش ئەوەیە کە باوەیادگار لە بەرهەمی «زوڵاڵ زوڵاڵ» دا بەسەرهاتی گەورەپیاوان و کیاستەکانی وەك نوح، یاقووب، یووسف، یۆنس و... باس کردووە.

یەکی تر لە ناودارەکانی شازی یارسان، سەی حەیدەری کوڕی سەی مەنسوور، بە نازناوی سەی براکەیە (١٢١٠ – ١١٩٠ك.م). سەیبراکەش لە سەدەی سێزدەهەم دا وەك شاخوەشین و سانسەهاك، بە کۆکردنەوەی سیوشەش کەس لە یاران و پەروەردەکردنیان، هەوڵی قەڵەمبازی نوێی دا بەڵام زۆر سەرکەوتوو نەبوو و بە دەست دوژمنانی کوژرا. ئەوەش چەند هۆنراوەی سەیبراکە:

یاران نە خامۆش، یاران نە خامۆش
شەوێ نە شەوان نە خاو خامۆش
وێنەی سیاوەخش سەوای سیاپۆش
دیم سەدای قووقووی یارم ها نەگۆش
وە جەخت مەشا خا نەو بەند سەرکۆ
قەواقووی یاران ئاخر بی وە ڕۆ
نەو سەدا و دەنگە چەند کەس خرۆشا
بێدار بیم نە خاو دەروونم جۆشا
ئیسا هام نە فکر ئەو سەدا و خرۆش
وە مەیل بنیام هەم بەیۆ وە گۆشا

ڕۆژەنی دووهەم

ڕێبازی فرەچەشنی دەرەوەی یاری

ڕێبازی فرەچەشنی دەرەوەی یاری لەخۆگری سێ شێوازە:

ئا. هۆنراوەی ئایینی و عیرفان و سۆفیگەری دەرەوەی یاری.

ب. هۆنراوەی دڵداری و پەسنی جوانی دیمەنەسروشتییەکان و شینگێڕی.

پ. مەبەستی پەروەردەکردن

ئا. هۆنراوەی ئایینی و عیرفان و سۆفیگەری دەرەوەی یاری

بە پێی مێژووی وێژەی کوردی سەدیق بۆرەکەیی(سەفیزادە)، فەیلەسووفی ناودار شێخ شەهاب سوورەبەردی، کە لەسەدەکانی شەش و حەوتەمی کۆچی مانگی دا ژیاوە کۆمەڵێك هۆنراوەی کوردی لە بەیازەکانی هەوشار و گەڕووس دا پارێزراوە، ئەگەر ساختەکاری تێدا نەبێت ئەوا کۆنترین هۆنراوەکانی گۆرانی کە لە دەرەوەی وێژەی یارسان هۆنراونەتەوە ئەوانن، دەنا بە پێی بەرهەمگەلی بەردەست، مەلاپەرێشانی لوڕ دامەزرێنەری ئەو شێوازەیە. سەیدی یەکەم، بێسارانی، شێخ حەسەن مەولاناوا و مەولەوی تاوەگۆزە ناسراوترین پیڕەوانی ئەو شێوازەن. ئەوەش چەند دێڕ لەو هۆنراوانەی بەناوی شێخ شەهابی سوورەبەردی هاتوون:

جەو دەم بارگای مەحشەر مەبوو پا
پەڕێت هۆرمەدان سەیوان خەزرا
مەوج مەدۆ عاسی نە دەشت مەحشەر
شەرمەندە و خەجڵ پا پڕ جە نێشتەر
مەغز کەللەشان قوڵ مەدۆ وەجۆش
وێڵ وێڵ مەگێلان عوریان و بێهۆش
کەس جە حاڵ کەس نەداران خەوەر
گشت کەڕ و بێقڕ چەم وەبان سەر
تەرازوو میزان ماوەرۆ نیگار

مەنیەرۆ سرِات نە رِووی سیانار
نەپای میزانکێش عاسی مەنالاَ
شەرِمەبۆ سەنگین خێر مەشۆ بالاَ
ئەسحابولـشەمالْ عومالاَن شەرِ
مەرِانان عاسی وە نار سەقەر
جەو دەم دا مەشی وە قاپی رِەحمەت
مەوانی پەرِیۆ ئومەت شەفاعەت
عومر ئۆمەتان گشت بە فدێت بۆ
جەو دەم ویر و فکر شەهاب با پێت بۆ

نیوەی دووهەمی سەدەی هەشت و سەرەتای سەدەی نۆی کۆچی، مەلا ئەبولـقاسم دینەوەری بە نازناوی پەرێشان (٧٥٧ - ٨٢٥ك.م) یەکەم کەسە کە بەزاراوەی گۆرانی هۆنراوەی دەرەوەی باوەرِ و ویژەی یاری دەهۆنێتەوە. ئاستی بەرزی هۆنراوەکانی ئەو گوومانە دەهێنێت کە دژوارە هۆنراوەی برِگەیی ئەوها پووخت و بەهێز لـە زانستی خولاَناسی و عارفانە دا یەکەم ئەزموون بن. بە گۆمانی پتەو قەرەس دەکرێت کە بەر لـەویش ئەو رِێچکە ئەزموون کرابێت و پەرێشان قۆناخی گەشەکردووی ئەو ئەزموونە بێت. ئەو چەند دێرِەی ژێر لـە پەرێشاننامە:

یارِەب تۆ رِەزاق رِۆزی خوارانی
مەنشەئی سەحاب قەترەی بارانی
رِازق جەنین تفلّی سەغیری

ڕەحیم و ئەڕەحەم شێخ کەبیری
قادر و قەهار هەم بوردباری
ژ درخت سەوز ئاگر بەرئاری
ئەی مژین ئامووز تفلّی شیرە خوەر
نووربەخش قەمەر ژ پەرتەو خوەر
ئەی بەرازەندەی عیوون ژ حەجەر
شەجەر ژ زەمین سەمەر ژ شەجەر
وە نام خودای ڕەحمان و ڕەحیم
بەخشندەی حەیات تەوانای قەدیم
سەناگۆی زاتش کۆتا مەقالن
پەیبەردن وە کوونهـ زاتش مەحاڵەن
پەی کەلیماتش ئەر میداد یەم بۆ
سەقەلەین کاتب ئەشجار قەڵەم بۆ
وەسفش وە تەحریر بێئیحتماڵەن
قل لو کان البحر شاهید وە حاڵەن
زاتش قەدیمەن قائم وەزاتەن
ژ کونهـ زاتش کول عەقڵ ماتەن

لێرە دا بابەتێکی تایبەت بە زانستی ئەستێرە ناسی هاتووە کە بە دەرەتانی ئەوکاتی ئەو زانستە نەزانراو بوو. بەڕێکەوتی سەیر دەگەڵ زانیاری دۆزراوەی دوایی کۆپەرنیك و بەتایبەت گالیلیۆ گوونجاوە. بە دەرەتانی زانستی ئەوکات گوونجاو نەبوو بزانرێت کە هەسارەکان تیشکیان لەخۆوە نییە وەك لێرە دا

چاوگەی تریفەی مانگ لە تیشکی خۆر زانراوە «نووربەخش قەمەر ژ پەرتەو خوەر».

سەرەتای پەرێشاننامە هەم لە بواری هێزی هونەری هۆنراوەی بڕگەیی و هەم لە ڕوانگەی ئاستی شارەزایی زانستی ئەوکات هێندە بەرزە کە خۆی ئیتر لە ویژەی کورد دا دبێتە ڕەچە و هەموو چیرۆکەهۆنراوە نووسانی کوردی گۆران بەو شێوەی پەرێشان دەست پێدەکەن. هەرچەن خۆی پەریشان چیرۆکەهۆنراوەنووس نەبووە، بەڵام لە پارچەهەڵبەستێك دا ڕووداوی کەربەلای گێڕاوەتەوە کە چیرۆك بێژانی گۆران وەك خانای قوبادی، دواتر ڕێك ئەو ڕەچەیان گرتەبەر و پەرەیان پێدا. پەرێشاننامە و ساقینامە دارماڵن لە بێژەگەلی فەلسەفە و ژێربێژی و خواناسی ئەوکات. ئەو بەرهەمانە ئەگەر بەکوردی نەبوان نێوبانگی جیهانیان دەستەبەر دەبوو. هۆنراوەی پەرێشان، لە باری هۆنراوە قۆناخی هەرە گەشاوەی سانسەهاکە بەڵام لە ڕووی نێوەرۆك و واتا، سەربە باوەڕی یارسان نییە و بۆ یەکەم جارە ـ هەڵبەت بە پێی بەرهەمە خۆیاکراوەکان ـ ویژەی دەرەوی یارسان لە گۆران دا لە سەر دەستی مەلاپەرێشان دەخولقێت. ساقینامەش لەو کازێوە جوانانەیە کە لە بەدیهاتنی زۆر هۆنراوەی دواتر کاریگەر بووە و لە لایەن هۆنەرانی دوایی پێڕەو کراوە. وەك هۆنراوە بڕگەییەکای سەیدی هەورامی یەکەم(چوون عەروزیشی هەن)، کەلبالیخانی ئەردەڵان (... ـ ١٠٨٩ك.م)، بێسارانی (١٠٥٣– ١١١٤ك.م)، شێخ حەسەنی مەولانا (١٠٧٠ – ١١٣٦ك.م)، وەلیدێوانە (١١٥٨ – ١٢١٦ك.م)، سەیدی هەورامی دووهەم و مەولەوی و دەیان هۆنەری تر.

دەسپێشخەرییەکانی پەرێشان و ئەوەی کە خۆی سەر بە ویژەی یارییە یا نا،(کە من بە دەرەوەی یاری دەزانم گەرچی پێڕەوی بێقسەی سانسەهاکە.) شیاوی

لێکۆڵینەوەی زۆرە. بەڵام بێگوومان هەڵمەتی ئەو سەرەتای دوو ڕێچکەی دوایی وێژەی کوردە. یەکەم هۆنراوەی عیرفانی و دڵدای و دووهەم چیرۆکەهۆنراوە. بەو شێوە هەڵمەتی چوارەمی گەشەی وێژەی گۆران لە پەرێشانەوە دەست پێدەکات. هەڵمەتی یەکەم هیَ پیرشالیار یا باڵوولَی ماهیدەشتیِیە، دووهەم شاخوەشین و هەڵمەتی سێهەم هی سانسەهاك.

یەکەم پیڕەوی پەرێشان، سەید حەمەسادقی هەورامی ناسراو بە سەیدی هەورامی یەکەمە (٨٥٠ – ٩١٨ك.م). سەیدی پیشەی پزشکی بووە و لە سەردەمی خۆی دا ناوبانگی زۆری دەرکردووە. گۆیا لە گوڵی وەنەوشەی کێوی بۆ نەخۆشی ڕەشەگرانەتا(کەتوویی) دەرمانێکی چاکردووە. لەو چەند هۆنراوە دا، سەیدی بە شێوەی "دیۆژین" و فەیلەسووفەکانی تری هەیوانشین و چۆڵگەردی یەونان و پیڕەوانی ئەوان وەك خەیامی نەشابووری، بەڕوانینی تەواو سۆفیانە، ماندووبوون بە دونیا بە گەوجی دەزانێت بەڵام بەپێچەوانەی ڕوانینی مەتریالیستی ئەوان، بڕوامەندانە داخوازی خۆتەیارکردن بۆ ڕۆژی پەسڵان دەکات. لەو ڕوانینە دا ڕێچکەی مەلا پەرێشانی گرتۆتە بەر:

چی دنیای فانی بسازۆ یانە
بە ئاوایش وانۆ ماوای وێرانە
دنیا مەنزڵێن وێرانە فانی
یانەش نەدان ساز کەس جە وێرانی
یاران هەر مەسکەن وێرانە زێد بۆ
ئەبلە ئەو کەسەن بەویش ئومێد بۆ
هەرکەس عاقڵ بۆ چەنەش چی نیشۆ

ڕەنجی بێ حاسڵ پەی دونیای کێشۆ
مەشغووڵ بە کاوگڵ یانە مەسازی
سەفەرێ سەختەن دوور و درازی
شێتا فکرۆ تۆ خەیاڵت پووچەن
خەیاڵ هەر سەفەر کارسازی کووچەن
وەس لیباس شوغڵ دونیایی پۆشە
ڕای سەفەر دوورەن پەیدا کەر تووشە

جگە لە فۆڕمی خۆمالی هۆنین، سەیدی خۆی دەسپێکی هۆنراوەی عەرووزییە و بەپێی ئاسەواری بەردەست، لە ویژەی گۆرانی و زاراوەکانی تری کوردیش دا، هۆنراوەی عەرووزی کەس پێش ئەو نەکەوتۆتە دەستمان. دواتر لە سەیدی لە ویژەی گۆران دا کەسانێك هۆنراوەی عەرووزیان هۆندۆتەوە کە کاریگەری سەیدیان لەسەر دیارە. بەلام هەڵبەستی عەڕووزی لە ئاست فۆڕمی خۆماڵی، لە ویژەی گۆران دا ڕۆڵی زۆر کەمە.

بەو پێیە **هەڵمەتی پێنجەمی ویژەی گۆران لەسەر دەستی سەیدی هەورامی یەکەم سەردەگرێت و ئەویش هێنانی عەرووزە بۆ ویژەی کورد بە گشتی و گۆران بە تایبەتی.** هەڵبەت لێرەش دا دەکرێ بەر لە سەیدی عەرووز بووبێت کە تێداچوون. چون شێعری سەیدی بەرزتر لەوەن بە سانایی باوەڕکەی یەکەم ئەزموونە. هەروەها "وەهارییە"ی شێخ شەهابی لهۆنی، بێگومان یەك لە بەرزترین هۆنراوەکانی کوردە بە هەموو زاراوەکان و لە هەموو چاخەکان دا. پێدەچێ کە ئەوجۆرەی هۆنراوەی خۆماڵی بایەخی بووە و پارێزراوە، عەرووزی نەیبووە و زۆرتر فەوتاون.

هۆنراوەی بڕگەیی لەخۆگری بابەتی خواناسی و دڵداری و سۆفییانە کە بە نووسینی پەرێشان دەستی پێکردووە، بە هۆی بێسارانی و بەتایبەت شێخ حەسەنی مەولانا بە لووتکە دەگا. کاریگەری هۆنراوەی شێخ حەسەن لە هۆنراوەی عیرفانی دوای خۆی بەتایبەت لەسەر مەولەوی لەو هۆنراوانەوە بەتەسەلی دیارە:

دایم خەیاڵم فکر دەروونەن
جە فکر دووریت دڵ پڕ جە هوونەن
تك تك مەتکیۆ زووخ نە زامانم
چوون جەیحوون جەم بی نە پای دامانت
خەو و خۆراکم شین و زارییەن
مەتای مایەکەم بێقەرارییەن
گڕەی نار عەشق بڵێسەی دووری
مەسووچنا تەناف خەیمەی سەبووری
ئارەزووی دیدار یارانم کەردەن
هەوای سەیرانم وە دڵ ئاوەردەن
بەڵام چیش کەروون گەردش چەپگەرد
دووری وەمابەین من و تۆ ئاوەرد
کار گەردوونەن ئازیز گیان تۆ
وەرنە من جە کۆ دووری تۆ جە کۆ
دەروونم دایم جە هوون کەیل تۆن
حەیاتم وە شەوق هەوای مەیل تۆن

ساتێ وەساڵێ جەلام وەیەردەن
فراوان خەیلێ تاسەی تۆم کەردەن

هەرچەند مەولەوی تاوەگۆزی بە بەرزترینی ئەو شێوازە دەناسرێت بەڵام ڕای خۆم ئەوەیە کە ئەو پلە هی شێخ حەسەنی مەولانایە کە ٢٠٠ ساڵ بەر لە مەولەوی ژیاوە. مەولەوی زۆر دەژێر کاریگەری ئەودا بووە و بێگوومان ئاگاداری هۆنراوەکانی بووە. ئەو مژارە لەو هۆنراوانەوە دیارە کە بەناوی «مەولاناوا» بۆ پەسنێ شێخ حەسەن هۆنیونێتەوە کە بە شالوور و چۆڕ و باڵندەی دەنگ خۆشی شووبهاندووە و ئەو جۆرە وێچواندنانە بۆ هۆنەری پایەبەرز باوە:

﴿ بووڵبووڵ گوڵشەن بێنام و نەنگی
تەزەرو سەر سەرو باغچەی بێڕەنگی
نوختەی ئینتهای دائیرەی تەمام
نەی دەس نەیچی تووتی دیای جام
یانەی دڵ وە فەیز ڕای مەولا، ناوا
تەوار تەڕلان ڕای مەولاناوا
پایەت بولەند بۆ سایەت فراوان
پەی پەی کەردەی ڕەم دیدەسیاوان﴾

جگە لەوە شێخ حەسەن لە هۆنینەوی هەڵبەستی دڵداری دا خاوەن فۆڕمێکی تایبەتە کە گەشەپێدراوی فۆڕمێ عێڵەگی جاف یارسانە. لە بەشی دڵداری دا

زیاتری باس دەکرێت بەڵام چوون میرزا شەفیع مامێزکی (١١٦٩ – ١٢٣٨ك.م) و مەلا نۆشای زەنگەنە(١٢٠٠ – ١٢٥٠ك.م) و سەی یاقۆی ماهیدەشتی(١٢٢٩ – ١٢٩٢ك.م) ئەو فۆڕمەیان لە هۆنراوەی ئایینی و عارفانە دا لاسایی کردووە، میناکیان هێندراوە.

هەندێك لە هۆنراوەی دوور و درێژەی میرزا کە لێرە دەهێت، بە فۆڕمی شێخ حەسەن و ناوەرۆکی ڕوانینی لە دەربیجەی عارفانەی هەیە بۆ ناسەقامگیری و بێئەمەگی دنیا و پێوستی دوورەپەرێزگرتنی خۆ لە کێشەکانی دنیا لە ڕێگەی هانا بردن بۆ ژیانی سانا و ساکار و نەبوون بە شوێن سامان و هێزی زۆرەوە. ئەوەش ڕوانینیکی سۆفیانەی تایبەتە بۆ دنیا کە لە ناو سێ قوتابخانەی کۆنی فەلسەفە یەونان دا باو بووە کە بریتین لە سینیکییەکان[٣]، ستائیکیستەکان[٤](پێڕەوانی زینۆن بە واتای بێلانشینەکان) و ئەپیکووریانەکان. دەدیترێت کە هۆنراوەکانی مەلا نۆشا و سەی یاقۆش ڕێك هەر ئەو ناوەرۆکەیان هەیە.

---

[٣] . cynicism . گەماڵییەکان، پێڕەوانی ئەو بیرمەندانەی کە تەواو وازیان لە دنیا هینابوو وەك ئانتیس‌دینیسی دامەزرێنەری ئە ڕەچە فەلسەفییە، دیۆژینیس و لە هەموان گرنگتر "کراتیس و هیپارشییا" جووتە دڵداری فەیلەسووف و خوێندکاری دیۆژینیس، کە لە ماڵباتی زۆر دەڵەمەندی ئەسینا هەڵکەوتبوون و بۆ بڵاوکردنەوەی بیری مامۆستاکەیان، بە شاران دا دەگەڕان لەپێناو فێرکردنی زانست بە خەڵك، نەك چییان نەدەستاند، بگرە پارەشیان دەبەخشی!! هەمووی سامانە زەبەلاحەکەی خۆیان لەو ڕێگە دا دانا و خۆشیان ژینی سەربەست و هەژار و ساویلکەیان هەبوو، ڕێك لەگەڵ بۆچوونە فەلسەفییەکەیان. بەگشتی ئازادترین و ساکارترین و هەژارانەترین ژیانی مێژوو، هی دیۆژینیس بووە بە جۆریك کە "ئەلەکساندری مەکادۆنیا" ئەمپراتۆری ناودار، لە ئێوارەیەکی پاییز، ئەو ئەبینێت کە لەبەر تاو ڕاکشاوە، سواری ئەسپ، لەسەری ئەوەستێت، لێی دەخوازێت کە داوایەکی لێ بکات کە هەر داوایەکیش بێت بۆی بەجێ دەگەیەنێت، دیۆژینیس دەڵێت: «بەس ئەو داوایەم هەیە کە لەسەرم لاچی و سیبەرت لابەی هەتا تاو لێم بدات!» ئەلەکساندریش دەڵێت: «خۆزگە من دیۆژینیس بام نەك ئەلەکساندر!»

[٤] . stoicism

میرزا هەندێکی گۆڕان لە فۆڕم دا پێك هێناوە ئەویش پاتەکردنەوەی دێڕێکی تەواوە کەچی شێخ حەسەن خشتێك (نیودێڕ) پاتە دەکاتەوە:

هامسەران وەیاد هامسەران وەیاد
پێشینان پێش باوەرن وەیاد
هەر جە شای مەردان تا وە کەیقوباد
نمروود و فیرعەون تا شەداد و عاد
﴿نەکەردن دەوران دنیا تەمامە
میرزام گێڵیای دەور دنیای تۆ کامە؟﴾
داوود وە حیکمەت زەڕی گەریوە
سلێمان وە سان دێو و پەرێوە
ئەسکەندەر بەو تەپڵ ئەسکەندەریوە
فیردەوسی وە نەزم سوخەنگەریوە
﴿نەکەردن دەوران دنیا تەمامە
میرزام گێڵیای دەور دنیای تۆ کامە؟﴾

میرزا پاش هێنانی چارەنووسی کۆتایی کۆمەڵێك ناوداری میتۆلۆژیك (هۆشەنگ، زوحاك، قووباد، ڕۆستەم و...) و ئایینی (داوود، هافی عەلی، قارِوون و...) مێژوویی (چەنگیز، تەیموور، ئەفلاتوون و..) و شتی تریش، بە ڕوانینێکی سۆفییانە داکۆکی دەکا لە بێئاکامی دنیا، لە بەندەکانی کۆتایی دا گۆڕانێك لە فۆڕم دا پێك دێنی ئەوێش گۆڕانی خشتی یەکەمی دێڕی سەربەندە، هاوکات لە واتاش دا گۆڕان پێك دێ ئەویش دەربڕینی مەبەستی کۆتایی

هۆنراوەکەیە بریتییە لە «پێویستی بەگوێبوون بۆ ئامۆژگاری حاجی(؟)یە لەمەڕ زکری بەردەوامی یاهوو یاهوو:

وەی کاڵەی پێتا و گیوەی پاتەوە
وەی شان و کۆڵ دەس عەساتەوە
وەی سمێڵی چەفت لاوەلاتەوە
تۆ مەشی وە ڕا کەس نەهاتەوە
﴿عالەم نەجەورش تەمام سەرسامە
میرزام گێڵیای دەور دنیای تۆ کامە؟﴾
میررزام نەسیحەت حاجی پەی تۆشەن
ئەر سەد خوداوەند پەردەی سڕ پۆشەن
هەرکەس نەسیحەت حاجی نەگۆشەن
زبانش نە زکر یاهوو یاهۆشەن
﴿شەفیع هۆرگێڵە نەی کار خامە
میرزام گێڵیای دەور دنیای تۆ کامە؟﴾

مەلا نۆشای زەنگەنەش بە فۆڕم و ناوەرۆك، ئەو هۆنراوەی میرزای لاسایی کردۆتەوە. مەلانۆشایەکی تریش کە نیوسەدە بەر لەوە ژیاوە و باپیری بووە، لە ویژەی گۆران دا هۆنراوەی بەکەلەپوور هێشتۆتەوە. ئەو وەك خۆی دەڵێ «ئیسا یە دەور نادر سوڵتانەن» لە دەورەی نادرشای هەوشار(١١٤٨ – ١١٦٠ك.م) دا ژیاوە بەڵام مەلانۆشای دووهەم و نەوەی ئەو لە سەردەمی قەجەر دا ژیاوە. ئەوەش هۆنراوەی بەند بەندی مەلا نۆشای دووهەم:

جەم جا هیچ و پووچ جەم جا هیچ و پووچ
دەوڵەت شاهان جەم جا هیچ و پووچ
ڕەونەق حووران زێبا هیچ و پووچ
هەر جا مەنۆڕم یەکجا هیچ و پووچ
دەشت و ڕاغ و باغ سەحرا هیچ و پووچ
عاقبەت تەلسم دنیا هیچ و پووچ
ئەگەر جاهل بی سەرمەست بادە
کەمەر بەربەستە ئەبرۆ گوشادە
حوسن یووسفیچ خودا پێت دادە
هامڕازت جن بۆ یا پەریزادە
مەنگوولەی موشکین ڕەزا هیچ و پووچ
عاقبەت تەلسم دنیا هیچ و پووچ
ئەر شا بی وێنەی شا تەیموور لەنگ
ئەگەر ڕۆسەم بی لە مەیدان جەنگ
ئەگەر چی فەرهاد نەبەر دۆس ئەو سەنگ
سەرئەنجام گۆڕن سەرای تار و تەنگ
شیرینی شیرین شەیدا هیچ و پووچ
عاقبەت تەلسم دنیا هیچ و پووچ

سەی یاقۆی ماهیدەشتی لە وێژەوانای مەزنی نەتەوەکەمانە کە زۆربەی ڕێچکەکانی سەردەمی خۆی ناسییوە و زۆربەی ئەزموونەکانی وێژەی کوردی تاقی کردۆتەوە، دۆستایەتی لەگەڵ مەولەوی تاوەگۆزە و نالی شارەزووری دا

بووە. بە دوو زاراوەی سۆرانی و گۆرانی هۆندۆتەوە، بە تێهەڵکێشی هۆنراوەی نالی، هەڵبەستی سۆرانی هۆندۆتەوە و بە پێڕەوی شێخ شەهابی لۆنی هۆنراوەی عەرووزی گۆرانی هۆندۆتەوە. زۆربەی جۆرەکانی هۆنراوەی بڕگەیی زاراوەی گۆرانی تاقی کردۆتەوە وەك شەشخشتییە بەندبەندەکانی شێخ حەسەن، میرزا شەفیع، وەلی و ... وەك ئەو هۆنراوە:

دڵە دامەنی دڵە دامەنی
هەی دڵ گیروەدەی حەڵقەی دامەنی
هەر کام مەوینی هەر ناکامەنی
هەر کار مەکەردی هەر بەدنامەنی
من هەر دەوا کەم تۆ هەر زامەنی
«تۆ تاکەی نە فکر سەودای خامەنی؟»
هەرگیز خەیاڵت ساتێ جەم نییەن
پای غوسسە و خەیاڵ لەلات کەم نییەن
شادی ئی دنیا وە یەك دەم نییەن
سوراحیت نە سەوت زیر و بەم نییەن
هەر کار مەکەردی هەر بەدنامەنی
«تۆ تاکەی نە فکر سەودای خامەنی؟»
گا پەروانەی دەور شەم جەماڵانی
گا هامڕاز ڕاز کەمەر لاڵانی
گەهێ سکووتی گەهێ ناڵانی
گا چوون ئەوداڵان وێڵ ماڵانی

من هەر دەوا کەم تۆ هەر زامەنی
«تۆ تاکەی نە فکر سەودای خامەنی؟»

شیاوی باسە کە دوایین هۆنراوەی سەرکەوتوو و بەناوبانگ کە بەو فۆڕمە هۆنراوەتەوە، هۆنراوەی «کرانشینی» شامی هەرسینییە(١٣٢٧ – ١٤٠٢ك.م)، کە جۆریك قەشمەری کۆمەلایەتییە و گرانی و تێچووی بالای ژیان و بێکاری و بێ دەرەتانی لە ولات دا ڕەخنە دەکات.

میناکێکی سەرکەوتووی هۆنراوەی عارفانە ئەو هەلبەستەی شێخ حەمەشەریف خاکییە(١١٥٢ – ١٢٢٢ك.م):

﴿وەنەوشەی وەشبۆ کەچ کەردن گەردەن
ئاموختەن بە تۆ زکر حەق کەردەن
ئەی سالك ڕا وەنەوشەوار بە
تارك ئەغیار تالب یار بە
نەك غافلانە گەردەن کەچ کەری
بە بەهرە و نەسیب سوودیۆ نەبەری
جە تەئسیر دەم مەسیحای مەریەم
زیندە مەبۆ بال بالیپڕڕەمەم
جە جەزبەی بێوەقت زولمەت مەخێزۆ
بێشك جە مورید موراد مەگورێزۆ
جازب باقی گەر بکێشۆ بالت
مەجزووب بە تاقی وەش مەبۆ حالت

پێسەش فەرماوان پیر خەرابات

نمەیۆ بەکار کەشف و کەڕامات

چوونکە ها نەڕات وەرتەی بێحیساب

کەڕامەت پەڕێت مەبۆ بە حیجاب

نەمیاوی بە کەشف کنارەی نەجات

ئەو کۆ ئید جەکۆ هەیهات هەیهات

....

ب. هۆنراوەی دلّداری، سرووشتخوازیی و شینگێڕی.

هۆنراوەی دلّداری و پەسنی جوانی دیمەنەسرووشتییەکان. وەك کوێستان، بەهار و... کە لە سەدەی ٩ و ١٠ی کۆچی دا بە دەسپێشخەری سەیدی یەکەم (٨٥٠ – ٩١٨ك.م) دەستی پێکرد. ئەو سەیدیە، ناوی سەی حەمەسادق کوڕی سەی عەلی بووە. تایبەتمەندی تری ئەو شێوازە دەسپێکردنی هۆنراوەی عەرووزیش لەخۆ دەگرێ کە لەوەشدا خۆی سەیدی دەسپێشخەرە. سەیدی کە گۆیا هۆگری کیژێك بە ناوی ڕێحان بووە، زۆری هۆنراوەکانی بابەتی دلّداریان بەسەر دا زالّە بۆ میناك:

ڕیۆن داخۆ بالآ تەڤە هەزاریۆ دلّدارەنێ
گرد کوشتەو ئا دیدەتەنێ تە دیدەت جادووکارەنێ
بالآت نەمامی نەوبەرۆ دیدەت نێرگزێ جەی سەرۆ
کولّمێت ساڤۆ دلّێ دەرۆ مەمت مەرەجیۆ نارەنێ
زولّفێت گرنج و خاوەنێ سەرلوولەنێ سیاوەنێ
چنوور و ڕاگا و کاوەنێ کەمەندە یا شامارەنێ
گەر لۆمەنۆ ئەگەر مەنۆ ئەز عاشقۆ بالآتەنۆ
پێدینە با تەپلّم ژەنۆ وەس نیە خاسم یارەنێ؟

یان ئەو هۆنراوە:

﴿دڵبەر دڵ ئەستانای جەمن شەرت ئی دڵستانی نیۆ
جەورش مەدەی ڕەنجش مەکەر خۆ کافرستانی نیۆ
شەرتەن بکێشۆ دڵ جەفات با یادگار مانۆ جەلات
تۆ بۆت نە دڵ خەوفی خودات خۆ کافرستانی نیۆ
ئامام نەڕات پەی جەستەوە گیرەم سلۆم چیت نەستەوە
پەی حاڵی جەستەی خەستەوە خۆ کافرستانی نیۆ
هەی نەونەمامی باخی دڵ پەی تۆ سیان بەیداخی دڵ
سا مەرهەمێ پەی داخی دڵ خۆ کافرستانی نیۆ
هەی ڕەندی توحفی نازەنین خاڵت جە عەنبەر گوڵجەمین
سامەرهەمێ دەر پەی برین خۆ کافرستانی نیۆ
وێڵ وێڵ مەگێلام کۆ بە کۆ دەردم گران بی ڕۆ بە ڕۆ
سا حاڵۆ دەردیم پرسە تۆ خۆ کافرستانی نیۆ
تەرکۆ وڵاتێت کەردەمۆ ژاراو دووریت وەردەمۆ
پرسە بە حاڵی دەردەمۆ خۆ کافرستانی نیۆ﴾

کە غەزەلێکە لە ١٤ دێڕ دا هۆنراوەتەوە و چەند هۆنراوەی تر بە کێشی عەرووزی لە سەیدی جێماون.

ئەو شێوازەش لە لایەن زۆربەی هۆنەران وەك بێسارانی، شێخ حەسەن مەولاناوا، مەولەوی تاوەگۆزە، مەستوورەی ئەردەڵان و... پێڕەوی لێ کراوە هۆنراوەی عەرووزی بەهۆی شێخ شەهابی کاکۆزەکەریایی(سەدەی ١١ك.م)،

مەنووچەهری کۆلیوەن(سەدەی ١١ک.م) و شێخ شەهابی لەهۆنی(سەدەی ١٢ک.م) پێڕەو کراوە. ناودارترین هۆنراوەکانی گۆرانی لە مژاری دلّداری دا، هی وەلیدێوانەیە و ئەو جگەلە سۆزی خۆی بۆ گەیشتنی شەم، پەرۆشی دابڕان، هیوای دۆزینەوەی شەم، ئاخاوتن لەتەك سرووشت و بەردی هەواران ئێلاّخ و شتی ئەوا چ مەبەستی تری دەرنەبڕیوە. مەلا مستەفای بێسارانی خەلّكی گووندی بێسارن سەربە ژاوەرووی هەورامانە و کەمتر کەس لە هۆنراوەی دلّداری دا ئاستی بەو دەگا، تایبەتمەندییەکی هۆنراوەی ئەو هۆگری بە «چرا»یە. لە زۆر هۆنراوە دا یاری بە چرا شووبهاندووە و لەگەلّی کەوتووەتە دووان:

﴿ چراغ ئەر ساتێ، دوور گنوون جە تۆ
نەمانوون شەلّلاّ، بوینوون ئەو ڕۆ
خەیالّ چوون نەشتەر، دلّ مەکاونۆ
دلّ جە دیدەم سەیل، زووخ مەتاونۆ﴾

یا دەلّێ:

﴿چراغم نە جەرگ، چراغم نە جەرگ
هیجران دووریت، چنگ پێکان نەجەرگ
سەرتاپا سیا، قەلاّخیمەن بەرگ
هەر ڕۆ مەوازوون، سەد ئاوات بە مەرگ﴾

یا:

﴿چراغ ڕەزان بۆ، چراغ ڕەزان بۆ

خاس ئیدن گلکۆم نەپای ڕەزان بۆ
نزیك وە پڕشنگ، پای قەلوەزان بۆ
ئامێتەی خاکم وەلگ خەزان بۆ﴾

یا:

﴿چراغ نە دلەن، چراغ نە دلەن
هەرکەس غەریبەن، هەر داغ نەدلەن
دلەی غەریبان چوون پەری گولەن
گولْ خار تێش نیشۆ، خەیلیْ موشکلەن﴾

لە پێڕەوانی تری سەیدی و ئەو هۆنراوانەی بێسارانی، شێخ حەسەنی مەولاناوایە. ئەو لە هۆنراوەکانی دا، دەسپێشخەری تایبەت بە خۆیشی شان داوە و فۆڕمی تایبەتی خولقاندووە. یەك لەو دەسپێشخەریانە «هەلبەستی چەند خشتی بڕگەی»یە، کە لەودا هۆنراوەی «بەندبەند»ی خاوەن «خشت یا دێڕی سەربەند»، دەهۆنرێتەوە. ئەو فۆڕمە لە هەندێك ڕووەوە وەك فۆڕمی چەند خشتەییە جۆراوجۆرەکانی عەرووزی دەچن بەلاّم لە زۆر ڕووش (وەك کێش و شوێنی سەرواکان) لەوان جیاوازە. وەکوو میناك لەو هۆنراوە چەند بەندەی ژێر دا، خشتێکی تایبەتی کردووە بە سەربەند، هەر بەند، سێ دێڕە (شەش خشت) و لە دێڕی کۆتایی هەموو بەندەکان ئەو خشتەی پاتە کردۆتەوە. «شەرت بۆ جەو دەم دا تۆم نەچۆ جە یاد.». جگە لە بەندی یەکەم کە دوو دێڕە. هەلبەت ئەو هۆنراوە بڕگەییە و وەك چەندخشتی عەرووزیی نییە کە خشتی هەموو بەندەکان هاوسەروا بن، بەلکوو سەروای هەر دێڕ لە دێڕەکانی تر سەربەخۆیە. بەر لە شێخ حەسەن، هۆنەری سۆرانی بێژی یارسان، عێلبەگی جاف(٨٩٨ –

١٩٦١ك.م)، به ئەوها فۆڕمێکی هۆندبۆوە و ڕەنگە داهێنراوی خۆی بێت. شێخ حەسەن ئەو فۆرمەی قواستۆتەوە، گۆڕانی پێداهێناوە و گەشەی پێداوە:

چراغم وە باد چراغم وە باد
قووربان عوومرەکەم تەمام شی وەباد
هەردەم جەتاو دەرد مەکەرووم فەریاد
«شەرت بۆ جەو دەم دا تۆم نەچۆ جە یاد.»
عەزازیل نامەی مەوتم مەوانۆ
مەلایك پەی قەبز ڕۆحم مەکیانۆ
مەیۆ نە سەر تەخت سینەم مەنیشۆ
بە چەند سیاسەت گیانم مەکێشۆ
خوێشان پەی فەوتم گشت مەبان ناشاد
«شەرت بۆ جەو دەم دا تۆم نەچۆ جە یاد.»
مەڕێزان وە ئاو جە سەر تا وە پا
بە قانوون شەرع فەرموودەی خودا
ئەو وەختە ڕۆحم بەرمەشۆ جە تەن
ماوەران مەلاّ شوست وشۆم مەکەن
کەس نمەتاوۆ دەردم کەرۆ داد
«شەرت بۆ جەو دەم دا تۆم نەچۆ جە یاد.»
ئەو وەختە پەڕێم کەفەن مەپۆشان
مەدەن بە سەردا جەرگەی دڵسۆزان
قامەتم نە تۆی کەفەن مەپۆشان

یاران بەزاری پەڕێم مەجۆشان
سەرگوزەشتەی من باوەران جە یاد
«شەرت بۆ جەو دەم دا تۆم نەچۆ جە یاد.»

هەتا دەڵێ:

ئەر تۆ نە بەهەشت نەوینم وە چەم
حەرام بێ تەمام ئەو جاگەی بێغەم
نەنیشۆم تێدا وەکامەرانی
نەو جاگەی پڕ ساف بە جاویدانی
پەی پەی نە دینت مەواچۆم هەی داد
«شەرت بۆ جەو دەم دا تۆم نەچۆ جە یاد.»
ئەر حۆریان چون هەزاران هەزار
ببەخشۆ پێمان حەی جیهاندار
حەرام بۆ بێ تۆ ڕەغبەت کەم پێشان
وە مەیل کامڵ نەزەر کەم لێشان
نەخوازم لێشان من وە خاتر شاد
«شەرت بۆ جەو دەم دا تۆم نەچۆ جە یاد.»

ڕێچکەی بێسارانی و شێخ حەسەن بە بەربڵاوی پێڕەوی لێ کراوە. بۆ میناك وەلی دێوانە لە هەڵبەستەکانی «چراغم ئاوان»، «چراغم بیڕام»، «چراغم نەسەر» و زۆری تر لە هۆنراوەکانی بە ئاشکرا باندۆڕی ئەوانی لەسەرە. هەروەها لە زۆر هۆنراوە دا وەك هەڵبەستەکانی «ئەرێ هەی تۆڵ نەی»،

«قیبلەم شەم مەبۆ» و «یاران سافێکم» ڕێك بە وێنەی ئەو فۆڕمە بەندبەندەی شێخ حەسەنی هۆنیوەتەوە، کە بەندی یەکەمیان دوو دێڕە و بەندەکانی تر سێ دێڕن و خشتی کۆتاییان پاتە دەبێتەوە. بەڵام مخابن پەرێشانی زۆر لە چاپەکانی دیوانەکەی دا هەیە. بۆ وێنە هەڵبەستی «ئەرێ هەی تۆڵ نەی»، کە خشتی «سزای تۆ تا چەند سەبر من تاکەی» پاتە بۆتەوە بەڵام لەو دیوانانەی بەردەستن و چاپ کراون، بەداخەوە پەرێشانی هەیە و بەندی ئاخر بۆتە چوار دێڕ. بۆ وێنە ناوەندی چاپەمەنی «انتشارات کردستان» لە چاپە پەیتاپەیتاکانی خۆی دا سرنجی نەداوە و تووشی ئەو هەڵە سەیرە بووە کە وەرگێڕاوی سۆرانی هەر ئەو هەڵبەستە بەهۆی «کاك سابیر ڕازی» چاپی هەر ئەو ناوەندە لەخۆگری پێنج بەندی سێ دێڕییە (جگە لە بەندی دوو دێڕی سەرەتا) بەڵام لە چاپی هەورامی دا بۆتە چوار بەند کە تێکەڵی دوو بەندی ئاخرە و دوو دێڕ خوراوە! ڕوون نییە بە چ مەبەستێك! ئەو ناوەندە وەرگێڕاوی کرمانجی خوارووی(سۆرانی) ڕازی، ناو ناوە بەشی کوردی! و هۆنراوەکانی وەلی سەقەت و ناشارەزایانە لە بەشی هەورامی! دا هێناوە، کە خوێنەری ئاماتۆڕیش زوو پێ‌دەگات چەندە دارماڵی هەڵە و پەڵەیە.!! ئەوەش بەشێك لە هۆنراوەی «ئەرێ هەی تۆڵ نەی»:

❁ئەرێ هەی تۆڵ نەی، ئەرێ هەی تۆڵ نەی
ئەرێ نەونەمام قامەت تولْ نەی
ئەرێ دیدەمەست چەم پیاڵەی مەی
«سزای تۆ تا چەند سەبر من تاکەی»
ئەرێ هەی شیرین قامەت زەڕستوون
ڕەژیدەی قوودرەت کارساز بێ‌چوون

منت کرد وه قەیس سەرگەشتەی مەفتوون
ڕەنگ زەرد و زایف بەتەر جە مەجنوون
مەگێڵوون هەردان وە جەستەی پڕ وەی
«سزای تۆ تا چەند سەبر من تاکەی»
ئەر باوەڕ داری زلێخای سانی
بە ئایەی کەلام حەق ڕەببانی
بەهەشتی ڕۆحم بی وە تۆفانی
جە داخ بالآت حوور ڕزوانی
بە وێنەی مەجنوون هەردان کردم تەی
«سزای تۆ تا چەند سەبر من تاکەی»

کاریگەری خانای قوبادی لەسەر وەلی دێوانەش لە زۆر جێگا دیارە بۆ وێنە تێکڕایی "زەڕستوون" لەو هۆنراوە دا لە زۆر هۆنراوەی خانا دا هەیە وەك:

«جە نەرگس ئەو شۆخ بالاّ زەڕستوون
مەکەرد تەختەی تەخت شاهی وێش گوڵگوون»

هەڵبەت کوترا هۆنەری سۆرانی بێژی یارسان عێل بەگی جاف (٨٩٨ – ٩٦١ك.م)، سەد ساڵ بەر لە شێخ حەسەن لە هۆنراوەکانی دا فۆرمێکی ئەوهای داهێنابوو. ئەویش هۆنراوەکانی بەند بەندن و بڕگەیی و خاوەن خشتی سەربەندن. شێخ ئەو فۆڕمەی عێل بەگی قوازتۆتەوە بەلاّم کۆمەلێك گۆڕانی تایبەتی لە بەندی سەرەتا، جۆری کارکردن بە سەروا، ڕێژەی دێڕەکانی هەر

بەند و کێشی هۆنراوە(هی عێل بەگ هەشت بڕگەیین و هی شێخ دەبڕگەیی) دا پێك هێناوە. جگە لە فۆڕم و ڕواڵەت، دیارە کە لە ناوەرۆك و مەبەست واتاش دا تەواو جیاوازن. عیل بەگ لە هۆنراوەکانی دا خشتی «هەر وا بووە و هەر وا دەبێ» پاتە دەکاتەوە. هۆنراوەی ئەویش بڕگەیین بەڵام پێنج بەندین کە جگە لە خشتی سەربەند، چوار خشتی هەر بەند، پێکەوە هاوسەروان و بە زاراوەی سۆرانی هۆنراونەتەوە کە لە بەشی ڕێبازی کۆنی سۆرانی هەر ئەو پەرتووکە دا باسی عێل بەگ دەکرێت. میرزا شەفیع مامێزکی و مەلا نۆشای زەنگەنەش لەو وێژەوانانەن کە هەر ئەو فۆڕمەی شێخ حەسەنییان لاسایی کردۆتەوە کە لە بەشی ئایین و عیرفان دا (بەشی "ئا") هەندێکییان لێ هێنراوە. هەروەها یەکی تر لە وێژەوانانی ناودار کە ئەو ڕێچکەی بڕیوە، سەی یاقۆی مایدەشتییە(١٢٢٩ – ١٢٩٢ك.م)، ئەویش لە بەشی ناوبراو باسی کراوە.

بابە مەردۆخی ڕۆحانی لە مێژووی ناودارانی کورد دا دەڵێ کە « نادرشای هەوشار کاتی تێپەڕین بە کوردستان دا (١١٤٧ی کۆچی) بە خزمەت شێخ حەسەن دەگات و دەکەوێتە ژێر باندۆڕی ئەو. بۆیە هەموو گووندەکانی دەڤەری خورخورەی سەقز بە تەکیە و خانەقا دەبەخشێ وێڕای وەکازی زێڕکەفت و کەوڵی نادرشایی.» (مەردۆخی ڕۆحانی، ١٣٨٢، ل ٢٤٣، بەرگی ١)

ئەو ڕاپۆرتە ناتەواوە چوون ئەو ساڵە یازدە ساڵ لە کۆچی دوایی شێخ تێپەڕیوە. گەرچی هێشتا دیارییەکانی نادر لە سەر مەزاری شێخ حەسەن و شێخ برایمی مامی ماون. بە ڕای من دەبێت ئەو دیاریانە بە بنەماڵەی شێخ کرابێت، ڕەنگە هەر دیاری گڵکۆ و خانەقاش کرابێتن.

ئەو هۆزانانەی کە لە عەرووز دا پێڕەویان لە سەیدی کردووە زۆر کەمن. یەکەم کەس کە ناوی لە مێژوو دا پارێزراوە، شێخ شەهابی کاکۆزەکەریاییە(١٠٠٣ –

١٠٧٢ك.م). شێخ شەهابیش وەك سەیدی، بە هەردوو شێوەی بڕگەیی و عەرووزی هۆنراوەی هۆندۆتەوە، وەك ئەو هەڵبەستە:

جەماڵێوەم دیەن یاران تەعالا سونع ڕەببانی
مەلایك یا پەریزادەن بە وێنەی شکڵ ئینسانی
یەدەینش چوون یەدی بەیزا، دوو ئەبرۆش نەقش بسمیلا
دوو دیدەش نەرکس شەهلا، وامازاغەلبەسەر خوانی
بە عاریز مەشغەڵ نوورەن، بە باڵا شەمع کافوورەن
جەبینش مەتلەع نوورەن، پەڕێ ئەفواج نوورانی
بە گۆنا یووسف چاهەن، بە خەت خزر و بە ڕوو ماهەن
بە لەب عیسای مەسیحاهەن، مەبەخشۆ ئاو حەیوانی
بە دندان شەکەر و قەندەن، بە باڵا شۆخ و دڵبەندەن
هەزارِ دڵ پەیش ئەڕامەندەن، یەکێ چون پیر کەنعانی
جە دەفتەرخانەیی شاهیش، هەزاران سەد هەزارانەن
نیەن مەیلش جە کەس پرسۆ، عێراقی یا خۆراسانی
دوو موشکین قەوس ئەبرۆشەن، ڕەوایی دڵبەریش دۆشەن
شەهابش پەی سیاپۆشەن، خودا وینۆش بە ئاسانی

بەناوبانگترین پێڕەوی سەیدی لە هۆنراوەی عەرووزی دا، شێخ شەهابی لهۆنییە(١١١٢ – ١١٨٥ك.م) و ئەو چامە **٥٣** دێڕەی وەهارییە زۆر بەناوبانگە کە نادر شای هەوشار(١١٤٨ – ١١٦٠ك.م) سەبارەت بەو هۆنراوە و زۆر جاری تر،

خەڵاتی کردووە. بێگوومان هۆنراوەی هەرە بەهێزی ویژەی کلاسیکمانە کە بۆ بەهار و سرووشت دانرابێت. لە هەندی سەرچاوە بەو دێڕە دەست پێدەکات:

﴿نەووەهارا دڵبەرا وەشبۆ بە ئابی دڵبەری
فەسڵی گوڵگەشتی چەمەنها سەیری سەحرای ئەخزەری﴾

لە هەندی سەرچاوەش ئاوا هاتووە:

﴿دیدە گریان جا بیابان هەمچو قەیسێ عامری
گوڵ حەنا لاولاو و ڕەیحان شەست پەڕ و گوڵ جەعفەری
بای شەماڵ شەقشەق شکاوا تەختی یەخبەندی چەمەن
چوون ئەمیرەالمومینین کەرد فەتحی دەربی خەیبەری
زوڵف عەرووس و تاج خورووس و زەعفەرانی گوڵوەهار
ڕۆژپەرەست و دیدە مەست و لالەهایی دوختەری
چاوشان قازلاخ دەنگ دا نە هەفت ئەوڕەنگ فەلەك
شاهی نادر نەووەهاران نشت نە تەخت ئەخزەری
هەر یەکێ با ساز و ناز و بەربەت و چەنگ و غەزەل
ئێد مەوانان بە نەزم نەو وەهاری نادری﴾

سەی یاقۆی مایدەشتی(١٢٢٩ – ١٢٩٢ك.م) بە لاسایی ئەو هۆنراوە، چامەیەکی زۆر جوانی بەهارییەی هۆنیوەتەوە، کە ئەو چەند دێڕە لەوە:

بین وە شادی دۆستداران هەم ژ سونع داوەری

شابەهار ئاما ژ نەو فەرش زەمین کەرد ئەخزەری

غورڕش ئەبری بەهاری ژ ئاسمان خێزا ژ نەو

هەم جەهان پیر بوڕنا بی ژ باد سەڕسەڕی

جن و ئینس و وەحش و تەیر و خار و خەس و کۆ و کەش

کەلـەشان مەس بی لـە بۆی نەوبەهار عەنبەری

ئەرخەوان و نەرگز و نەسرین و یاس و یاسەمەن

سۆسەن و لاولاو و لیلۆ و لالـەهای ئەحمەری

گۆرانی گەلێك بنزاراوەی هەن وەك هەورامی، لـەکی، لۆڕی، کەلهووڕی. سەی یاقۆ ئەو هۆنراوەی ژێری بە بنزاراوەی خۆی تێکەڵ بە هەورامی و جاف (بنزاراوەیەکی سۆرانی)هۆنیوەتەوە و دێڕێکی نالیشی تێئاخنیوە:

شووریٚ وەسەرم کەوتییە لـەو مەستییە چاوە

هیچ جێگە نەنیشم مەگەر ئەو جێ کە شەراوە

ئەم زولف و ڕوخی دلبەرە یا لـەیل و نەهارە

یا هەوری ڕەش و پەردەکەشی بانی هەتاوە

ڕوخساری تۆ وەك مانگ و دوو زولفت وەکوو عەقرەو

هەر چەن کە قەمەرعەقرەوە ڕازیم بە قەزاوە

«سۆزی دلمە باعیس تا کولێ گریان

مەعلوومە کە ئاگر سەبەبی جۆششی ئاوە»

ماچان کە غەزالان چەرنی شۆرە زەمینە

پەس ئاهووی من جێشە کە لەم جێگە ڕماوە
ئەی دڵ گوزەرێ کە وە قولنگ‌تاشیی فەرهاد
بین ناڵەیەکی ئەیژنەوی لەم دڵە کاوە
چاوان نیگارم وە سپا موژە ماچۆن
ئەی لەشکر خوێن ڕێژ ئەم وەقت چەپاوە

هاتنی بەهار و جەژنی نەورۆز لەو بابەتانەیە کە بە تەسەلی لە هەموو زاراوەکانی کوردی دا هەڵبەستی بۆ هۆنراوەتەوە. نەورۆز بە بەربڵاوی لە دیوانی مەلای جزیری، فەقی تایران، خانی، وەفایی و... وەبەرچاو دەهێت. هەر لە کۆنەوە ئەو چەمکە لە وێژەی گۆران دا دیاری پێ‌کراوە. یەك لە جوانترین هەڵبەستەکانی پەسنی بەهار و نەورۆز ئی سەیدی هەورامی دووهەمە (١١٨٩ – ١٢٧١ك.م)، ناوی سلێمانی کوڕی حاجی سەی مەحموود بووە. چەند دێڕێکی ئەوانەن:

﴿نەورۆز گوڵ خێزان نەورۆز گوڵ خێزان
وادەی وەهارەن نەورۆز گوڵ خێزان
بەدەن کافووران خاڵ خوردە ڕێزان
پۆشان مایەی عەتر بۆی عەنبەر بێزان
نەورۆز گوڵ جاسووس گوڵان تازەن
وەهار کیانان نزانی وازەن
یافتەن پەی زینەت ڕندان دلبەر
چوون جوقەی تاووس بپێکان وە سەر
خاسەی نەورۆزان نە پای هەردەوە

یەك یەك بەرئامان نە تۆی پەردەوە
هێما خۆ زمسان تەشریف نەبەردەن
نەورۆز گوڵمۆژدەی وەهار ئاوەردەن
نزانی مەدۆ زمستان وەیەرد
تەخت یەخبەندش هەوا دا بە گەرد
بەڵێ جاڕچیان نەورۆز جاڕمەدان
جاڕ پادشای نەووەهار مەدان
باد وادەی وەشت جە کۆسار مەیۆ
یاران نزانی، نەووەهار مەیۆ
پادشای وەهار وادەی وختشەن
بە تەعجیل مەیۆ ئامای جەختشەن
....

یەکی تر لە ناودارانی ئەو ڕێبازە «ڕەزا، کوڕی کوێخاحەمەی جاف» ناسکری بە وەلی دێوانەیە (١١٥٨ – ١٢١٦ك.م) کە بە هۆی دۆخی تایبەتی ژیانی، شەڕی دوو خێڵ و دابڕانی ناچارەکی لە «شەم»ی گراوی، تووشی دەرد و نەخۆشی دەروونی و ئازاری ناخ و خەمۆکی دەبێت و ئەڵهای گراویلکە خستوویەتە کێوان. هانا بۆ هۆنراوە دەبات و بۆ شاندانی حەز و تاسەی خۆی، درد و ئازارەکانی و جارجارەش پێداهەڵگووتنی کەسێك و داخوازی عیلاج لەو، دەهۆنێتە و دەهۆنێتەوە. هەر هۆنراوەیەك، تابلۆیەکە کە قووژبن و کەلەبەرێك لە دۆخی شێواو، ناخی هالۆز، ڕۆحی بریندار و پەرێشانی وێنادەکات. بە "ئەستێرەی بەیان، بای شەماڵ، بایەقۆش، بەرد و کوچكئاورگی هەواران و

تۆزی ڕێگەوبان" و بە هەر شتی تر گیان دەبەخشێت، هونەری ناسك و ڕۆمانتیکی «پێرسۆنیفیکەیشن»[٥] بە چلەپۆپە دەگەیەنێت، لەگەڵیان دەدوێت، لە شەمیان ڕادەسپێرێت و دۆخی ئەویان لێ دەپرسێت و وڵامیش وەردەگرێت! ڕەنگە دەروونناسێکی شارەزا، ئێستاش لەو هۆنراوانە ڕا بەوە بگا کە وێوەتر لە خەیاڵی هەڵبەستوان، وەلی تووشی شیزۆفرێنی بووە و ئەو دۆخانەی بەڕاستی دنیای نەخۆشێکی دەرونی، ئەزموون کردوون. وەك ئەو هۆنراوە کە لەگەڵ دەلیل(شەماڵ) دەدوێت، لە شێوە و دۆخی شەم دەپرسێت و قسەی خۆی بەو دا بۆ شەم بەڕێ دەکات:

﴿دەلیل شەم نەدیت دەلیل شەم نەدیت؟
جە لێلاخ ئامای سپی شەم نەدیت؟
ئاهووی سەرقەتار نەوای ڕەم نەدیت ؟
نوور بینایی هەر دوو چەم نەدیت؟
سەرسەوز بورجین گوڵاوان نەدیت؟
نازداران نەپای وەفراوان نەدیت؟
وەنەوشەی بێخەوش سۆسەن گوڵ نەدیت؟
دەوای بێماران دەوای دڵ نەدیت؟
بەڕەزای تاشان سەرشاخان نەدیت؟
جەبین شوعلەی شەوق چراخان نەدیت؟
نیلووفەڕ نە مەوج گوڵاوان نەدیت؟

---

[٥] . personification

نەسرین نەپایەی شەتاوان نەدیت؟
سەرقەتار ڕەم ئاهووی چین نەدیت؟
غەزالەی خوتەن نەماچین نەدیت؟﴾

لە ئاخری ئەو هەڵبەستە دا دەڵێ:

﴿ڕەزای بێچارەی دیوانەی دلڕێش
خەلاس بۆ جە دەس جەفای ئێش و نێش﴾

بۆ هاوڕێکی لەگەڵ ناوی شەم لە هەندێ هۆنراوەی نازناوی «پەروانە»ی داوە بەخۆ و هەندێ جاریش «دیوانە» و هەندێکیش ناوی خۆی (ڕەزا) هێناوە. کاریگەری وەلی لەسەر هۆنەرانی پاش خۆی زۆر دیارە بۆ وینە مەولەوی و تایەربەگی جاف (١٢٩٥ – ١٣٣٧ک.م) هۆنراوەی شەماڵیان هەیە و شوێنی ئەو هۆنراوەیان لەسەر دیارە. چەند دێڕی هۆنراوەکانی تایەربەگ ئەوە دەسەلمێنێت:

﴿شەماڵ یار نەدیت شەماڵ یار نەدیت؟
وەختێ تۆ ئامای دیدەی یار نەدیت؟
ئەو دیدەی سەیوان پڕ خومار نەدیت؟
ئەو توڕڕەی چین چین سیاتار نەدیت؟
دلدار دلبەر ستەمکار نەدیت؟
ئاهووی خوتەنی وەش ڕەفتار نەدیت؟

شایانی باسە کە وەلی لەسەر هۆنەرانی خولی نوێی سۆرانی زۆر کایگەرە. ئەو ویژەوانانەی قۆناخی نوییان دەست پێکرد، زۆر زیاتر لە ویژەی کلاسیکی سۆرانی، لەژێر کاریگەری ویژەی گۆران دابوون. هۆنراوەی بڕگەیی زۆر خاوەنشوێنە لەو نوێبوونەوە دا. هەر بۆ میناك بێسارانی، مەولەوی و وەلی دیوانە زۆر کاریگەرن لەسەر پیرەمیرد، مامۆستا گۆران، یۆنس دڵدار، فایق بێکەس و قانع. زۆر هۆنراوەی ناسراوی پیرەمیرد وەرگێڕاوی ئەوانەن وەك: ئەی نائوومێدی(وەلی) و ئای لە بەیان دای (بێسارانی) و... جگەلەوە، زۆر هۆنراوەی نیشتمانی پیرەمێرد وەك «ئەم ڕۆژی ساڵی تازەیە نەورۆزە هاتەوە» بە فۆرم و جوانکاری هوونەری، ئەو باندۆڕانەی لەسەر دیارە. هەروەها زۆر هۆنراوە وەك «دیدەم نەونەمام»ی قانع، «ئەی مانگ من و تۆ هەر دوو هاودەردین.»ی بێکەس، «عەشقی ئێوارە»ی گۆران و دەیان هۆنراوەی تر ئاشکرا شوێنی وەلی لەسەریان دیارە. بۆ میناك ئەو چەند هۆنراوەی دڵدار:

﴿ئەی بادی شەماڵ ئەی بادی شەماڵ
ئارامی گیان و دڵەی وەك زووخاڵ
پۆستەی هەوایی پەیکی مژدەبەر
ئەگەر هات و ڕێت کەوتە کۆی دلبەر
وەك عارەب دەخیل کە چوویتە ئەولا
مەوەستە تاکوو خێوەتی لەیلا
پێی بڵێ گیانە لەو ڕێگە و بانە
لەم چەم و بێشە و هەرد و کێوانە
شێتێکی شەیدای ڕووت و قووتم دی

فرمێسکی ئاڵی وەك یاقووتم دی
ڕووی لە خوێن خاڵی وەك زەعفەرانە
چاوەکانی لێڵ پڕ لە گریانە
بڵێ هەیکەلی وەك ئێسقانم دی
قەدی چەماوەی وەك گۆچانم دی﴾

کاریگەری تایبەتی بێسارانی لە سەر وەلی و ئی هەرکیان لەسەر مەولەوی لە ڕیتمی ئەو هۆنراوەی بێسارانی دیارە. مەولەوی لە هەڵبەستی «یاری مووبەتکێش»ی خۆی دا پاتەی کردۆتەوە:

«شەوەن خەڵوەتەن ماڵ بێ ئەغیارەن
عالەم خەڵوەتەن دۆس خەوەردارەن» (بیسارانی)

﴿گوڵەن چەمەنەن گوڵەن چەمەنەن
وەمەرگت دیدەم گوڵەن چەمەنەن
وەهارەن سەوزەن ئاوەن پای کاوەن
هاژەی وەفراوان شاخەی شەتاوان
تەمەن دووکەڵەن گەردەن غووبارەن
فرمێسکەن چەمەن سەیلەن فوارەن﴾ (وەلی دێوانە)

﴿تەمن گەردەلوول بادەن بارانەن
بێزیای وارگەی سەر کۆسارانەن﴾ (مەولەوی)

﴿شەهدەن شەربەتەن شورِبەن شەرِابەن
کەمانچە و موکەش ڕەوق و ڕووبابەن
گازەن دلّوازەن سازەن ئاوازەن
ڕازەن دەمسازەن نازەن نیازەن﴾ مەولەوی

هۆنراوەی ماتەمین و شینگێرِی بۆ یادی ئازیزان یا گەورەکەسانی ڕامیاری، ویژەیی یا ئایینی کۆچ کردووش بە زۆری لە ویژەی گۆران دا بەرچاو دەکەویت. وەك شینگێرِی میرزا شەفیع مامێزکی بۆ ئەلّماسخانی کەلّهورِ کە لە دێرِێکی دا بە پێی نەریتی باو بە ژمارەی ئەبجەد مێژووی مردنی دەرخستووە کە سالّی ١٢٢٧ی کۆچی مانگییە.

﴿شەفیع پەی تاریخ کۆچ ئەلّماسخان
وات "کزەی جەرگم بەرز بی نە داخان"﴾

شینگێرِی مەلا عومەر ڕەنجووری(١١٦٤ – ١٢٢٥ك.م) بۆ وەلی دێوانەش زۆر بەرز و بەناوبانگە. مەولەوی تاوەگۆزەیی بۆ زۆرانی شینگێرِی کردووە کە زۆرترین و جوانترینیان بۆ عەنبەرخاتوونی هاوسەری بووە وەك:

﴿ئیمسالّ نەووەهار چون خەزان سەرد
بەرگ وەرد باغ مەعدووم بەرد پەی هەرد
بۆی عەنبەر نە تۆی دەماخم دوور کەرد

شین و لاواندنەوەی مەستورە بۆ خەسرەوخانی ئەردەڵان (هاوسەری)، لە کۆمەڵە هۆنراوەیەکی زۆردا هۆنراوەتەوە کە بەداخەوە وەك بەرهەمەکانی تری ئەو ئافرەتە مەزنە زۆربەیان فەوتاون. تایبەتمەندی شازی لاواندنەوەی مەستوورە، کە ئاستی سۆز و دڵداری ئەو و خەسرەوخان دەردەخا، بەرزتر لە سۆزی ڕەها، پێوەندی زانستی ئەوان بە یەکەوەیە کە مۆتیڤی "کتێب و کتێبخانە" نۆستالژیای تایبەتی مەستوورە لەتەك هاوسەری ئاشکرا دەکات. لەو بارەوە ئەو حەزلێككردنە وێوەتر لە سۆزداری دوو دڵدار، لێگەڕینی دوو خوێندکار و داخوازگەری زانستە بۆ گەشەی زانینن. لەو ڕووەوە ئەو حەزکردنە نەك وەك "لەیلا و مەجنوون" کە لەچەشنی "کراتیس و هیپارشیا"ی یەونانی و شاگردانی دیۆژینە، چوون ئەوان بوون سۆزی خۆشەویستی و زانست خوازییان لێکدابوو و پێناسەی جیاواز و تایبەتیان بە مێژووی خۆشەویستی پێشکەش کردبوو. مەستوورەش لە یاد و لە خەو دا، ئەو حەزەی گەڕانەوە بۆ ڕابردووی خۆ دەنوێنێت:

پەرێ ناکامیت مەگراوم وە تاو
جە بەدبەختی وێم سەر نیام وە خاو
دیم نە خاو مەرگ شای جەم وەقارم
مەسرووری دەروون ڕێش زامارم
جە کتێبخانە چون هەردەجاران
نە دەورت دڵشاد جەم بەستەن یاران

خەسرەو ویٚت وە فەڕ خەسرەوانەوە
نیشتەبیت نە سەدر کتیٚبخانەوە

ئەو هەڵبەستانە میناکی بەرزی لاواندنەوەن کە بە تیٚکەڵکردنی بابەتی خەو، دەرەتانی بەشداری زیندووی خۆی و گیٚڕانەوەی سۆزدارانەی پەشیٚوی ناخی خۆی ئافراندووە. هەر وەك لە سکانسی دەسپیٚك دا، ویٚنا کراوە چۆن لە نیٚوەشەو دا ژان و پەژارە دایگرتووە و ویٚڕای ئەو کەسەرە دەچتە خەو، تا سکانس دەگۆڕیٚت و خەسرەو لە تازەلاوی دا و لە کتیٚبخانە دا، ڕووبەڕووی دەبیٚتەوە. پاش کۆمەڵیٚك ڕووداو، خەو کۆتایی دیٚت و سکانسی نویٚ دەستپیٚدەکات:

نە شوومی ئی بەخت نەحس سیاچار
خەسرەوم نە خاو ناگا بیم بیٚدار
دیم نە ئەساسەی خەڵوەت نە شاهەن
تەنیایی مەحزوون دەروون سیاهەن
تولۆع سوبحەن هەوا لۆلۆ ڕیٚز
ئاما بە یادم ئەو بەزم پەرویٚز
وە نەرمەنەرما دەس کەردم وە شین
لە نام خەسرەو بەو دیدەی نەمین
واتم خەسرەوم فیدای فەوتت بام
قوربان مەستی بادەی مەوتت بام
فیدای ئەو ناڵەی سۆز جگەرت بام

قوربان نامای جەو سەفەرت بام
فیدای زەمزەمەی وەخت فەرمانت
قوربان لوای ڕاگەی نیهانت
فیدای ساز و سۆز مەجلس بەزمت
قوربان تەپڵ و کۆس مەیدان ڕەزمت
فیدای ئەو مەجلس خەسرەوی تەورت
ئیسەیچ بەقوربان دەستاخی قەورت

یا دەفەرموێ:

کتێبخانەت چۆڵ بێ زەوق و شەوقەن
بادەماخی ئەو جە گشت مافەوقەن

پ. مەبەستی پەروەردەکردن.

هەندێ بەرهەمی ویژەی کوردی تایبەت بە مەبەستی فێرکردنی بابەتێکی تایبەت هۆنراونەتەوە. لە زاراوەی کرمانجی سەروو ئەحمەدی خانی فەرهەنگی وشەی کوردی بە عارەبێ «نەوبەهار»ی هۆنیوەتەوە بە مەبەستی پەورووەردەکردنی سەرەتایی خوێندکاران. شێخ مارف نۆدێیش(١١٦٦ – ١٢٥٤ک.م) بە زاراوەی سۆرانی پەرتووکێکی بەو شێوە داناوە بە ناوی «ئەحمەدی» کە لە بەشی ڕێبازی کۆنی سۆرانی باسی دەکرێت. لە ویژەی گۆران دا ئامانجی پەروەردە، مژاری هەرە گرنگە چوون قۆڵی هەرە ئەستووری ئەو ویژە، ڕێبازی یارسانە و هەمووی ویژەی کۆن و زەبەلاحی یارسان، مەبەستی پاراستن و پەروەردەکردنی باوەڕەکانی ئەو ئۆلەیە کە بەگشتی لە ڕێبای یارسان دا جێدەگرن. بەڵام هەندێ جار بە تەنیا مەبەست فێرکردنی کردە و شتێکی تایبەتە بۆ میناك بەشێك لە هەڵبەستێکی خان ئەڵماسی لۆڕستانی(١٠٧٢ – ١١٣٨ک.م) کە بەوردی چۆنیەتی نەریتی قوورباني لە ئۆلی یاری دا شان دەدا:

﴿مەبۆ قوربانی وەش ڕەنگ و تەیـار
شەش مانگ وەیەردە چاخ وەش ڕەفتار
جەم کەران چەند کەس یارانی دڵپاك
ئیخلاس نامور شای سوڵتان سەهاك
پاك کەن دەست و پاش دەماغ چەنی دەم

وە ئایەی ئەرکان باوەران وە جەم
مەبۆ جەم نشین گشت قالب پاك بۆ
قابڵ وە حوزوور شای سامناك بۆ
وە ڕەسم ئەزەل قاعیدەی دۆسان
یەك یەك پێشانی قوربانی بۆسان
شیرن شوکرانە باوەرن وەپێش
کامش شین کەن وەشوکرانەی وێش
من بەعد وەرداران ئەو دەست ڕاسش
چەنێ سەودای تێغ قسمەت قەساسش﴾

هاوشێوەی ئەوە لە ویژەی یاری دا بەرهەم گەلێکن، کە تەنیا ئەو هۆنراوەی حاجی نورعەلی ئیلاهی(١٣١٣ ـ ١٣٩٢ك.م) بۆ میناك دەهێنیین. ئیلاهی زۆر پەرتووکی سەبارەت بە ڕێوڕەچەی یاری و باوەڕ و مێژووی زانایان و گەورەکانی یاری نووسیوەتەوە وەك «برهان‌الحق، معرفه‌الرووح، ئاسارالحق، تفسیرالقران، فرقان‌الاخبار و...» ئەمەش بەشێك لە هۆنراوەی «مەتوای بزانی» ئەو:

مەتوای بزانی مەتوای بزانی
ئازیزم ئەگەر مەتوای بزانی
ئوسوول عەقاید دین و مەبانی
ئیدەن مەواچۆم دەرك مەعانی
ئەوەڵ خوداوەند نەزا و نە مەردەن

قادر موتلەق بێهامتا و فەردەن
ژەو دەلائیلێ کول مووەحدین
شناسان خودا بایەد بشناسین
دووەم خوب بزان گردی مەوجودات
چون حوسن خوداس زاتەن و خوب هات
بەد ژ عەمەلەن گەر کەسێ بەد کەرد
پەی مەحو میسلش بایەد یەکێ جەهد
نیکان هەم هەرکەس وەهەر مەقامی
مەعرووف بێ یا بەد کەی ئیحترامی
سووەم هەر ئانچە نیکەن وە دەوران
تبق موقتەزای زەمان و مەکان
پەی ئینتزام و ئاسایش خەڵق
موئەسسیر هەنەن مەسدەرش وە حەق
شعار وێت ساز عەمەل کەر تەمام
وە زددش پەرهێز ئیدەن سەرئەنجام
ژەو بەعد مەزهەبێ گەر ژ ئی ئوسوول
موخالف نەبۆ تۆ کەردی قەبووڵ
سەعیەن وەلێ با شەرت و ئیمان
بێ شك و تەردید عەمەل کەی وە ئان
نوورعەلی تەحقیق کەردش واتش ئین
جەوهەر ئەدیان هەنەن وە یەقین

سەبارەت بە بڕوای ئۆلی موسڵمانان و فێرکردنی ڕێ و ڕەچە و ڕێساکانی زۆر بەرهەم هۆنراونەتەوە کە مەبەست لە زۆریان پەروەردەکردنی کەسێکی تایبەت بووە، کەچی دواتر بۆ بارهێنان و فێرکردنی گشتی، بەکەڵك هاتوون. هێندێك زانای ئایینی تایبەت بۆ منداڵی خۆیان دادەنا، دواتر لە پانتای فێرکردنی گشتی بەکەڵك دەهات. وەك ڕۆڵەبزانی مەلاخدری ڕواری (١١٤٧ – ١٢١٠ك.م)، ئەلعقیدەتەلمرزییەی مەولەوی (ئەو بەرهەمەی مەولەوی بە زاراوەی سۆرانییە و لە بەشی ڕێبازی کۆنی سۆرانی باس دەکرێت.) و «بڕوانامە»ی مەلا عەبدڵڵای دشەیی ناسراو بە مفتی (١٢٧٥ – ١٣٤٣ك.م). شیخ سەمیع بانەیی(١٢٦٤ ـ ١٣٠٨ك.م) بە زاراوەی سۆرانی لەسەر باوەڕی ئیسلامی دوو بەرهەمی داناوە بەناوی (باوەری ئایین) لەسەر بیربڕوای دینی و (نکاح) سەبارەت بە چوونییەتی مارەکردن بە پێی بڕوای ئیسلامی، ئەویش ڕێوشوێنی ناوبراوانی گرتۆتە بەر کە لە بەشی پێوەندیدار باس دەکرێت. هەروەها بەرهەمی تریش بەو چەشنە بە زاراوەی سۆرانی هەن.

بە پێی قسەی مامۆستا مەلاکەریم مودەڕیس، مەلاخدر ڕواری، میرزا و ڕاوێژکاری تایبەتی ئەحمەدسانی ڕواری بووە و لە چەند سەفەری فەرمی بۆ شیراز و دیداری فەرمی لەگەڵ کەریمخانی زەند(١١٧٢ ـ ١١٩٣ك.م) و کاربەدەستانی باڵا، بەشدار بووە. (مودەڕیس، ١٩٨٤، ل ٣٤٥) مەلاخدر جگە لە دیوانی هۆنراوەکانی و بڕوانامەی «ڕۆڵە بزانی» نامیلکەی «دەوڵەتنامە»شی هۆندۆتەوە کە میرزا شەفیع کولیاییش ئەو بەرهەمەی هۆندۆتەوە. ئەوەش چەن دێڕ لە بڕوانامەی ڕۆڵە بزانی کە بۆ بارهێنانی کوڕەکەی هۆنیوەتەوە:

ڕۆڵە بزانی ڕۆڵە بزانی

فەرزەن وەر جە گشت مەبۆ بزانی
ئەسڵ و فەرع دین چەنی ئەرکانی
چەنی ئەحکامان پەی موسڵمانی
مەبۆ بزانی هەر یۆ پەنجەنی
ئەر چە پەنجەنی ئەمما گەنجەنی
ئەسڵ دینمان زاتەن و سفات
مەبدەئوو مەعاد پەنجەم نبووات
فەرع دینمان نەمازە و ڕۆچی
زەکات، حەج، غەزا، بزانە تۆچی
ڕوکنیۆ دینمان ئەوەل شەهادەت
سەڵات، سەوم، زەکات، حەج، ئیستتاعەت
حوکمێو ئیسلامی واجب و حەرام
سوننەت و مەکڕووە موباح وەسسەلام
زات یانێ خودا زاتش بە حەقەن
واجب الوجود فەرد موتلّەقەن
سفاتش یانێ قەدیمیەنی
چەنی و زات ویش ئەزەڵ بیەنی
پێسەش فەرماوان یاگەو گرد کەسیم
ئوستادی شێخی موحەمەد وەسیم
خودا بە حەقەن زیندە و دانا
بینا و شنەوا گۆیا و تەوانا
ساحیب ئیرادەن باقیەن دائیم

بەی هەشت سفاتە دلـْت بۆ قایم
مەبدەء یانێ های ئێمە نەبیەنمێ
ئێمە و گرد عالەم خودای کەردەنێ
مەعاد یانێ های گردی مەشمێوە
حەشرمان مەبۆ زیندە مەبمێوە
نوبووەت یانێ بکەردمی باوەڕ
خودای کیاستەن پێمان پێغەمبەر
سەد و بیست و چوار هەزار پێغەمبەر
خودا کیاستەن پەی مەخلووق ڕەهبەر
سێسەد و سێزدە ڕەسوولْ مورسەل
موحەمەد ڕەسوولْ جە گردین ئەفزەل
مورسەل یانێ های خاوەنی ئومەت
جەلای خوداوە مەئموور بە ڕەحمەت
روکنیمان شەشەن بزانە تەمام
هەوەلْ خوداوەند دانای لایەنام

لەو هۆنراوە دا مەلاخدر، پرەنسیپە سەرکی و بنەماکانی ئایین ویڕای لق و پۆپ و هەستوونەکانی بە وەردەکاری بۆ کوڕەکەی ڕوون دەکاتەوە. لەو هۆنراوەی ژێرەوەش دا هەندێکی هاتووە، باب و باپیرانی باوك و دایکی کیاستەی ئیسلام دەهێنێت. سەبارەت بەوەی کە خۆی فەرموویەتی «کاتێك ناوی باپیرانم دەهێنن کە گەیشتن بە عەدنان {پشتی بیستەم} ئیتر بوەستن و ئەوانی تر مەلـێن.» بۆیە مەلاخدر دەلـێت «معدد و عەدنان بگیرە قەرار». بە پێی بڕوای موسلـمانان،

کیاستەی ئیسلام لـە پشتی بیست و حەوتەم دەگاتە هافی برایم. سەبارەت بەوەی کە بۆچی دەبێت لـە عەدنان بوەستین، باوەڕم وایە کە چوون کیاستەی ئیسلام بەرە بەرە ئاگاداری لـەسەر تەوڕات و بڕوای جولـەکە ـ سەرچاوەی میتۆلـۆژی ئیبڕاهیم ـ زۆرتر دەبوو و دەقی ئەوانی وەکوو بنەما بۆ داڕشتنی ئایدیای خۆی کەلـّك وەردەگرت، ڕەنگە دواتر ئاگادار بووبێت کە مەودای زەمانی لـەگەڵ ئەو کەسایەتییە میتۆلـۆژیکە سەرووی دووهەزار سالـّە و ئەگەر مەودای دوو پشت پەنجا ساڵ بخەملـّێت، هیشتا پەنجا پشت زیاتر پێویست دەکا بۆ گەیشتن بە برایم، بۆیە فەرمانی کردووە لـە عەدنان بوەستن.

وێش موحەمەدەن بابەش عەبدولـّلا
عەبدولموتتەلـب هاشم چاگەولا
عەبدولمەنافەن چاگەولا قوسەی
کەلاب و مەڕڕە، کەعبەن و لـوئەی
غالـب و فەهر و مالـکەن سادەی
نەزر و کنانە، چەنی خوزەیمەی
مودرەك و ئلیاس، موزەر و نەزار
معدد و عەدنان بگیرە قەرار
ویست و یەك پشتەن بەبێ خیلافەن
چاگەولا واچان ئەمما گەزافەن
پێغەمبەریمان ئەداش ئامینی
بە لـەفز گۆران ماچان هەمینی
بابەش وەهەبەن ئەگەر پەرسابی

عەبدولمەنافەن زوهرە و کەلابی
هەر دووی پشتێ میاوان بەیۆ
جە کەلابەیۆ نەپۆشۆ ئەو تۆ

مەلا عەبدوڵڵای دشەیی (مفتی) ڕێك بە پێڕەوی کردن لە مەلاخدر، باوەڕنامەی بۆ کوڕەکەی، مەلامەحموود مفتی، هۆندۆتەوە. جیاوازی لەگەڵ بەرهەمی مەلا خدر ئەوەیە کە هی مەلاخدر بۆ ئاستی سەرەتای دانراوە بەڵام چوون کوڕی مەلای دشەیی خۆی ئاستی بەرزی خوێندەواری ئایینی هەبووە، ئەوەیە کە ئەو بەرهەمەش گونجاو لەگەڵ ئاستی بەرزترە و لەخۆگری زۆر چەمك و زاراوەی فەلسەفە و ژیربێژی کۆنە بەتایبەت بۆچوونەکانی ئەرەستوو.

خودا یارت بۆ، خودا یارت بۆ
ڕۆڵە ئەرجووم هەن خودا یارت بۆ
بە فەزڵ و ڕەحمەت نیگادارت بۆ
پەی تەحسیل عیلم نیگادارت بۆ
ڕۆڵە وەر جە گشت مەبۆ بزانی
حیکمەت جە ئیجاد نەوع ئینسانی
ئەوەڵ عیرفانەن سانی عیبادەت
مەبان ئەسڵ و فەرع بنای سەعادەت
هەرچی مەوینی گرد مومکیناتەن
ئەگەر زەمینەن ئەر سەماواتەن
گیان دار و بێ گیان لەتیف و کەسیف

ڕۆشن و تاریك شەریر و شەریف
یەکسەر موحتاجەن وە کردگارێ
واجبئەلوجود پەروەردگارێ
بێ جەسەد بێ ڕەنگ بێ شکڵ و شێوە
شێوەی عالەمش هیچ نەبۆ پێوە
سەرچەشمەی وجوود فەییاز جوود بۆ
مەوجوودات یەکسەر بە ئەو مەجوود بۆ
بێئیحتیاج بۆ جە گرد سەراسەر
تا موحتاج نەبۆ بە واجیی تەر
مەوجوود هەر ئادەن مومکین چون سایەن
ئا زاتە پاکە زات و خودایەن

دەدیترێت کە مفتی کۆمەڵێك چەمکی فەلسەفەی کۆنی(ئەرەستوویی) لە هۆنراوەکەی هێنراوە کە جگە لە مەلا خدر، کاریگەری خانای قووبادیش بەسەریەوە ئاشکرایە. سرنج بدەن لەو چەند دێڕە لە حەوتبەندی خانا:

قەدیم موتلەق، قەدیم موتلەق
یا قایم بە زات قەدیم موتلەق
حەی بێزۆواڵ قەییووم بەرحەق
نیگارەندەی نەقش نۆ تاق ئەرزەق
لاهووت بێ شەریك بینای بێمانەند
یەکتای بێنەزیر بێ مسل و پەیوەند

واجب‌ئەلوجوود لائوحسا سەنا
مونەززەهـ جە عەیب عاری جە مەنا

دانانی بڕوانامە بە شێوەی مەلاخدر ڕواری لە زاراوەی سۆرانیش دا هەبووە کە ئاماژە بە بەرهەمی شیخ سەمیع بانەیی بە ناوی «باوەڕی ئایین» و العقیدەالمرزییەی مەولەوی تاوەگۆزەیی ، کرا لە شوێنی خۆی زۆرتر دەناسێندرێن.
شێوەیەکی تر لە هۆنراوە کە شیاوە لێرە دا و لەژێر بابەتی پەروەردەکردن ناوی بهێت، ناساندنی کەسایەتییەکان و وێژەوانای کوردە کە جارجارە هۆنەرێك، هۆنەرانی بەر لەخۆی دەناسێنێت. لە ڕاستی دا شێوەیەك بووە لە نووسینی مێژووی وێژە. ئەو هۆنراوانەی مەلا عومەری ڕەنجووری(١١٦٤ – ١٢٢٥ك.م) یەك لەو میناکەن. بڕوانن چۆن بێ ڕەچاوکردنی زاراوە، ئایین و ئایین‌زاکان، ناوی خانای سوونی، حوسێنخانی لۆڕی شێعە، نوورعەلی یارسانی، عەلی لەك، سیاپۆش و فەقێ و حەریری کرمانجی و... بە مەزنی ناو هێناون:

شەعرای کوردستان گۆیەندان خاس
هەرچی مەشهوورەن پەریت کەرۆ باس
مەلا نەجەف نام، خانای قوبادی
یەك مەلا سالح جەرگەی مورادی
عەزیز دەردین، موحەممەد عیسابەگ
حاجی تیلەکۆ، فەقێ، عەلی لەك
یووسف یاسکە، مەلا تەمەر خان

شێخ عەلی حەریر، مەلا یەعقووب جان
شێخ وەیس گەلاڵی، عەزیزوڵلا لوڕ
شێخ موحەممەد جامی، مەلا بایندوڕ
ئەحمەد دۆڵەیی، عەبباس سانی
باکی و سیاپۆش، دەدە سێوانی
حوسەینخان لوڕ، شاعیر جوبرائیل
جانگیر و مەنسوور، هەم میر ئیسماعیل
ئەحمەد بەگ چەنی حەمە ئاغای زەند
ئاخە پاوەیی، نەزەر کاکەوەند
عەلی خواکەرەم، حەمە ئاغا نام
باکی، بێمۆشی، کابەی فام تەمام
وەلی دێوانە، خواجەی ئەردەلان
شێخ شەهابەدین، شا قەلا ئەیوان
مەلا نوورعەلی، یووسف، دەردین
شافی و وەلیخان، کارێزی، حەزین
مەولانا ئەلیاس، زەبوونی، زینوور
یەك فەقێ ئەحمەد وە ناکام مەشهوور
هەنی ما باقی شەعرای کوردستان
دڵداران خاس، پۆل سەرمەستان

شایانی باسە کە هۆنەری سۆرانی بێژ «حاجی قادری کۆیی (١٢٤٠ – ١٣١٤ك.م)» لە زۆر هۆنراوە دا لاسایی ڕەنجووری کردۆتەوە و ئاماژەی بە

ویژەوانای کورد کردووە و پێویستی ناسینی ئەوانی بۆ ڕۆڵەکانی نەتەوەی داکۆکی کردووە. بەتایبەت لە هۆنراوەی «شەهسەواری بەلاغەتی کوردان» دا ناوی زۆرانی ڕیز کردووە کە یەکیان ئەو ڕەنجوورییەیە:

یەکێ ڕەنجووری ئەهلی کەرکووکە
فیکری بیکری هەموو وەکوو بووکە

ڕۆژەنی سێهەم

ڕێبازی چیرۆکەهۆنراوەنووسی گۆرانی

ئەو ڕێبازە لەخۆگری شەش جۆرە:

ئا. چیرۆکە باوەکانی چەندنەتەوەیی. وەك ئەو چیرۆکانەی لە ویژەی عارەب و فارس و نەتەوەی تریش هۆنراونەتەوە وەك لەیلا و مەجنوون، یۆسف و زولەیخا، سوولتانئیبراهیم و نۆش ئافەرین و خەسرەو و شیرین.

ب. چیرۆکی ئایینی وەك مەولوودنامە و میعراجنامە

پ. چیرۆکەهۆنراوەی مێژوویی وەك نادرنامە و جەنگنامەی شازادە محەمەد و کەیهاپاشا.

ت. مێتۆلۆژی تایبەتی کوردی وەك شەماڵ و زەلان

ج. شانامەنووسی و چیرۆکی حەماسی.

خ. هۆنینەوەی وەرگێڕاو و لێکدانەوەی پەڕاوی پیرۆزی قورعان(وەك بەرهەمە فەوتاوەکەی خانای قوبادی)، تەوراتو و ئینجیل(وەك نزانی (مزگانی) دکتۆر سەعیدخانی کوردستانی)

بە شێوەیەکی تر ئەو ڕێبازە چوار بەش لەخۆ دەگرێت: ١ – چیرۆکە ئەوینداریيەکان ٢ – مێژوویی ٣ – ئایینی ٤ – شانامە

هەڵمەتی شەشەمی گۆڕان، کە لە وێژەی گۆران دا پێك هات، زۆر شیاوە بە هۆی کاریگەری بەرچاوی مەزنە سەردار و گەورە شای کورد، نادر شای هەوشار، بە **هەڵمەتی نادری** نێودێر بکرێت، بە دەسپێشخەری خانای قووبادی (١٠٨٣ – ١١٦٨ك.م) خولقا ئەویش ***چیرۆکنووسییە***. لەو قۆناخە دا ئەوەندەی بەرهەم خولقاون، بە بارست لە هەموو قۆناخەکانی تر پترە و لە زۆریان دا شوێنپەنجەی نادرشا بەرچاوە. کاریگەری نادر و پشتیوانی ئەو لە هۆنەرانی کورد شیاوی لێکۆڵینی زۆرە. مەلاوەلەدخان و شێخ شەهاب و زۆری تر، خەلاَتی نادریان پێبەخشراوە و کولۆنیل ئەڵماسخان کەنۆڵەیی خۆی پلەداری بالاَی لەشکری نادر بووە کە *نادرنامەی* هۆنیوەتەوە.

ئەگەر حەوتبەندەکەی خانا لەگەل پەرێشاننامە و ساقینامە پێك بگیرێت، کاریگەری پەرێشانی دەبینەوەری لەسەر خانا ئاشکرادەبێت، کە لێرەدا جێگەی نییە. ئەو مەزنەپیاوەی شیاوە گەر دەیان پەرتووکی لەسەر بنوسرێت، بەو درووشمە هەڵمەتی ئافرێنەرانەی خۆی لە وێژەی کوردی دا دەست پێکرد و دەیان پەڕاوی دانا:

﴿راستەن مەواچان فارسی شەکەرەن
کوردی جە فارسی بەڵ شیرین‌تەرەن﴾

بەداخەوە بەشی زۆری بەرهەمەکانی فەوتاوە بەڵام ئەوەی ماون، ئەگەر هەموو چاپ بکرێت، سەرووی ١٠٠٠٠ دێڕ دەبن کە بەرهەمی خانا سەرووی دەبەرابەی ئەوەش بووە. تەنانەت لە ناو پێڕەوانی خاناش زۆر بەرهەمیان فەوتاوە و زۆریش بەرهەمیان ماوە و ناوی خۆیان نازانرێت. وەك ئەو شانامانەی کە ئیرەج بارامی چاپی کردوون. یەك لە نەریتەکانی هۆنراوەی گۆران، هۆنینەوەی شانامەی کوردی بوو کە بە پێڕەوی خانا دامەزرا و لە بنەماڵەی میرانی ئەردەڵان دا پشتیوانی دەکران. میرزا شەفیع مامیزەکی خۆی چەند پەرتووکی وەك «درەخت‌نامە و نۆفڵ‌نامە و شەماڵ و زەڵان»ی هۆنیوەتەوە و دۆستی نیزیکی خەسرەوخانی ئەردەڵان بووە و هەروەها لە بیرۆکراسییەتی ئەردەڵان دا ڕۆڵی کارناسی باڵای کولتووری هەبووە. لە ڕێگە ئەوەوە ئەڵماسخان کەلهوڕ لەو دەستەڵاتە جێگەی دەبێتەوە و پشتیوانی لێ‌دەکرێت. جگە لە بەرهەمی میرزامستەفای گۆران(دلێ‌دلێ) و ئەڵماسخانی کەلهۆڕ(کوردستانی)، هۆنەری شانامەکانی تر نەناسراوە.

لەسەر خانا، نازانم چۆن بلێم و چ بلێم. گەرەك نییە لەگوێن نەریتی باوی وێژەی فارس، کاتێك باسی مەزنێك دەکرێت، پێشەکی خۆ دەشکێنن، خۆ سووك دەکەن، خۆ خۆێری، مایەپووچ دەکەنەوە، دوایە زۆر زێدەوێژانە و ناڕاست، بەرزی دەکەن و پێی‌هەڵدەلێن و هەڵدەدەنەوە و ... بەڵام لەڕاست خانا بۆخۆم بچووك دەبینم تەنانەت لە لێدوان. خۆزگە یەك لە هەزاری نالی

لەسەری نووسرابا و ناسرابا چوون بەڕای نووسەر بێ بگرەوبەردە، بێ ئەملا و ئەولا و بێ قسە، ***خانای خانقووباد ئیمپراتۆرِی سەرلەبەری ویژەی کوردە.***

سەبارەت بەو مژارە کە گەلۆ خانای قوبادی دەسپێکەری چیرۆکنووسی لە ویژەی گۆران دایە یان نا، ڕاستی ئەوەیە کە بڕیاردان بەپێی بەرهەمە بەردەستەکان زۆر دژوارە چونکە بەداخەوە هەتا ئێستا تەنیا دوو بەرهەمی خانا چاپ کراون. «خەسرەو و شیرین» کە چەند جار چاپ کراوە و «لەیلا و مەجنوون» کە بە هۆی کاك غەفار ئیبراهیمی چاپ کراوە. بە پێی مێژووی دیاری کراو بۆ نووسینی ئەو دوو بەرهەمە و هەروەها مێعراجنامە[٦] و حەوت بەندەکەی خانا، کە بەهۆی خودی خانا ڕێکەوتی نووسین ڕوونکراوەتەوە، تەمەنی خانا کاتی دانانی ئەو بەرهەمانە حەفتا ساڵ و حەفتاویەك ساڵ بووە!!

(غەین) و (قاف) و (نوون)، (جیم) کەرۆ حیساب
لێش مەبۆ ڕەوشەن چوون قورس ئافتاب

(سەرەتای خەسرەو و شیرین، کە بە ئەژماری ئەبجەدی دەکا ١١٥٣ی کۆچی مانگی.)

تاریخ هیجرەت خەتمئەلموورسەلین
موتیع دیوان شەرح شەرع دین
ڕۆی دووشەمە زیحەجەلحەرام
هەزار و پەنجا یەکسەد سێ تەمام

---

[٦]. شیاوی سرنجە کە «مەلا عومەری ڕەنجووری(١١٦٤ – ١٢٢٥)»یش بە پێڕەوی خانا، مێعراجنامەی هۆنیوەتەوە. خەلیفە ئەلماسی گەزەردەرەییش(١٢٢٠ – ١٣٠٥) کە چەند چیرۆکی هۆنیوەتەوە وەك «ئەرچە و شێرۆ» و «بلۆقیا»، سێ بەرهەمی ئایینیشی هەیە، «دەقایقولئەخبار، بڕوا نامە و مەولوودنامە» لە هەمووان دا پێڕەوی لە خانا کردووە.

(کۆتای مێعراجنامە و دەسپێکی خەسرەو وشیرین.)

غەین و (قاف) و (نون)، (داڵ) ئەبجەدی
حیساب کەرۆ حەرف وێنەی عەسجەدی
هەزار و یەکسەد پەنجاو چوارەن
ڕۆشنتەر جە سۆی شۆڵەی نەهارەن
(لەیلا و مەجنوونی خانای قووبادی.)

بەوپێیە خانا باشترین بەرهەمەکانی کە بە مەزنترین چیرۆکەهۆنراوەی ویژەی کوردیش قەرەس دەکرێن، لە تەمەنی حەفتا ساڵ بۆ سەرتر (هاوسەردەمی نادرشای هەوشار) هۆنیوەتەوە؟! بەڕاست جێگەی پرسی زۆرە. بە وتەی کاك غەفار ئیبڕاهیمی، خانا زۆربەی بەرهەمەکانی لە ناوەڕاستی تەمەنی ـ چل هەتا پەنجا ساڵە ـ هۆنیوەتە کە هاوکاتی دەستەڵاتی سەفەوی بووە، بەڵام هەتا سەردەمی نادرشا دەرەتانی ئاشکراکردنی ئەوتۆ بۆ بەرهەمی کوردی نەبووە. بەتایبەت خانای سونی و دەستەڵاتی فاناتیك و دوگمی شێعەی سەفەوی زۆر نەگونجاوە. ڕەنگە بەو هۆیەش بێت کە لێکدانەوەی قورعانەکەی (کە دەبێت چەند دەهەزار دێڕێك بوو بێت.) فەوتاوە. خانا، سەردەمی سەفەوی بەشێك لە تەمەنی لە بەندیخانەش بووە. داخوا ئەو ڕێکەوتە دیاریکراوانە، ڕێکەوتی ئاشکراکردنن نەك نووسین؟
هەروەها مامۆستا غەفار وای باوەڕە کە ڕەنگە ئەو ڕێکەوتانە دوای خانا بەهۆی نووسەری دەستنووسەکان دانرابن یا هی خانایان گۆڕیبێت. ئەگەر ئەو بەرهەمانە بەو ڕێکەوتانە لەبەرچاو بگرین، ئەوا کەسانی تر بەر لە خانا چیرۆکنووسی

گۆرانیان دەست پێ کردووە، وەك «ئەڵماسخانی کەندۆڵەیی»(١١١٨ – ١١٩١ك.م) هۆنەری «نادرنامە، کەنیزەك و یازدە ڕەزم، خورشید و خاوەر(خورشید و خەرامانیش نوسراوە) و شەماڵ و زەڵاڵ» (هەندی مێژوو نووس وەك بابا مەردۆخی رۆحانی ـ شیوا ـ شانامەی حەوتلەشکریشان داوەتە پاڵ ئەڵماسخانی کەنۆڵەیی) و هەروەها «مەلا وەلەدخانی گۆران»(١١٢٧ ـ ١١٩٠ك.م) هۆنەری «شیرین و فەرهاد، یۆسف و زلێخا و لەیلا و مەجنوون» کە هەمووی ئەو بەرهەمانەی وەلەدخان، بەهۆی خاناش هۆنراونەتەوە. بەڵام ئەو دوو هۆنەرە گەرچی بەشێك لە تەمەن هاوچاخی خانا بوون، بەڵام زۆر لەو کەمتەنتر بوونە، داخوا گوونجاوە بەر لەخانا چیرۆکنووسیان دەستپێکردبێت و خانا پیڕەوی کردبن؟! بۆ وێنە وەلەدخان کە ٤٤ساڵ لە خانا کەمتەمەنترە، بۆ ساڵی دانانی شیرین و فەرهادەکەی دەڵێ:

(غەین) و (قاف) و (نوون)، جەم کەرۆ حیساب
لێش مەبۆ ڕەوشەن چوون قورس ئافتاب

کە دەکا ١١٥٠ی کۆچی مانگی. ئەو دێڕە هەمان دێڕی ڕێکەوتی دانانی خەسرەو و شیرینی خانایە بەس وشەی «جەم»
لە بات پیتی «جیم»ی خانا دانراوە (یا پێچەوانە؟). چون ژمارەی «ج» لە ئەبجەد دا سێیە، بەرهەمی وەلەدخان سێ ساڵ زۆتر لە خانا دەکات.
گەلۆ خانای حەفتا ساڵە چەند ساڵ دوای وەلەدخانی ٢٣ساڵەی! هۆنیوەتەوە یان هەتا سەردەمی نادر ئاشکرا نەکراوە یان دوایی لە ڕوونووسین دا دەستیان تێوەبراوە یان مژاری تر؟ خانا جگە لە «خەسرەو شیرین، لەیلا و مەجنوون،

یۆسف و زلێخا، ئەسکەندەرنامە، حەوتبەند، لێکدانەوەی قورعان و دیوانی هۆنراوەکانی» کە لە مێژووەکان دا ناویان هاتووە بەرهەمی تریشی بوونە. وەك چیرۆکی «سولتان ئیبراهیم و نوش ئافەرین» کە بەهۆی کاك محەمەدڕەشید ئەمینی پاوەیی ساغ کراوە و چاپ کرا کە بەپێی لێکۆڵینەوەی بەڕێز مامۆستا غەفار ئیبراهیمی ئەو بەرهەمە بەر لە خاناش هۆنرابۆوە، ئێستا ئەو بەڕێزە خەریکی لێکدانە و ڕاستکردنەوەی چیرۆکێکی نێزیك شەش هەزاردێڕییە بەناوی «سولتان ئیبراهیم شازادەی ماچین و عاشق بوونی بە شازادە نوش ئافەرین لە دیمەشق». ئەو لەسەر ئەو باوەڕەیە کە بەر لە خانا، هۆنەرێك بە ناوی «عەزیم» ئەو چیرۆکەی هۆنیوەتەوە و خانا دووبارە بە داڕشتنی خۆی، هەر ئەو چیرۆکەی هۆنیوەتەوە. کەوابی دەبێت ئەو عەزیمە نەناسراوە بە دەسپێکی چیرۆکنووسی گۆران بزانین. ئەوەش چەن دێڕ لەو چیرۆکەی ساغکراوی کاك غەفار:

بەنام ئەو کەس ئەو جە کاف و نون
نیستی کەرد هەستی وەبێ چەند و چون
بە نام بێچون دانای بێ هەمتا
ئیجاد کونەندەی هەم ئـەرز و سەما
بە نام یەزدان خالق بەشەر
ئیجاد کونەندەی کۆە و بەحر و بەڕ
یاڕەب بە حاجەت شای بوڕاق سەوار
ببەخشە ئۆمەت ڕەسولْ نازار
یاڕەب بە حاجەت نور پێغەمبەر

ببەخشە گونای مەخلوقات یەکسەر□
ئومێدم بە تۆن حەیی بێ زەوال
هەم بە لوتف وێت شاه بێ میسال□
عەفوو کەی گونای جوملەی موسڵمان
جە رووی مەرحەمەت پادشای سوبحان□
ئیمجار بە ئومێد حەیی لا مەکان
بشیم وە سەر وەقت ئەو باقی داستان □
وادەی سەڵواتەن یاوەران یار
وە نوور جەماڵ شای بوڕاق سوار□
مەجلیس نشینان ساحیب عەقڵ و هۆش
وە عەرز بەندە ساتێ بدەن گۆش
عاقڵان بەی تەور کەردەن حیکایەت
جە قەرن قەدیم کەردەن ریوایەت□
ماچان یەك شاهێ شێر سەر ئەفراز
ساحیب عەداڵەت هەم رەعیەت نەواز□
نامش مەشهور بی بە شای جەهانگیر
نە شار دیمشق ئەو شای بێ نەزیر □
نە شار دیمشق ئەو مەکەرد شاهی
ئیسمش مەشهوور بی تا گاو و ماهی□
چەند ساڵ شاهی کەرد نەرووی تەخت زەڕ
وە کەیف و دڵخوا تاج زەڕ نە سەر □
یەك رۆ هورێزا وە شادی و خوڕەم

نه تۆی بارگا لـوا وه حەرەم
چەنی حەرەمش ئەو قەمەر تەلعەت
هەر دوو چەنی هەم مەکەردن سوحبەت
جه بەین سوحبەت هورێزا وه پا
وه تۆی ئایینه بکەردش نگا
نگا کەرد سورەت جام جەمینش
چەند تار موی سفید ئاما وه عەینش
باز هەم وه دقەت ئەو شاه سەروەر
ئەو چەند تار سفید ئاوەرد وه نەزەر
هوور کێشا نەفەس وه سۆز جگەر
کێشا ئاه سەرد ئەو شاه سەروەر
دەردەم بی مەلـول ئەو شای بێ نەزیر
شادیش بی وه غەم شاه جەهانگیر
موی سفید پێکا جەرگش وێنەی تیر
ئەسرین جه دیدەش مەبی سەرازیر
قەدرێ کەرد زاری وه سۆز جگەر
مات و غەمبار بی پادشای سەروەر
نەی دەم حەرەمش ئەو قەمەر تەلعەت
ئاما وه حزوور پادشای نیك بەخت
عەرز کەرد پادشا زاری بێ سامان
چێشەن چێش بیەن دەستم وه دامان
ڕاس واچه پەرێم ئەی نوور چەمان

پەریٚ چێش ئەسر ریٚزی وە دامان
مەگەر چێش بیەن ئەی شای جەهانگیر
مەکەری وەی تەور زاری بیٚ نەزیر
ئاما وە جواو بە وێنەی بولٚبولٚ
وات قەمەر تەلعەت جەمین وێنەی گولٚ
دیام وە سورەت هەم جەمالٚ وێم
قاسد مەرگم خەبەر داش وە پێم
چەند تار موی سفید قاسد مەرگم
نووك سنانش پێکا نە جەرگم
چون مەودای خەدەنگ پێکاش نە جەرگم
بێزار جە شاهی رازی وە مەرگم
ئەو قاسد مەوات ئەی شای بیٚ کەمالٚ
عومر تۆ یاوان هەم وە پەنجا سالٚ

هەلٚبەت ئەوەی کە کاك غەفار ئیبراهیمی خەریکی ساغکردنەوەیەتی، تەواو جیاوازە لە «شازادە ئیبراهیم و نۆشئافەرین»ـەکەی خانای قوبادییە کە بەهۆی «کاك محەمەدڕەشیدی ئەمینی پاوەیی» ساغ کراوەتەوە و چاپ کراوە. کاك غەفار وای باوەڕە کە دەبێت خانا هەر ئەو بەرهەمەی «عەزیم»ی بەدەستەوە بوویێت و دایڕشتبێتەوە. بەو ڕوانینە ئەوا ***عەزیم*** دەبێتە دەستپێکی چیرۆکە هۆنراوەی گۆرانی کە بەداخەوە چی لەسەر مێژووی ژیانی دیار نییە، بەلٚکوو لە ڕوانگەی پیشەیی ئەو کەسانەی لە پیشەی ساغکردنەوەی دەستنووسە کۆنەکان

دا شارەزان و بە ئاماژەکانی تەکنیکی و زمانی، بۆی دەچن کە هی عەزیم بۆ خانا ژێدەر بووە.

بابەتێکی تر لەسەر «شازادە ئیبراهیم و نۆشئافەرین» ئەوەیە کە بەڕێزان کاك محەمەدڕەشیدی ئەمینی پاوەیی و غەفار ئیبڕاهیمی پێیان وایە کە لە فارسی ڕا بۆ کوردی وەرگێردرابێتەوە کەچی دەکرێت پێچەوانە بێت چوونکە کۆنترین دەستنووسی فارسی ئەو بەرهەمە کە نە مێژوو و نە هۆنەری ناسراو نییە، هی ساڵی ۱۱۹۹ی کۆچی مانگییە کە خانا سەت ساڵ پێشتر دەژییا و دیارە عەزیم پێش ئەویش بووە. جگە لەوە توێژەرانی فارس وەهایان قەرساندووە کە ئەو چیرۆکە لە سەردەمی سەفەوی دا هۆنرابێتەوە و تەنانەت ئەو خەملاندنە نابەڵگەمەندەیش، کۆنتربوونی کوردییەکە ناسڕێتەوە چوونکە خانا و عەزیمیش ئەو سەردەمە ژیاون. ئەوەش هەیە کە فارسییەکە زۆر لە کوردییەکە کورتترە.

ئەو مژارەش کە محەمەدڕەشیدی ئەمینی پاوەیی پێی وایە کە خانا سەبارەت بەوەی کە قورعانی بۆ کوردی وەرگێڕاوە و مەلاکان ئەو کارەیان بە کوفر زانیوە، بۆیە بۆ سلێمانی هەڵاتووە!! {گۆیا سلێمانی مەلای لێ نەبووە؟! ـ نووسەر} بۆیە خانا لەژێر دەستەڵاتی عوسمانی دا ژیاوە و شتی ئەوها، سەرلەبەری قسەی خۆکرد و چیرۆکە. گەرچی دەوترێت سەردەمی سەفەوی ئازار دراوە و خراوەتە زیندان، بەڵام خانا زۆربەی تەمەنی لە سەردەمی هەوشار و زەند دا تێپەڕاندووە. نادری هەوشار خۆی مەزنە پیشتیوانی وێژەی کورد بووە و خاناش بە مەزنی ناو هێناوە. وەك لە لەیلا و مەجنوون دا دەڵێت:

بە وێنەی نادر بەرز ئیقباڵت بۆ
زۆر روستەمی نەوەی زاڵت بۆ

دیسان شتێکی تر کە محەمەدڕەشیدی ئەمینی پاوەیی سەبارەت بە خانا نووسیویە کە گۆیا نامەیەمکی بۆ میرزا شەفیع کۆلیایی نووسییوە کە باسی تەمەنی خۆی دەکات «پەنجاو چوار بێ هەرەس وە مالّم»، و پێوەندی و نامەی تریش هەبوونە، بێ ئەملا و ئەولا ناڕاستە، چونکە ئەو میرزاشەفیعە کە هەندێك مێژوونووس وەك بابەمەردۆخ ئەویان بە کۆلیایی و هەندێکی تر بە مامیزەکیان نووسیوە، خۆی لە «نوفلنامە»کەی دا دەڵێت «عومرم یاوا بی من وە سی و دوو»، کە دیارە تەمەنی ٣٢ ساڵ بووە و مێژووی هۆنینەوەی ئەو بەرهەمەیشی ڕوون کردۆتەوە کە ساڵی ١٢٠١ی کۆچی مانگییە «جە سەنەی هەزار دووسەد چەنی یەك» واتە ساڵی ١١٦٩ لە دایك بووە کە ساڵێك زووتر لەوە بەر لە لەدایکبوونی میرزا شەفیع، خانای قوبادی کۆچی دوایی کردبوو.

بەڵام لەسەر خانا و بەرهەمەکانی کە چ ئاستی لەوێژەی کورد دا هەیە، مامۆستا محەمەد مەلاکەریم لە پێشەکی خەسرەو و شیرین(ل. نۆ) دا سەبارەت بە خانا و هەڵسەنگاندنی لەگەڵ مەزنترین چیرۆکەهۆنراوە نووسی فارس دەڵێت: «ئەوەی فارسی و گۆرانی بزانێ و بەراوەردێکی خوسرەو شیرینەکەی شاعیری بەناوبانگی بەدایك کورد و بە باوك ئازەربایجانی و بە زمانی ئەدەب فارسی، (نیزامی گەنجەوی) بکا لەگەڵ ئەم کارەی شاعیرێکی ناو و نیشان کورد کردوویەتی کە بەداخەوە هەر ئەوەندەی لێ ئەزانین پێی ئەڵێن (خانای قوبادی)، یاخود وەك خۆی لە شوێنێکی کتێبەکەیا بە خۆی ئەڵێ (خانای خان قوباد)، بۆی دەرئەکەوێ کارەکەی نیزامی گەنجەوی لەچاو کارەکەی ئەما وەك ئەسکاڵتێك دێتە پێش چاو. خانا بە پێشاندانی دیمەنی جوان و وەسفی ورد و

دەربڕ و ڕەوانبێژانەی، گۆشت و دەمار و پێستی پێ پۆشیبێ و خوێنی تێزاندبێ و گیانی کردبێ بەبەرا، لەگەڵ ئەوەشدا کە کارەکەی خانا (٥٥٢٦) بەیت و هینەکەی نیزامی بە گوێرەی چاپی ١٩٦٠ی ئەکادێمی ئازەربایجان لە باکۆ (٦١٨٨) بەیتە و بەو پێیە ئەبوو ئەمی نیزامی بالآتر بوایە چونکە قەوارەی ڕازەکە لای هەردکیان تێکڕا وەك یەکە.»

سەرەڕای ئەوە، خانا ڕێزی زۆر مەزن و تایبەتی بۆ نیزامی هەبووە و پەیتاپەیتا بە گەورەیی ناوی هێناوە. لە دێڕەکانی سەرەتایی هەموو بەشەکانی بەرهەکەی لە زاری ئەوەوە دەست بە گوتن دەکا. بۆ میناك سەبارەت بە لەدایك بوونی خەسرەو دەڵێ:

شۆعەرای شیرین نەزم شەکەر ڕێزەی ڕاز
شێخ نیزامی تەور ئەرەستوو ئەنداز
بە ڕەشح خامەی میشکین چوون مانی
بەی تەور ئینشا کەرد لەوح مەعانی
چون بە حەسبەلئەمر قەدیم لامەوت
نەوشێروان نۆشا مەی جە شیشەی فەوت
بە ویفق تەوفیق زات ئیلاهی
هورمز نیشت نە تەخت فەڕەحبەخش شاهی
بە ڕەسم ئایین نەوشێرەوان پێش
مەعموور کەرد بە عەدڵ ویلایات وێش
کافەی مەساکین دەور ڕۆزگار
جە حوسن سولووك ئەو فەریڕووخ تەبار

هەر ڕۆ تەپڵ عەیش عوشرەت مەژەندن
دۆعای گەنجەلعەڕش پەڕێش مەوەندن
بەڵێ ئەو جەمشید کەیخوسرەو نگین
غەیر جە فەرزەندێ نە رۆی سەرزەمین
جە عەرسەی دەوران وێنەی ئەسکەندەر
هیچش کەم نەبی جە گەنج و گەوهەر
ئاخر خوداوەند بەخشندەی بێچوون
کەریم بێباك كار کونفەیەکوون
بە فەزڵ عەمیم لامەحسوور وێش
فرزەند عەزیز فەرزانە دا پێش
فرزەند کام فرزەند؟ فەڕڕووخ سەریرێ
ڕەفیعەلقەدرێ ڕەوشەن زەمیرێ
گیڕامی دوڕێ جە بەحر شاهی
شەمعێ جە ئەنوار زات ئیلاهی
شەهەنشا جە زەوق ئەو قوڕڕەتوولعەین
ئەو قووەتولزەهر زەریف پڕزەین
شکاواش جە باغ دەروون غونچەی دڵ
سوجدەی شوکرش بەرد خەندان بی چوون گوڵ
فەرماش تا چل ڕۆژ بە سەد شادی و ناز
ژەندن بە ئاهەنگ عیڕاقی و حیجاز
جە شادی فرزەند شۆخ مەهپارەش
ناڵەی نای زەڕڕین نرقەی نەقارەش

زڕەی جام سەنج شیخەی شەیپوورش
سەدای ڕۆیین کووس زەمزەمەی شوورش
مویەرد نە سەودا نۆ تاق ئەخزەر
خاستەر جە ڕۆی ڕەزم دارا و ئەسکەندەر
جەو دەما ئەسحاب زیج و ئوسترلاب
ئەختەر شناسان ئەرەستوو خیتاب
سەیر زایچەی تالیعش کەردن
وەلای شەهەنشا مەسڵەحەت بەردن
واتن فرزەندت فەڕڕ شاهیشەن
نیشانەی دەوڵەت مەه تا ماهیشەن
جەو بۆن بزورگان بەزم بەهەشت بێز
نامشان نیا «خوسرەو پەروێز»

ئەوەش چەند دێڕ لە لەیلا و مەجنوونی خانا کە کاك غەفار ئیبڕاهیمی ساغی کردۆتەوە و چاپی کردووە:

بە نام ئەو کەس بە (کن فیکون)
عالەمش جە کەتم عەدەم کەرد بیروون
مەحز خاتران (سید الکونین)
موحەممەد فاتیح خەیبەر و حونەین
حەمد و سەنا و شوکر پەی ئەو زات پاك
هەم سەڵوات لە سەر پادشای (لولاك)

ئەر تەوفیق دەرۆ بینای بیهتەرین
جە دمای مەکتوب (خەسرەو و شیرین)
عەجەب تەر جە سرِ سیحر سامری
واچوٚم وەسف عەشق قەیس عامری
یانیهای مەجنون مەفتون لەیلیٚ
دەیری دێوانەی دەشتی دوجەیلیٚ
وێڵی و مەحرومی جەشا دی و سروور
هامڕازش چەنی وحووش و تیوور
عەشق مەجازی، بە عەدەن حەقیقی
واچوم جە تاریخ جەڕووی دەقیقی
بە واتەی حەکیم دانای نیزامی
گەنجەوی، ئەلیاس بن یوسف نامی
شاعریٚ شەریف شەفیعی دەستوور
ئەر پەرسوٚ تاریخ ئی نامەی مەستوور
غەین و قاف و نون، دال ئەبجەدی
حیساب کەروٚ حەرف وێنەی عەسجەدی
هەزار و یەکسەد، پەنجا و چوارەن
رەوشەنتەر جە سووی شوعلەی وەهارەن
جە هیجرەت خاس شای (خیرالانام)
وە رەوزەی ئەو بوٚ (صلوات و سلام)
عیبرەت بوٚ پەریٚ ئەبنای روٚزگار
واتەی قوبادیش مانوٚ یادگار

....

به وێنەی نادر بەرز ئیقباڵت بۆ
زۆر روستەمی نەوەی زاڵت بۆ
قەڵەمت قودرەت قووەی قەزاش بۆ
بەڵ قەیس چوڵ گەرد جە تۆ رەزاش بۆ
زەرەر ناوەری تا دێر زەمانە
ئیمەن بای بە لوتف یەکتای یەگانە
شەرحێ جە ئەحواڵ مەجنون بەیان کەر
جوانی و جەماڵ لەیلش عەیان کەر
رووات عەرەب، دانا یان دەور
ئەو تاریخ وانان شەفیع تەرز و تەور
مەواچان جەو دەور حوکمش رەوان بێ
عەبدولمەلیک نام ئیبن مەروان بێ
سوڵتان عازڵ ئەمەوییان بێ
دوشمن سەر سەخت عەلەوییان بێ
بەدبەختی پەی وێش، پەی ئەهل زەمان
ساز دابێ، پەنام بە زات سوبحان
سەنەی شەست و پەنج تا هەشتاد و شەش
هیجرەت رەسول شای رەفرەفی فەرش
یەك بزورگ زادەی (شیخ القبایل)
شمشێر وە کەمەر، زەڕین حەمایل

نام ئەو (مەلوح بن مزاحم) بیٚ
جە عامری یان زی مەراحم بیٚ
جە شیٚخ نشینان دەورەی خەلیج بیٚ
جە گرد چت دارا، موحتاج و هیچ بیٚ
سیٚ فەرزەندش بیٚ هەر سیٚ شەهزادە
وردی تەر جە گشت مەکتەب نەهادە
جە حەفت سالٚی تا وە دە سالٚ یاوا
شعر و شاعریش وە عالٚەم تاوا
جوانی و جەمالٚ، عەقلٚ و کەمالٚش
زە ین و زەکاوەت، حوسن و خسالٚش
بلٚندی هیممەت،سەخا و جودی ئەو
مەشهود بی نە عام دایم جودی ئەو
نام ئەو قەیس بی دانا و دیاری
شایستەی سەریر پەی شەهریاری
مەشی وە مەکتەب چەنی هام فەردان
جە کناچە و کورٖ عەرەب نژادان
پەی تەحسیل عیلم، عیرفان و ئەدەب
قاعدەی قانون شاهان عەرەب
مەهدی ئیبن کەعب رەبیعی نەژاد
جە عامری یان مەردیٚ بی ئازاد
یەك کناچەش بیٚ بە نام لەیلیٚ
بە حوسن و جەمالٚ، رشتەی سوهەیلیٚ

به شوعلەی جەماڵ خورشید ماهێ
وێنەی سەهی سەرو، نزارە گاهێ
شۆخ کەمان وە نێش خەمزەی کەمێنە
سوراخ مەکەردش سەد هەزار وێنە
یەك ئاهو چەشمێ، غەزاڵ نازێ
جەهانێ مەکوشت وە عیشوە سازێ
مانگ عەرەب بێ وە روخ نمایی
تورك عەجەم بێ وە دڵ روبایی
زوڵفش وێنەی شەو، رومەتش چراغ
یا مەشعەلەی شەمع جە مینقارِ زاغ
فەندوق دەهانێ، سەرو سایەیە
چون تونگی شەکەر، شیرین مایەیە
شەکەر شکێنێ، بە خاتر خواهێ
لەشکەر شکێنێ، وە نیم نگاهێ
پۆشیدە پەردەی جای زیندەگانی
شا شیعر عینوان، بەیت جوانی
تەعوێز کەمەر گشت هامنشینان
شایستەی کەنار گشت نازەنینان
زەنەخدان جە عیقد عارەق جەمین
هەم جە حەڵقەی زڵف مشکی عەبیرین
گوڵگوون وە خوون بێ وە شیر پەروەردە
سورمەش جە سەودای مادەر ئاوەردە

جه گۆنای راسش بی مشکین خاڵێ
زیاد کەرد وە جەماڵ جەواهر لاڵێ
جه هەر دڵێ بێ جه هەواش مەیلێ
گیسوش وێنەی لەیل، هەم نامش لەیلێ
جه زەکاو جه هۆش شیعر و شاعری
هامرازش رەفیق قەیس عامری
به مەحز زانای هۆش و فام و دەرك
وەردشان شەربەت عەشق عوسرەت بەرگ
جه وەخت وانای مەستورەی کیتاب
حروفش به رەمز مەکەردەن خیتاب
یاران وه حیساب پەی عیلم خوانی
ئەوان پەی حیساب عەشق جوانی
یاران جه لوغات مەعنی مەپەرسان
ئەوان جه سورەت مەعنی مەپەرسان
یاران جه علووم ئەوراق مەوانان
ئەوان حەرف جه رەمز عوششاق مەڕانان
یاران مەوانان ئەوساف ئەفعال
ئەوان مەوانان شەرح وەسف حاڵ
یاران شمارەی پێشین پەی وێشان
ئەوان هەر خەریك شمارەی وێشان
قەیس مەوات «ئەلف» ئاڵای باڵاتەن
«ب» چوون بازوبەند بازوی ئاڵاتەن

«ت» تاتای زلّفان سیای قەترانی
«پ» پابتی مەیل عەشق جوانی
«ج»جوانی و جەمالّ«ح»حەیا وحوبەن
«خ» خالّ خەیالّ،خەم وە روی لەبەن
«د» دیدە و دەهان، دەماخ عەشقەن
«ژ» ژهلیلی زام مەینەتان مەشقەن
«ر» رەویەی رەئفەت رای عاشقانەن
«ز» زوخاو نۆشی رای موشتاقانەن
«س»سینەی مەحبوب،سەندوقچەی زەڕەن
سافتەر جە سەفحەی سەنگ مەڕمەڕەن
«ش» شەرم و شکۆ، شێوەی جوانی
«ص» صافی صدور، صیدق رەوانی
«چ» (چوأچمیر) رەوشەنی دلّەن
«ع»عەرزەی عوششاق دەروون چون گولّەن
«غ» غونچەی غەبغەب، غەواس ژیرەن
نە عومق دەریای دۆس دلّگیرەن
«گ» گاقهتم گاق گهوق گەردەنەن
«ڤ» ڤلم و زۆرت تا رۆی مەردەنەن
«ف» فاکیهەی فەرد میوەی مەحبوبەن
«ق» قولّف مەخزەن قەلّای مەحجوبەن
«ك» کان کۆی زەڕ دەریای یاقوتەن
«ل» لەرەی زلّفان دەور لیمۆتەن

«م» مەودای موژان دڵ شکاوتەن
«ن» نازکی ناز نیگای چاوتەن
«و» وەڵگ جوانی خەزان بێزتەن
«ھ» ھەر چەمەڕای رای ئازیزتەن
«لا» لاڵ بام یاخوا پەرێ سەردی مەیل
«ی» یاقوت لەب یاقوت بێز لەیل
لەیلێ جە رووی ناز وە عیشوە بازی
وە سی و دوو حەرفەی فارسی و تازی
وات «ئەلف» ئاڵای ئاسك ئەبرۆتەن
«ب» بەزم باڵای باش شکۆتەن
«پ» پام وە پابەند پەری روخسارەن
«ت» تا زیندەنان تاسەی دیدارەن
«پ» پابت قەدەم پەی وەفای یارەن
«ج» جەور و جەفات وە جەستەم بارەن
«چ» چابوکی دەست چەرخ چەمانت
«ح» حاڵ زانی حاڵ ناو ھامدەمانت
«خ» خۆشی خولق و نازك خەیاڵێت
«د» دودی دەروون لەیل زوخاڵێت
«ژ» ژیکرم ژھلیل بەردەی نام تۆن
«ر» رووم نە جەماڵ جەمین جام تۆن
«ز» زوخ زامان زەخم دڵ چاکم
«ژ» ژار مارەن ژین و خۆراکم

«س»سەوودای عەشقت،«ش»شۆخی شێوەت
«ص» صەدر گوفتار صیدق حەق پێوەت
«چ» چیای چە میر چامنی عەهدت
«گ»گاعەتی گەوف گوغرای زەڕمەهدت
«ڤ» ڤلل و سایەی ڤلم و زۆری عەشق
پەخشەن وە سەرشان لەیل مەینەت مەشق
«ع» عەقڵ و عومر و عەشق و عەهدمەن
عەیش و عەهد شیر زەڕین مەهدمەن
«غ» غوبار غەم غەبغەبت وە دڵ
«ف» فەڕ و شکۆی تۆن نە فەوق گوڵ
«ق» قەد و قامەت،«ك» کەریمی تەبع
«گ» گران قەدریت، فی مابەینی جەمع
«ل» لەعل لەبان، لاڵ بەخشی ئەشعار
«م» مەشق مۆبەت مەحبوبی شعار
«ن» نازکی تەبع، ناموس و نامت
«و» وەعدە و وەعید، هەم فیکر و فامت
«ھ» هیلال قەوس هەردوو دیدەی مەست
«ی» یەشم یاقووت گوفتارت پەیوەست
«لا» وە لاڵ بەخشی لێوی لاڵ تۆ
لاڵ بام بێ دەسم پەی وساڵ تۆ
وەی تەور و شێوەی شیعر و شاعری
مەفتوون بین قەیس و لەیل عامری

ڕێبازی چیرۆکەهۆنراوەنووسی گۆرانی، چ بە دەسپێشخەری عەزیم بێت، چ هی خانا یان وەلەدخان یان هەر کەسی تر، ڕێبازی هەری بەپیتی ویژەی کورد بووە، دەیان چیرۆکی کورت و درێژی میتۆلۆژیکی یان مێژووی لە سەدان هەزار دێڕ هۆنراوەی بڕگەیی دا بەرهەم هاتووە. هیوادارم و داخوازی سۆزدارانەی خوێندکارێکی پۆلی سەرەتایی و بگرە قۆناخی گاگۆڵە و دارەدارەکردنم لە قاموسی بەربەرینی ویژەی کوردی ئەوەیە لە گەورە مامۆستایانی ویژەی کوردی، سرنجێك لەو سامانە هەراوە بدەن لە باتی پەرێشانویژی و تەتەڵەی بەرزە دەماخانەی دەربڕینی ناتەواو بەناوی ڕەخنەی ئەدەبی، کە دارِماڵە لە شارەزایی سەقەت و ناتەواو سەبارەت بە بیردۆزەکانی ڕەخنە و ڕوانینی نوێباوی ویژەی ڕۆژئاوا، بە پێکگرتنی نەشیاو لەگەڵ ویژەی نوێی فارس. ئەو ویژەی کە سەرلەبەری لەخۆگری نکۆڵی کولتوورە یاساغکراوەکانە، هونەر بەس لە لای ئێرانی دەبینێت و ئەوپەڕی ڕوانینی مرۆڤدۆستانەی بۆ کولتوورەکانی تری ئەو *جوگرافیا ساختەیەی کە ناوی ئێرانە*[٧]، **زەبان و فەرهەنگی مەحەللییە**یە!

[٧] . وشەی ساختە و بێشووناسی ئێران، ـ ساڵی ١٣١٤ بەهۆی ڕەزا پەهلەوەی هاتە ناو قاموسی ڕامیاری ـ وەك وشەی ساختە و بێشووناسی ئاریا، هیچ کات بە هیچ جوگرافیایەکی ڕامیاری و شوێنی تایبەتی هیچ نەتەوە نەوتراوە، بەڵکوو ئەوە هەمووی ساختەکاری سەردەمانی نوێە، ئەو ساختەکارییە هاوڕێ لە گەڵ زۆر ساختەکاری تری مێژووی بووە ـ کە زمانی سەقەت و هەڵپەسێوراوی فارسی تەنیا شتێك بوو لەگەڵی گوونجابێت، ـ لە هیچ، تەنیا و تەنیا لە هیچ، ئەو شانۆی بیچ‌بیجەخاتوونی لۆتیانەی، لە گوێن بووکی شازادەی فەغفووری بۆ حەزوانە شاگەشکەبووەکانی باکلاسی مارە بڕیوە. سەرچاوەی هەرە ڕەسەن کە وشەی "ئیرانۆویچ"ی تێدایە، پەرتووکی بێمێژووی ناڕوونی هیندوستانی گوجراتی ـ داکۆکی دەکەم هیندی گوجراتی ـ **ئاڤیستایە**، کە بەپێچەوانەی بانگەشە باوەکان، هیچ ئاوەڕۆی بەسەر فارس و کوردەوە نییە، ئەو "ئیرانۆویچ"ش، وەك لە پێکهاتەی ئەسڵاوی تێرمەکە دیارە، ئاماژەی بۆ دەڤەرێکی باکووری دوور، وێوەتر لە کێوەکانی قەوقاز، هەیە. ئەوی تر "شانامەی فیردەوسی"یە کە بە هیچ شێوە هیچ جوگرافیای ئاشکرای تێدا نابینێوە، چوونکە بە پێی شانامە، وڵاتی مازەندەران،

بەردەوام بە دەربڕینە ڕەمزاویەکانی خۆی لە چوارچێوەی ڕوخساری بەنوێکراوی دەرەڤۆکی فاشیستانەوە، مەبەست و پیلانە نەتەوەپەرەستانەکان هەناردەی خولیای خۆی دەکات. دەرئەنجامی ڕاستەوخۆی ئەو ڕخنەگرە بافیشانە بەس خولقانی کۆمەڵێك پەریشانویژی زمانی بێواتا و هەڵپەسێوراوە و هیچی تر کە تا بینەقاقا لاسایی ناشارەزایانەی فارسە و نرخی سەرلەبەریان بۆ ویژەی کورد بارتەقای تاقە دێڕی بەرهەمێکی پلەچەندەمی ئەو ڕێبازە بەرباسە نایات. ڕەنگە بچووکترین و کەمبایەخترین بەرهەمی چیرۆکەهۆنراوەنووسی گۆران، هۆنراوەی «جەنگنامەی شازادە محەمەد عەلی میرزا و کەیها پاشا»ی «میرزای کرندی» بێت. ئەو بەرهەمە زۆری ئاوەڕۆ بەسەر کورد و چارەنوسی ئەودا نییە جگە لەو هەندەی کە تێکهەڵچوونی دوو هێزی عوسمانی و قەجەر و دوو سەرداری ناکوردی بە زمانی کوردی هۆنیوەتەوە، ڕەنگە بە هیوای شاباش ئەستاندن لە دەرباری فەتاڵیشای قەجەر. سەرەڕای ئەوە بە هیچ کلووچ ئەو ڕادە هەڵپەسێوراوی و لەخۆنامۆیی و لاساگەری فارسییەی لێ نادیترێت کە لە هەندێك پەرێشانویژی بەناو ڕۆمانی نوێخوازانە دا تۆخن و ئەو ڕەخنەگرە مەزنانە بە تەقەی دەهۆڵ و زوڕنا هەڵیاندەدەنەوە.

سەربەخۆ لەو ئاڵۆزییەی لە ڕێکەوتی بەرهەمەکان هەیە، داڵبەداڵ دوای عەزیم و خانا، مەلاوەلەدخانی گۆران و ئەڵماسخان کەنۆڵەیی دەهێن کە چیرۆکنووسی ناسراون. لە بەرهەمەکانی وەلەد خان، «شیرین و فەرهاد»ەکەی ئەو بەختەی

سەربەخۆ و دوژمنی ئێرانە، ولاّتی سیستان، هەروەها، سیمەنگان، هەروەها، ولاّتی کوێستان هەروەها و... بە هیچ چەشنێك لەو دوو سەرچاوە وەهمییانەوە، بە جوگرافیای ئێستا و ئارمانی ناو پەرتووکەکانی مێژوویی ئەو شووناسە ساختەیە ناگەیت. بۆ زانیاری زۆرتر تکایە لە بەرهەمەکانی *پورپیرار* بڕوانن.

بەرکەوتووە کە جێ‌سرنجی وێژەدۆستان بێت. ئەو بەرهەمە سەرووی ٥٠ ساڵ بەر لە ئێستا دوو جار چاپ کراوە. سەید حوسێن حوزنی موکریانی ساڵی ١٩٤٨ی زایینی لە بەغدا و دوکتۆر سدیق موفتی‌زادە ساڵی ١٣٣٨ی کۆچی لە تاران چاپیان کردووە. نادرنامەی ئەڵماسخانیش لە لایەن ئیرەجی بارامی بە ڕێنووسی کۆنی عارەبی چاپ کراوە کە داگری ٢٩٣٧ دێڕە. بەڵام ئەوەی لە مێژوو دا باسی کراوە، زۆر لەوە زیاترە و نیزیك٥٠٠٠ دێڕ باس کراوە. کەوابی ئەو چاپەی ئیرەج بارامی، ناتەواوە وەك خۆی لە پەراوێزی ژمارە ١٠ی لاپەڕی ئاخری ئەو بەرهەمە دا وا دەڵێت.

بابەتێکی شیاوی سرنج سەبارەت بە ئەڵماسخان کەنۆڵەیی، سزادانی بەهۆی نادرشای هەوشارەوەیە کە گۆیا کلۆنیل ئەڵماسخان پلەداری سپای نادر لە شەڕ دەگەڵ تۆپاڵ‌شای عوسمانی دا شکاوە. بەو هۆیە کەوتۆتە بەر قینی نادر و لە سپا وەلانراوە و خەسێندراوە. ئەو بانگەشە بە چەند هۆ ناکرێت ڕاست بێت. یەکەم ئەوەی کە بۆچی ئەڵماسخان دوای ئەو ڕووداوە هێندە هۆگری بە نادرەوە بووە کە پاش کوژرانی، نادرنامەی هۆنیوەتەوە؟ دووهەم ئەوەی کە ئەگەر نادر قینی لێ بۆتەوە بۆچی ئەوەندەی مڵك و سامان پێ بەخشیوە کە ئێستاکەش دوایی نیزیك ٣٠٠ ساڵ نەوەکانی لە خاوەن‌مڵك و ساماندارە مەزنەکانی دەڤەری کرماشانن؟(هەرچەند بانگەشە دەکرێت کە نادر دوایی پەشیمان بۆتەوە و خەڵاتی کردووە!) سێهەم ئەوەی کە بۆچی خۆی ئەڵماسخان لە نادرنامە و بەرهەمەکانی تر باسی ئەوها سزایەکی نەکردووە و بەهۆی شەلەلبوونی ئەوها گرنگ، تەنانەت لە دەست ڕۆژگار نەینالاندووە، کە لە وێژەی ئەودەم دا باو بووە، بەڵکوو وەك میر و سامانداری خۆشبژیو بیری کردۆتەوە؟ چوارەم ئەوەی کە مێژوونووسان لەسەر ئەوبابەتە ناکۆکن. بابا

مەردۆخی ڕۆحانی لە بەرگی یەکەمی مێژووی ناودارنی کورد دا ئەوای باس دەکا کە ئەڵماسخان پلەدارێکی سپایماڵباتی ئەردەڵان بووە لە شەڕی بەغدا دا پێشەنگی سپای نادر، ئەردەڵانەکان بوونە، سەرهەنگ ئەڵماسخان مێرخاسی بەرزی نواندووە و ئەنجامی سەرکەوتن و گیرانی بەغدای لیٚکەوتۆتەوە. دواتر بەهۆی نێوانناخۆشی لەگەڵ ***میری ئەردەڵان*** وازی لە سپا هێناوە. کەوابی تۆریانی ئەڵماسخان لە **میری ئەردەڵان** هۆی لادانە لە سپا نەك قینی نادری هەوشار، کە ئەوەیان لە ڕاستی نیزیکترە و هیچ ناتەبایی لە نێو نادر و ئەڵماسخان ناسەلمێت. ئەو ژێدەرەش کە باسی خەساندنی ئەڵماسخانی لە ڕاپۆرتێکی بیٚسەرەوبەرە دا کردووە، «حەدیقەی سوڵتانی»یە کە خۆی ناتەبای زۆری لەگەڵ ڕێکەوتە مێژووییەکان دا هەیە. چونکە ئەو سەرچاوە دەڵێت پاش دەرکران و خەسانی، گەڕاوە کەنۆڵە و نادر زۆر پاشگەز بوویەوە، بۆیە بە مەبەستی لاواندنەوە ولێبوردنخوازی، خەڵاتێکی زۆری بۆ کەنۆڵە نارد، بەڵام کاتێك ڕاسپاردەی نادر گەیشتە ئەو شوێنە، پیاوانێکی ڕەشپۆش، دارەمەیتێکیان بە تەقەی دەهۆڵ و زوڕنا بۆ گۆڕستان دەبرد کە مەیتی ئەڵماسخانی تێدابوو. سەیر ئەوەیە کە هەر ئەو ژێدەرە لەبارەی ئەڵماسخان دا دەڵیٚ «هەتا ساڵی ١١٨٠ هەر لەژیانا بووە و بۆی هەیە لە نێوان ساڵانی ١١٩٠ هەتا ١٢٠٠ دا کۆچی دوایی کردبێت.» (وەرگیراو لە بارامی، ١٣٨٨، ل ٣٣ – ٣٤، بەرگی ١) کە چی ساڵی کوژرانی نادرشا سی چل ساڵ پێشتر، ساڵی ١١٦٠ بووە. جگەلەوە ڕوون و ئاشکرایە کە نادرنامە دوای کوژرانی نادرشا هۆنراوەتە چونکە نێزیك بە ٢٠٠ دیڕی ئەو بەرهەمە سەبارەت بە کوژرانی نادرە بە دەست محەمەدقولیخانی سەرکێشکچیباشی بە وردەکاری ئەو ڕووداوەوە.

بابەتێکی تر کە هەندێ مێژوونووس وەك بابا مەردۆخ لەسەری تووشی هەڵە بوون، ئەوەیە کە ئەو ئەڵماسخانەیان لەگەڵ «ئەڵماسخانی کەلهوڕ(کوردستانی) هۆنەری شانامەی ٦٠هەزار دێڕی» دا لێ تێكچووە و گۆڕینەوەی هەڵبەستی ئەویان لەگەڵ میرزا شەفیع مامیزەکی دا بە هی ئەڵماسخانی کەنۆڵەیی داناوە، کەچی میرزا شەفیع(کە بابامەردۆخ بە دەینەوەری و کۆلیایی ناوی هێناوە نەك مامیزەکی)، میرزا و فەرمانبەری فەرمی دیوانی خەسرەوخانی مەزن و میرەکانی دوای ئەو بووە لە دەزگای ئەردەڵان دا. ئەو خەسرەوخانە کە هۆکاری سەرەکی ڕووخانی دەسەڵاتی زەند و دامەزرانی قەجەر بووە، ساڵی ١١٧٠، دە ساڵ پاش مەرگی نادر بۆ جاری یەکەم دەسەڵاتی ئەردەڵانی دەکەوێتە دەست کە میرزا شەفیع یەك ساڵی تەمەن بووە و ئەڵماسخان کەنوولەیی سەردەمی پیرییە. هەڵبەت ئەوە سەردەمی دەسەڵاتی هەرە لاوازی خەسرەوخانە و ئەو هەتا ساڵانی ١١٩٩ و ١٢٠٠ی کۆچی(نۆ ساڵ دوای مەرگی ئەڵماسخان کەنۆڵەیی)، چەند جار دەسەڵاتی ئەردەڵانی لێ ئەستاندراوە و ئەستاندوویەتەوە. بەڵام لەو ساڵانە بەدوا و دوای شکاندنی هێزە مەزنەکەی ئەڵڵاقولیخانی زەنگەنە لە میراوای سنە و جەعفەرخانی زەند لە هەمەدان، بە ئەوپەڕی دەسەڵات گەیشت و دوایی حەوت ساڵی تر کۆچی دوایی کرد کە میرزا شەفیع ٣٢ ساڵ دوای ئەو کۆچی دوایی کرد، لەو ماوە دا فەرمانبەری دەسەڵاتی ئەردەڵان بووە. لە بارەی مەرگی ئەڵماسخانی کەلهوور دەڵێت:

شەفیع پەی تاریخ کۆچ ئەڵماسخان
وات "کزەی جەرگم بەرز بی نە داخان"

که به ڕێنووسی عارەبی و ژمارەی ئەبجەدی دەکا (١٢٢٧)ی کۆچی مانگی، کەچی ئەڵماسخان کەنوڵەیی ٣٦ ساڵ پێش کۆچی دوایی کردبوو. جگە لەوانە بە شیمانەی زۆر ئەو هۆنراوانەی کە بابامەردۆخ بە ناوی ئەڵماسخانی کەنوولە هێناونی، هی ئەڵماسخانی کەڵهووڕن، چوونکە باس لە ***بەند بوونی خۆی*** دەکات و ئەو لەلایەن فەتالی‌شای قەجەر ساڵێك لە هەورامان و پێنج ساڵ لە تاران بەند کراوە و ئەڵماسخان کەنولەیی قەت بەند نەکراوە:

«نەك چوون من پابەست بەند بەلا نی   موڕغئاسا قەفەس قەهر قەلا نی»

بابەتێکی شیاوی سرنج لە نادرنامە دا ئەویە کە بە هیچ شێوە ئەڵماسخان لایەندار نییە و سەربەخۆ لە وەی خۆی سەردارێکە لە سپای نادر دا، بەو شێوە کە مێرخاسی سەرباز و پاڵەوانانی نادر وێنا دەکات، گەڕناسی و بوێری عەگیدەکانی عوسمانی(بە وتەی خۆی ڕۆمی) دەنوێنێت. بە هەر ئەو چەشنەی بێبەزەیی و ستەمی لەشکری ڕۆمی شان داوە، قەت لایەنی دزێو و خرابی سپای نادری نەشاردۆتەوە. بڕوانن لە وێنە تۆقێنەرانەی سپای نادر و دیل گرتنی ئافرەتان:

شەو نە کرماشان چەپ وە چەپاودا
نە سەحەر سپاش سەر وە زەهاو دا
شیران نادری دڵ بە قاڕ و قین
ڕشیان وە زەهاو دەس وە تیغ کین
بەو تەور نە زەهاو کەردشان قەلار

لەش نە بان لەش سازناش منار
مەوج هوون سەر کەرد چوین لافاو وەهار
سەر و پا و دەس مالا بێ مەدار
ئێرانی[٨] ژ قین سەوگەندش وەردن
نێرینە لێشان گیان دەر نەکەردن
شیرین مەهوەشان شۆخ باجەلان
منحویل زولف شۆڕ تورك تەڕ دلان
شۆخ والاپۆش کژین و کولان
لەرزانە داران زەڕین زەنگولان
تولە نەوهالان نازك پەروەردە
تەکە و تورکومان بەردن بەهەردە
زایەڵەی زاری ئەسیر نە سارا
سەر کەرد بە چەرخ چوارەم یارا
کەرکووك و موسڵ باقووە و بەحریز
بەدرائی جەستان بەسرە و بتەبیز
ملك مەندەلێ و خانەقی و زەهاو
سەمت سەرحەدان تەمام کرد خەراو
کەردشان قەلار بە قەتڵ و کوشتار
وێران کەرد شاران مەحاڵ یەختسار

---

٨. پێویستە بزانرێت چەمکی «ئێران» لێرە و لە هەموو جێگەی تر کە لە وێژەی کورد دا هەیە، بەس چەمکێکی وەهمی ناو چیرۆکە مێتۆلۆژیایەکانە و هیچ ئاوەڕۆی بە سەر جوگرافیای ئێرانی ساختەی ڕەزا خانی پەهلەوی و گەلالەی وەهمی ئیمپڕاتۆڕی مێژووی!! ئەو دا نییە،کە ئیتر ساختە بوونی تەواو سەلمێندراوە.

توخم مەردان ڕۆمی وەرکەندن

هەریەك جامێ هوون غەنیمان وەردن

دومای قەتڵ و عام ***داوی*** دار و گیر

دەس کەردن بە دیل بە وێردە ئەسیر

ڕەعنا ڕەوێڵان ڕندان ڕۆمی

شەیدای شۆخ و شەنگ شیرین شکۆمی

نازك نەوهاڵان عارەبان بەڕ

فیرووزە خاڵان خڕخاڵ سیم و زەڕ

نەوڕەس نەمامان گیسوو نە سەر دۆش

پەردە پەروەردە جامەی کەتان پۆش

سیاه سەمەنان سەر سۆمە ساجاخ

کێشان وە ئەسیر قازاخ و قەڵماخ

زیرەی زەڵاڵەت واوەیلای وڵات

زاری زوڵم و زۆر ژ گەردوون هەڵات

نەتەرسا ناد ژ قاڕ قەیسەر

شاران شێوەنا بەدتر ژ تەتەر

ژەو دەما سپاش پەی جەدەل ئاوا

یەڵغار دا بە جەخت بە بەغدای یاوا

شۆڕشت شێران جۆش جەهد جەنگ

تۆز تەم ئەنگێز تۆپان و تفەنگ

شێر سەف شکەن فەرما قومپارە

ڕێژان بە بەغدای وە بێ مەدارە

خێزا زایەڵە زاری ژ بێدادی
واوەیلا و ڕۆڕۆی ڕۆمی و بەغدادی
ژ چینی و ڕووسی بەرهاوەرد دەمار
مەردن ژ مەردم ڕۆژێ چەن هەزار
بەی تەور بی قەحتی خەرید و فرۆش
گۆشت پشی و سەگ مەنی دە قرۆش
خەڵکان ژی ورسی فریایشان هەن
گۆشت پشی و سەگ خۆراکشان هەن

هەروەها لەو دێڕانەی ژێر دا دیارە چۆن شکانەوە و داماوی نادر و هێزەکانی و سەربەرزی تۆپاڵ و هێزەکەی وێنا کراوە. ئەوە قۆناخی یەکەمی شەڕی ئەو دوو هێزە بوو و لە قۆناخەکانی دوایی دا نادر سەرکەوت، بەڵام دەرئەنجامی کۆتایی شەڕی نادر و ئیمپراتۆری عوسمانی ئاشتی و پێکهاتن بوو.

ئاخر ژ چەرخشت گەردەندەی گەردوون
چرخ چەپی *واز* پڕ مەکر و ئەفسوون
ستارەی ئیقباڵ نادر بێ زەبوون
شێران سپاش غەرقە بین نە هوون
مەردان تێنی لەرزان نەستێزان
پشت دان بە شمشێر بییەن گورێزان
شکییا و شێویا تیپان نادر
سیلسیلەی سپاش بە ئەمر قادر

ڕوو دان بە فیرار شیران بێچوون
بەیداخ ئێران بی وە سەرنگوون
تۆپاڵ خرۆشا سا وە بانگ بەرز
ژ نەعرەش سپای ئێران نیشت بە لەرز
قاو کەرد بە شێران سپاهی تووران
بە جۆش حەملە دان وە سپای ئێران
سا ژ پەی فەرمان تایەفەی تەتەر
وێنەی سەیل سپای ئێران دان نەوەر
تیپان توورانی بە ئەڵماس تێخ
هۆڕکەندن بنیاد ئێرانی ژ بێخ
لێشان کەرد کوشتار تا شار زەهاو
سا چەنێ بە قین کەردشان چەپاو
نادر وە چەن مەر چەنی شەل و پار
سپاش تارەنا ڕوو دان بە فیرار
بە شین و شیوەن ژ غەوغای عەڕاق
خستە و پەشێوحاڵ سەر کەرد ژ بان تاق
ڕۆمی هۆڕ گێلا پەی خەراج و باج
گەنج و ماڵ سپای ئێران دا تاراج
خێمەی ڕەنگ بە ڕەنگ بە قاتر کرد بار
فەرش و گەنج و ماڵ بە ئوشتر قەتار
چەن تەن سەرداران سا خار و زەلیل
بە دەس دوشمن بێدین بییەن دیل

چەن لاشە سەرهەنگ سپایی دارا
چەن هەزار سەران غەلتان نە سارا
ژەودەما تۆپاڵ فەرما بە عەسکەر
جەم کەردن سەران سەرهەنگ لەشکەر
کۆ کەردن سەران مەردان نە کەنار
سا چەنی و لیشان سازنان منار
هاوەردن وە دیل ***داوی*** دلیران
نامی نامیان شیران ئیران
ژ دیل و ژ سەر ئاما وە دەفتەر
پەنج هەزار دیل و پانزە هەزار سەر
تۆپاڵ بە تەعجیل چەن دیل و چەن سەر
کیانا خدمەت قەراڵ سەروەر

لێرە دا سەربەرزی ڕۆم و سەرشۆڕی و زەلیلی نادر، بێ لایەنداری وێنا کراوە، هەتا ئەو شوێنەی لە زار نادر دەوترێت بوومەتە گاڵتەجاڕی منداڵۆکان:

«بەختم زەبوون کەرد تەختم دا تالان   بییەم واز گفت وردەمنالان»

تەنانەت ئەو شوێنەی وتوویە «بە دەس دوشمن بێدین بییەن دیل» مەبەست سووکایەتی نییە بەڵکوو بۆ زیاتر پاراستنی کێش و هاوڕێکی بڕگە لە وشەی بێدین کەڵك وەرگیراوە. هەر شوێن کە ئاراستەی بابەت هەڵی گرتبێت، ئاوڵناوی ئاوها و ناحەزتریش بۆ نادر و هێزەکانی هاتووە:

زولـّمش وەیارا ژ زولـّم زەحاك
شەدداد و نەمروود فیرعەون ناپاك
سكەی بەدنامی نادر گرت ڕەواج
بەدتر ژ یەزید بوختنەسر و حەجاج

مژارێكی شیاوی سرنج لـەسەر ئەو بەرهەمە كۆنانە، بەهای زمانی ئەوانە. وشە گەلی وەك **دومایی** و **داوی** كە لـە سێ شوێن پڕڕەنگ و قەلـّەو پێشاندراون بە واتای كۆتایی و دوایین، كە ڕێك لـەگەڵ زاراوەی كرمانجی سەروو هاوشێوەن. لـە گۆرانی دا هەتا بەرەوكۆنتر بڕۆی هاوبەشی ئەوها زۆرتر دەبێت وەك ناسەی «ئەز» لـە جێگەی «من» لـە هۆنراوەكانی شاخوەشین، پیرشالیار، بالـّوڵ و... دا. ئەوە بابەتێكی زمانەوانی گرنگە كە هاوڕەگبوونی هەموو زاراوەكانی كوردی دەسەلمێنێت، هیوادارم پسپۆڕانی ئەم بوارە نرخ و بەهای ئەم بەرهەمانە ڕەچاو بكەن. وشەی **واز** بۆیە قەلـّەو كراوە كە هەندێك كەس پێیان وایە گۆڕاوی **خوازە**، كەچی ئەو دەقەكۆنانە ڕەنگە ڕەسەنتر بوونی واز بسەلمێنن. یان ئەوەی كە دەگوترێ لـە بات «جیاوازی» بگوترێ «جوداخوازی و جوداوازی» و شتی ئەوها، جا گەورە پسپۆڕی وەك مەسعود محەمەد بێت یان كەسی تر، لـەو دەقە كۆنانە بڕوانین ڕەسەنایەتی ئەو وشە و زاراوانەمان بۆ دەردەكەوێت كە لـەڕاستی دا بەفارسی دەگیرێن بە ئەداوئەتواری نوێباوی فارسیوازانە دەشێوێندرێن. وشەی جیا لـەو دەقانە دا زۆر هەیە وەك ئەلـّماسخان دەلـّێ: « ژ تەن بێ جیا سەرشان وە ئەلـّماس» یان دەلـّێ:«گۆشت كرن جیا ژ تازە ناخون». یان وەلی دێوانە دەلـّێ:

«نە شەم جیا من نە شەم جیا من
پەروانەی پەشێو نە شەم جیا من».

بۆ دەرخستنی کاریگەری خانای قوبادی لەسەر ئەڵماسخانی کەنۆڵەیی، با ئەو چەند دێڕە پێك بگرین:

شێرۆی شەڕئەنگێز توندیا بە جەخت
تەڵەب کەرد سپا و سەرداران سەخت
واتش ها نوجوم دانای داوەران
سپا و سەرداران پەرێم باوەران
هەر کەس نارەزان بە یەك ئیشارە
مەپێکۆن سەرش وەسەر قەنارە
چاوشان بە چاپ هوجووم بەردشان
سپا و سەرداران تەڵەب کەردشان
ئامان بێ ئامان بە سەد هەوڵناك
بە سوجدەی سوجوود سەر نیان وە خاك
مەدران بە ئەدەب جگەر شکاوان
لەرزان جە هەیبەت چون بید نە ئاوان
شێرۆی سیابەخت سەدر سەنگین دڵ
جۆشیا بە جۆش چوون ژار قاتڵ

توند و تەڵخ و ترش دیا بە یاران
لەرزە نیشت نە جەرگ سپا و سەرداران
فەرماش بە جەلاد خەنیم خونرێز
کێشا ساو سەیف ئەڵماسان تێز
چەن جە سەرداران کەردش سەرنیگوون
سەرهەنگان چەند کەس غەڵتان کەرد جە هوون
چەن خان خاین سەرکەشان ساف
تاسناشان جەڵد بە حەڵقەی تەناف
چەن خواجە و غوڵام جگەر پارە کەرد
چەن سەر بەسەر دار سەر قەنارە کەرد
(خوسرە و شیرینی خانای قوبادی)

وەلحاسڵ نادر گێلاوە ژ دین
بە قەس وێرانی ئێران نە ڕووی کین
ژەو دەما ژ قین جۆشا بێدرەنگ
فەوج فەڕاشان سا تەناف وەچەنگ
چەنیو ژ بەوران شێران پڕستیز
تاسیان بە تەناف فەڕاش هوونڕیز
سەردار و سەرهەنگ دلێران خاس
ژ تەن بێ جیا سەرشان وە ئەڵماس
سا ژ زوڵم و جەور بێدادی نادر
خەڵکان مەناڵان وە دەرگای قادر

واوەیلا و ڕۆڕۆی مەردان خاوەن ناو
زاڵەی زاڵەدار تاوەنا بەتاو
یەکێ تاسەنا فەڕاش بە تەناف
یەکێ سەر بڕی بە ئەڵماس ساف
شێران سەرنگوون چەنێو نەسەردار
کەس پادار نەوێ بکەرۆ فیرار
نامیسەرداران سەرئەفکەندە و خار
ژ سام نادر مەلەرزیان بە زار
بینا کەرد قەتڵ سان سەرداران
وێرانی وڵات خراوی شاران
هەر ڕۆ سەر بڕی بە ئەڵماس ساف
چەن کەس تاسنا فەڕاش وە تەناف
وە چۆماخ سەخت وەبێ چەن و چوون
گۆشت کرن جیا ژ تازە ناخون
بانوو بانووان ئەو عیسمەتداران
گێلان دەس وەدەس دەلاڵ شاران

هەڵبەت ڕاستە نادر لە ساڵانی کۆتایی تەمەن دۆخی دەروونی شێوابوو و هەندێ کردەی نەشیاوی کردووە، (وەك کوێرکردنی شاڕوخمیرزای کوڕی) بەڵام ئەوەی ئەڵماسخان، زێدەوێژی هونەری حەماسییە نەك ڕاستی. بەداخەوە نادر، مەزنەشای جێگەشانازی و وێژەدۆستی کورد بە وتەی «ناپیلیۆن بوناپارت» یەك لە مەزنترین ژەنەڕاڵەکانی مێژوو بوو کە نەیتوانی جێگری شیاوی خۆی پەروەردە بکات.

شانامە کوردییەکان:

بەشی هەرە زەبەلاحی چیرۆکەهۆنراوەی گۆران، شانامە کوردییەکانن کە باسی شەڕ و جەنگی خونکار و پاڵەوانە میتۆلۆژیکەکانە و بەرخوەدانی هێزی وڵات بە سەرداری ئەوان لەگەڵ پاڵەوان و هێزی وڵاتانی بیانی و دژبەرە کە هێرشی داگیرکەرانەیان هێناوە. یان بەرخوەدانی ئەو شا و پاڵەوان و سەردارانەیە لەگەڵ بوونەوەرە میتۆلۆژیکەکان وەك دێوەکان و جن و هەژدیها و جادووگەران. هەندێك لەو بوونەوەرە خەیاڵیانە وەك سیمرخیش هەن کە نەك دژ، کە یاریدەی ئەو هێزە پارێزوان و پاڵەوانە نەتەوەییانە دەکەن. ئەو چیرۆکە کۆنانە زۆربەیان خولقاوی سەردەمانی کۆن و بەر لە ئیسلامن و لە نێوان نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوینی ئێرانی و غەیری ئێرانی {ئێران بە واتای باوی هەنووکە مەبەستە، دیارە بڕوای نووسەر لەسەر ساختە و بێشووناس و نارەسەنبوونی ئەو وشەیە.} وەك کورد، لۆڕ، بلووچ، هیندی، پەشتوو، ئەفغانی، فارس و... هابەشن، بەڵام ئەو هابەشییە بەس لە گشتایەتی و هەندێ ناوی باو(وەك ڕۆستەم، کەیخوسرەو، کەیقوباد و...) دایە و هەریەك لەو گەلانە گێڕانەوەی تایبەتی خۆی لێیان هەیە. گەرچی بە پێی بانگەشەی جێگوومانی باو، شانامەی فیردەوسی بە زمانی فارسی ١٠٠٠ ساڵ پێش ئیستا هۆنراوەتەوە، جیا لەو گومانە مێژوویانە لەسەر ئەو کەسایەتی و بەرهەمەکەی هەیە، بەڵام کەسایەتی و ڕووداوە ناودارەکانی لە کۆنەوە لەناو هۆنراوە و وێژەی یارسان دا قۆزراونەتەوە.

ئیرەج بارامی کە کۆمەڵێك لە شانامە کوردییەکانی چاپ کردووە، بریتین لە ، "جەواهیرپۆش(چیرۆکی حەولەشکر)، بیژەن و مەنیجە" لە بەرگی یەکەم دا و "حەوخانی ڕۆستەم، ڕۆستەم و زۆراب، ڕۆستەم و سەمسامشای دێو" لە بەرگی دووهەم دا و هەڵبەت "نادرنامە و جەنگنامەی شازادە محەمەدعەلی میرزا و کەیهاپاشا" کە چیرۆکی مێژوویین نەك میتۆلۆژیك، لە بەرگی سێهەم دا.

جەواهیرپۆش(چیرۆکی حەولەشکر) کە ٥٠٦١ دێڕە و هۆنراوەی مستەفای کوڕی مەحموودی گۆرانە کە لە مێژووی ویژەی کوردی بۆرەکەیی دا بە میرزامستەفای دڵیَدڵیَ ناوی هاتووە ناوبراو میرزا و فەرمانبەری بنەماڵەی میرانی ئەردەڵان بووە، باسی بەرهەمێکی تریش بە ناوی «حەوتڕەزم» لەو دەکا کە لەگەڵ جەواهیر پۆش یەك نین، چوونکە باس لە چیرۆکی وازهێنانی کەیخەسرەو کەیانی لە دەستەڵات بەهۆی داخوازی کەسێك لە خەون دا دەکا و ڕۆیشتنی بۆ بناری دەماوەن و پێوار بوونی. چەند دێڕیش وەك میناك هێنراوە کە لە پەرتووکی جەواهیرپۆش دا نین.

یەك شەو کەیخوسرەو زادەی کەیکیان
شەخسێ نەخاو دی وەنەش کەرد عەیان
واتش کەیخوسرەو وەنەت عەیان بۆ
باقی عومرتەن بواچون وەتۆ
ستانای قەساس بابۆت ژ تورکان
ئاوەردی وەدەس هوون موشرکان
شای ئەفڕاسیاو نمانای هیلاك
پەی تەنخوای بابۆت کەردی جگەر چاك

بەردی وە تووران کاویانی درەوش
ڕوخسار تووران تەمام بی بەنەوش
هەفت ئیقلیم تەمام هیند و سەند و چین
ژ قاف تا وە قاف تا بەربەر زەمین
دێوان جادوو تەمام دای شکەست
چەند نامی نامدار ئاوەردی وە دەست
حوکم کردگار وەی تەور بیەن
سەحەر ڕەوان بەر جای مەدار نییەن
مەبۆ نەمانی جەی دنیای پڕفەن
تەشریف بوەری پەڕێ دەماوەن

سەبارەت بەوەی کە میرزامستەفا دڵیَدڵیَ لە کام سەردەم ژیاوە، سەدیق سەفیزادە(بۆرەکەیی) سەدەی سێزدەهەمی نووسیوە و ئیرەج بارامی لە سەرەتای بەرگی یەکەمی «شانامەی کوردی» لاپەڕی ٤١ سەبارەت بە بەرهەمی «جەواهیرپۆش» دەڵێت: « چاخی هۆنینەوەی ئەو هۆنراوە و شوینی ئەو ڕوون نییە بۆی هەیە کە بەهۆی بوونی وشە و زاراوەگەلی وەك قەترە وەدۆ، قەترە مەپێکۆن، مێلاق، سارێش، پێوار و زۆری تر لەوانە بەهۆی کۆنی و دوورەپەرێزبوونیان لە زمانی هەنووکەی کوردی گۆرانی باو لە ئێستا دا، ئێتر سۆراغیان لەو زمانە دا ناکرێت، ئەو هۆنراوە لە سەرەتا یان ناوەڕاستەکانی سەدەی دوازدە هۆنرابێتەوە.» هەروەها سەبارەت بە سونی بوونی مستەفای گۆران، ئیرەج بارامی پێی وایە کە شوێنی ژیانی لە ناو شوێنە جاف نشینەکان بوبێت. سەبارەت بە بەرهەمی ١١٠٢ دێڕی «ڕۆستەم و سەمسامشای دێو»یش

بە پێی زمان و وشە و زاراوەکان، هەر سەدەی دوازدەی قەرساندووە و پێی وایە کە درێژەی چیرۆکی جەواهیرپۆشە چوونکە کەسایەتییەکانی هۆنراوە هەر هی جەواهیرپۆشن و تەنیا چەند کەسایەتی نوێ هەن کە بە پێویستیی چیرۆک بەدیهاتوون. بەڵام گوومانی نییە کە هۆنەر کەسێکی ترە و میرزا مستەفا نییە. جیاوازییەکی تری ڕای بۆرەکەیی و بارامی لەسەر میرزامستەفا، ئەوەیە کە بۆرەکەی ناوی باوکی بە ئەحمەد هێناوە و بارامی دەڵێ کوڕی محەمەدە.

بەڵام من خۆم باوەڕم وایە کە بۆچوونی ئیرەج بارامی لەڕاستی نیزیکترە و میرزامستەفا لە سەدەی دوازدە دا ژیاوە نەك سێزدە، چوونکە جگە لەو هۆکارە زمانی و زاراوەییانەی کە بارامی هێناونی، ئەو سەدە سەردەمی دەستەڵاتداری بنەماڵە کوردەکانی هەوشار و زەند بووە و وێژەی کوردی گەشەی زۆری کردووە، بەڵام سەردەمی قەجەر ئەو ڕەوتە داکشانی پێدا سەپاوە و ئاستەنگ کراوە. بۆ وێنە ئەڵماسخانی کەڵهوڕ کاتی دەستەڵاتی فەتالیشا، ماوەیەك گیراوە و زیندانەهۆنراوەکانیشی لە وێژەی کورد دا تاقانەن. (وەك خانای قووبادی کە بە وتەی کاك غەفار ئیبراهیمی ماوەیەك لە سەردەمی سەفەوی دا بەند کراوە.) جگەلەوە باوەڕم وایە بەرهەمەکانی میرزامستەفا و هەموو شانامەنووسەکانی تر، بەرلە ئەڵماسخانی کەڵهوڕ هۆنراونەتەوە، چوونکە کاتێك ئەو هەموو یا لانی هەرەزۆری شانامە باوەکانی لە پەرتووکی زلی شێستهەزار دێڕی دا هۆنییەوە، ئیتر چی وای نەهێشت بۆ دوای خۆی بهۆنرێتەوە. لە بواری ڕێسای گەشەکردن و هەڵدانی ئەدەبیش، وا گونجاوە کە ئەو بەرهەمە ئاخرەکانی ڕەوتی شانامەنووسی خولقابێت و ئەگەر کەسێك ویستبای دوای ئەو، خۆی لە قەرەی ئەو ئیشە بدات، دەبوایە بەرهەمی مەزنتر و زەبەلاحتری ئافراندبا. جا لەبەر ئەوەی کە هەمووی شانامەکانی پێش

ئەڵماسخان کەڵهوڕ لەخۆگری بەشێکی تایبەتی شانامەن نەك گشتی ئەو، گونجاوترە کە پێشتر لەو نوسرابن. چوونکە ئەڵماسخان زۆربەی تەمەنی لە سەدەی دوانزدە ژیاوە و سەرەتای سەدەی سێزدە کۆچی دوایی کردووە(ساڵی ۱۲۲۷)، کەوایە میرزامستەفا و شانامەنووسەکانی تر گونجاوترە سەدەی دوازدە ژیابن. بەڕای من و بەپێی بەرهەمە ئاراییەکان، شانامەنووسی ڕەوتێکە بە «کەنیزەك و یازدەڕەزم»ی کلۆنیلێ ئەڵماسخانی کەنولەیی دەست پێدەکات و لەسەر دەستی میرزامستەفای دلێدلێ پەرەدەگرێت و بەهۆی ئەڵماسخانی کەڵهوڕ بە ئەوپەڕی خۆی دەگات. هەڵبەت کۆمەڵێك بەرهەم و شانامەش لە هۆنەرانی نەناسراو لەو ماوەیە دا بەکەلەپوور ماون کە بەداخەوە ناو و ژین‌نامەی خاوەنەکانیان ئاشکرا نییە، بەڵام وێدەچێت ئەوانیش لە سەردەمی دەستەڵاتداری هەوشار و زەند دا، هۆنرابنەوە و هۆنەرەکانیان دامەزراوی کولتووری و فەرمی دەزگای میرنشینی ئەردەڵان بووبن.

بابەتێکی تر کە پرسێکی جێ‌سرنجە سەبارەت بە شانامە کوردییەکان، ئەوەیە کە ئەو بەرهەمگەلە داخوا بەس وەرگێڕاوی بەرهەمی فارسی «شانامەی فیردەوسی»ین یا سەربەخۆ لەو بەرهەمەن؟ ڕاستە کە بەرهەمی فیردەوسی سەربەخۆ لەو گشت ساختەکاری، دەستتێبردن، ئاڵۆزیی و پەشیوییەی کە هەیەتی، بەر لە کوردییەکان هۆنراوەتەوە، بەڵام چیرۆکەکانی ئەو بەرهەمە بە گێڕانەوەی تایبەت و جیاواز، لەمێژترەوە لەناو کوردان دا باو بوونە. وەك چۆن بە لێکۆڵینەوەی شیاو و شارەزایانە لەسەر زمانی فارسی بەو ئەنجامە دەگەین کە فەرخەی زمانی کوردە، ئەو چیرۆکانەش وێڕای کۆمەڵێك شێواندنی خوازرا و نەخوازراو و ئاگادارانە و نائاگادارانە، چەندی دەستمان وە گێڕانەوە کۆنە کوردییەکانیان ڕابگات، ئەوەندە لە ڕاستییە ڕەسەنەکان نیزیك بووینەتەوە.

لەسەر ئەو مژارە، ئیرەج بارامی، لە بەرایی هەر سێك بەرگی شانامەی کوردی دا، بۆچوون و ئاكامی توێژینەوەی کەسانێکی لەو بوارە دا هێناوە وەك «مراد ئەورِەنگ»، «محەمەد موحیت تەباتەبایی»، «مێژوونووسی ناوداری عارەب، ئیبنی ئەسیری جەزیری»، «نوینەری کومپانیای هیندی رِۆژهەلاّت و کارداری رامیاری بەریتانیا لە عەرِاق میستەر رِیچی ئەنگلیزی»، «محەمەد عەلی سولّتانی»، «سەدیق سەفی‌زادە»، «عیمادەدین دەولّەتشاهی»، «میجەرسۆن» «شیخ محەمەد مەردۆخ»، «دوكتۆر محەمەد موكری»، «مینۆریسكی»، «سیرجۆن مالّكۆم»، «محەمەد تەقی بەهار»، «ئەحمەد شەریفی» و.... لە كۆتایی دا ئاكامی جیّرِامانی لیّ وەرگرتووە. سەبارەت بەوەی كە نەك هەر ئەو چیرۆكانە كوردی بوونە بگرە بە رِای كوردەكان چیرۆك و پالّەوانەكانی شانامە رِاستین و بەرهەمی بیرۆكە نین. كوردانی كەلّهورِ خۆیان لە رِەچەی فەرهاد، گۆران خۆیان لە بارامی گۆرِ، هەورامی لە رِۆستەم و... دەزانن. یارسان ئەو چیرۆكانە بە پیرۆز دەزانن و كەسایەتییە پیرۆزەكانی خۆیان لەگەلّ ئەوان رِێك دەكەوێنن. وەك ئەو هۆنراوانە:

«ئەسلّمن جە كورد ئەسلّمن جە كورد
بابۆم كوردنان ئەسلّمن جە كورد
من ئەو شێرنان چەنی و دەسە كورد
سلسلەی سپای زەحەك كردم هورد»

«رِۆسەم بی بنیام پیر شفاهان
هام گیو بی داوود چەرخچی جەهان
گودەرز پیرموسی نكتەی تیرنیشان

ڕۆسەم یەکدەس مستەفا داودان
بەهرام بی رەمزبار مەهر ڕەمزخان
زەوارە ویش بی یار زەردەبان
جەهانبەخش ئەیوەت هام بەقای خواجان
چوارتەن هەفتەنان چوگا بی عەیان

لەو هۆنراوە دا کەسایەتییە پیرۆز و ڕێبەرەکانی یاری، «بنیامین، داوود، پیر موسی، مستەفا داودان، ڕەمزبار، یارزەردەبان(باوەیادگار) ئەیوەت(شا ئیبراهیم)» ناویان هاتووە و لە کلێشەی پاڵەوانەکانی شانامە دا «ڕۆستەم، گێو، گوودەرز، ڕۆستەمی یەکدەست(تایبەتی شانامە کوردییەکان)، بارام، مەهر(مەسێح)، زەوارە و جیهانبەخش(نەوەی ڕۆستەم و کوڕی فەلامەرز) ڕانراون. بە وتەی سەدیق بۆرەکەیی کوردان بەر لە هۆنینەوەی شانامەی فیردەوسی ئاگاداری چیرۆکەکان بوون و هەندێك هەڵبەستوانی کورد بەر لەویش لەو بارە دا هۆنراوەیان بووە.
بارامی بە گشتی سەبارەت بە چیرۆکەکانی شانامە بەو ئەنجامە گەیوە کە ئەگەر خۆماڵی و تایبەتی کوردیش نەبن کە گەلانی تر ڕەوگیریان کردبێت، کورد هاوبەشی پلەیەکەمی لە داهێنانیان دا بووە، بەڵام سەبارەت بە شانامە هۆنراوەکانی کوردی، کردوونی بە دوو بەش، بەشی یەکەم ئەوانەی کە لاسایی ڕاستەوخۆ یان بە گۆڕانی نزم، لە فیردەوسییەوەن، کە وەکوو میناك بەرهەمی خاوەن نەناسراوی بیژەن و مەنیجەی هێناوەتە، کە بەڕادەی زۆر لاسایی بەرهەمی فیردەوسییە. بەڵام ئەو بەشە لە شانامە کوردییەکان ڕێژەی زۆر بچووکیان هەیە

و بەس لاسایی فیردەسیش نین. باشترین بەڵگەی ئەو بانگەشە فۆڕمی هۆنینەوەی خۆماڵی و بڕگەیی ئەوانە کەچی هی فیردەوسی عەرووزییە.
بەشی دووهەم لە شانامە کوردییەکان کە ڕێژەی هەرە زۆریانیش لەخۆ دەگرن، تەواو سەربەخۆ لە فارس و نەتەوەکانی ترن و تایبەتی کوردانن. ئەوەی لەگەڵ فیردەسی دا هابەشن، تەنیا کۆمەڵێك ناوی خونکار و پاڵەوانان(ئەویش نەك هەمووی ناوەکان)، وەك کەیکاووس، کەیخوسرەو، کەیقووباد، زاڵ، گێو، و...

پێشگری «کەی» بۆ ڕێزلێنانی مەزنەپیاو و خونکارەکان دەهێت، لە سەردەمی پاشایەتی ساسانی، بە فراوانی لەگەڵ ناوی خونکارەکان دا هاتووە و ئەو بنەماڵە بە پێی ڕاپۆرتی مێژوونووسانی عارەب وەك تەبەری و ئیبنی ئەسیر، کوردی شوانکارەیی بوونە. ڕەنگە وشەی «کاك» و «کا»ی ئێستا گۆڕاوی ئەو «کەی»یە بێت. ئەو بەشە مەزنەی شانامە کوردییەکان جگە لەو کۆمەڵە ناوە هیچ ئاوەڕۆیان بەسەر شانامەی فارسییەوە نییە، چوونکە شەڕ و تێکهەڵچوون و ڕووداوەکان، هەروەها شوێنی ڕووداوەکان و زۆر کەسایەتی پاڵەوان و دێو و جادووگەر کە پێکهاتە و ئاراستەی شانامە کوردییەکان پێکدەهێنن، هیچ سۆراغیان لە فارسییەکان دا ناکرێت. سەبارەت بەو مژارە، بارامی بەشێك لە وتاری «شانامەی کوردی، بەرهەمێکی سەربەخۆ یان وەرگێڕاوی شانامەی فیردەوسی» نوسراوەی «ئەحمەد شەریفی» لە بەرایی بەرگی یەکەمی شانامەی کوردی لاپەڕەکانی ٣٣ هەتا ٣٦ دا هێناوە لەو دا ناوی کۆمەڵێك لەو چیرۆکانە وەك «ڕەزمنامەی ڕۆستەم و ئەسفەندیار، ڕۆستەم و زۆراب، ڕۆستەم و زەردەهەنگی دێو، حەوت لەشکر، کەنیزەك و یازدەڕەزم، حەوت خوان، جەنگنامەی لاڵپۆش، یاقووت پۆش، جیهانبەخش و قەترانی دێو، حەوتڕەزمی

ڕۆستەم، کەیخەسرەو و ئەفراسیاو و...» هاتووە وتراوە کە «کوردان ئەوانە بە شانامەی کوردی دەناسن و پێیان وایە کە یەك لە سەردارانی سپای نادر بەناوی ئەڵماسخان کەنۆڵەیی هۆنیییەتەوە.» هەڵبەت جگە لە « کەنیزەك و یازدەڕەزم» کە هی ئەڵماسخانی کەنۆڵەییە و هەندی سەرچاوە حەوت لەشکریشیان (ڕەنگە حەوتڕەزم بێت؟) بەناوی ئەو نووسیوە ئەوانی تر زۆربەیان هی کەسانی ترن، وەك خۆی بارامی لە پەراوێزی ئەو باسە لاپەڕی ٣٦ دا کوتوویەتی، خۆشی پێش دیتنی دەستنووسەکان، هەمووی بە بەرهەمی سەرهەنگ ئەڵماسخان دەزانین بەڵام دواتر کە چاوی پێکەوتوون و دیتوویە کە لە زۆر جێگەی بەرهەمەکان دا، هۆنەران ناوی خۆیان هێناوە وەك میرزا مستەفا ڕای گۆڕاوە. من جارێکی تر ئاماژە دەکەم کە ئەو شێواوییە، زۆرتر بە هۆی هاوناوبوونی کولۆنیل ئەڵماسخانی کەنۆڵەیە لەگەڵ ئەڵماسخانی کەڵهوڕ.

ئەحمەد شەریفی لە درێژەی ئەو باسە دا دەڵێت:«چیرۆك و ڕووداوەگەلێك کە لە شانامە کوردییەان دا هاتوونە، هیچ شوێنەواریان لە شانامەی فیردەوسی دا نییە و لەو بارە دا بەتایبەت دەبێت بە ڕەزمنامەی حەوتلەشکر، ڕۆستەم و زەردەهەنگی دێو، کەنیزەك و یازدەڕەزم و... ئاماژە بکەین کە لەوان دا زۆربەی شوێنی ئەو ڕووداوانە ناوچەکانی کوردستان{پارێزگای سنە}، کرماشان، و شوێنە کوردئاکنجییەکانی ئازەربایجانە. هەروەها لەم سروودانە دا ناوی پاڵەوانگەلی ئێرانی و ئەنێرانی هاتووە کە ڕەچەی کوردیان هەیە. لە پاڵەوانە ڕەگەز کوردەکان دەکرێت ناوی، زێڕعەلی، زێڕپۆش و زێڕداد، لە پاڵەوانانی ئەنێرانیش، زەنۆن جادوو، لوولاك، بەنگۆش و سالۆوسی عەدەنی، قەڵماخ، حەراسم، قۆلوون، قەترانی زەنگی، سەمسامی دێو، غەورەسشا،

بهێنین. هەروەها ناوی هەندێك شوێنی ڕووداوەکان لە دەڤەری کرماشان بریتین لە:

هاڕوون ئاوا(ئیسلامئاوای ئێستا)، سەمەنگان و ئاوباریك(سەر بە سەحنە) و قەزوینە(سەر بە کەنگاوەر). ئەوهەش بلێین کە لە شانامەکوردییەکان دا، زارۆك، نەوە و نەبیرەکانی ڕۆستەم وەك تەیموور، جانگیر، جیهانبەخش و بەرزوو، دەوریان هەیە و شەراشۆ(شەهرئاشووب) دایکی بەرزووی نەوەی ڕۆستەم و کوڕی زۆرابی سەمەنگانی{شەراشۆ، هاوسەری زۆرابە}، کچی قلیچخانی هەوشارە.» (بارامی، ١٣٨٨، ل ٣٦، بەرگی ١)

لە کۆتایی ئەو باسە ئەو هەژدە دێڕ هۆنراوەیە لە پەڕاوی «جەواهیرپۆش یان حەوتلەشکری میرزا مستەفای گۆران» کە قۆناخی دووهەمی (خانی دووهەم) لە مەشی جیهانبەخشە بۆ ڕزگارکردنی ئەسپی ڕۆستەم ڕەخش لە داوی مەرجانەی جادوو و نەهەنگالّی دێو. لەو قۆناخە دا، جیّهانبەخش بە کەلّكوەرگرتن لە سوالّەتی نوسراو، لە چنگی هەژدیها ڕزگار دەبێت، ئەو سوالّەتە لە قۆناخی یەکەم(خانی یەکەم) لە مێرگەوار دا دۆزرابۆوە و دوای کوشتن و سووتاندنی پلّەنگی سێحری، دووسەت گەز بەرز و پەنجا گەز بەرینایی تەختی سنگی، کە هەر دلّۆپ لەخوێنی بەسەر زەوی دا دەڕژا، دەبوو بە پلّەنگێکی هار هێرشی دێنا، دوایی سووتاندن و بڕینی ئاسەواری ئەو دڕندە سەیر و سەمەرە، سوالّەتەکەی بە ئاوی زمزم ششت و نووسراوەکانی وەك ئامۆژگاری بۆ بڕینی شەش قۆناخی تر دەکار کرد. ئەوەش قۆناخی دووهەم:

ناکاو پەیدا بی نەئەو بیابان
ئەژدها چوین قیر ئاما شتابان

جیهانبەخش بدیش دوو چەم پڕ جە هوون
لاشەش بە وێنەی کەوی بێستوون
ئاهیر ئەفشان کەرد پەڕی جیهانبەخش
نۆ سارا بی پەی ئاهیر بی وەپەخش
لـەوح ئاوەرد وەبەر نەوەی پوور زاڵ
وەندش سەرانسەر لـەوح بێمیساڵ
ناڵا بە دادار شیر کینەوەر
پێم بدەی فرسەت پەڕێ شۆر و شەڕ
بە عەون کەریم کارساز بێچوون
زەرەر نەوینم نە ئەژدهای دوون
لـەوح بۆسا دەردەم ئەو شیر هەیجا
ڕوو کەرد پەڕێ ڕەزم ئەو نەڕئەژدها
سا دەم داچەقان ئەژدهای چوین قیر
هوورلووشاو نە ڕووی جیهانبەخش شیر
جیهانبەخش شیر وێش کەرد فەرامۆش
جە لووشاو ئەژدەر دەرلاد بی بێهۆش
دۆمای بێهۆشی دیدە کەردش واز
دییش هەن نە ڕاهێ سا دوور و دراز
بە تەنیا مەشۆ بێکەس و یاوەر
نە گۆستەهم شیر چەنێو بێخەوەر
ڕێ دوور و دراز گرتەنش نەوەر
زێخش نە ژێر پا بە وێنەی ئاهەر

پور فەلامەرز کەردش موناجات
بە دەرگای کەریم قازیەلحاجات
یا حەیی ئەکبەر پادشای بێچوون
بدەریم نەجات نەبۆم سەرنگوون
موناجاتش کەرد هەر تاکەتاوا
دۆعاش بە هەدەف ئیجابەت یاوا
دیا دیش وەچەم گوستەهەم دلیر
مەیۆ بە ڕاوە زەلیل و زویر
دەر دەم یاوا پێش ئەو مەرد پڕزوور
بۆسا ئەو جەمین چوین شەماڵە نوور
ئیزهار کەرد بە ئەو تەمام کردەی وێش
گوستەهەم پڕ زوور خۆشحاڵ بی چەنێش

چیرۆکنووسیی وێژەی کلاسیکی گۆرانی، لە سەرەتاکانی سەدەی سێزدەی کۆچی مانگی و دوای مەرگی میرزا شەفیع مامیزەکی لە ساڵی ١٢٣٨ بەولاوە، ئیتر تووشی دابەزین دەبێت. خەلێفە ئەلماسی گەزەردەرەیی(١٢٢٠ – ١٣٠٥ک.م) کە دوو چیرۆکی هۆنیوەتەوە بریتی لە «ئەرچە و شێرۆ» و «بلۆقیا»، سێ بەرهەمی ئایینیشی هەیە، «دەقایقولئەخبار، بڕوا نامە و مەولوودنامە» کە وەك زۆر بەرهەمی تری گەلەکەمان تەنیا ناویان لە مێژووەکان دا هەیە و بەداخەوە کەس خەفەتیان بۆ ناخوا هەتا پێش فەوتان چاپ بکرێن.
دەروێش قوڵی کرندی(١٢٣٦ – ١٣١٦ک.م) یەك لە دوایین چیرۆکنووسە زۆر ماندووەکان بووە کە جگە لە دیوانی هۆنراوەکانی ئەو چیرۆکانە هۆنیوەتەوە:

«قارەماننامە»، «زەریری»، «خەزایی»، «لەیلا و مەجنوون»، «خورشید و خەرامان»، «ڕۆستەمنامە»، «جوانمێری چەڵەوی» و «تۆبەی نەسووح». میرزا محەمەد هەوشاریش(١٢٤٦ – ١٣٠٤ك.م) بۆ چەندەمین جار بەرهەمی «یووسف و زلێخا»ی هۆنیوەتە، کە بەرهەمی ئەو دوو ویژەوانەش کەس نییە خەفەتیان بۆ بخوات.

یەکێك لە ئاخرین چیرۆکنووسە بە ناوبانگەکان، میرزا عەبدولقادری پاوەییە(١٢٦٤ – ١٣٢٧ك.م) کە جگە لە دیوانی هۆنراوەکانی، دوو چیرۆکی بە ناوی «کولە و عاینەمەل» و «ئاسمان و زەوی» بۆ ویژەی گەلەکەمان بە کەلەپوور هێشتۆتەوە. دەدیترێت کە ئەو شێوازە هەر لە سالانی سەرەتای دەستەلاتداری قەجەر و دوای میرزا شەفیع مامێزەکی، تووشی دابەزین هاتووە و دوایی میرزا عەبدولقادر، ئیتر شێوازی چیرۆکنووسی گۆرانی، بەرەو کوژانەوە دەچێت.

لە کۆتایی ئەو باسە دا ئاماژە کردن بە بەرهەمی «نزانی، مزگانی» دکتۆر سەعیدخانی کوردستانی(١٢٧٩ – ١٣٥٨ك.م) بێ‌کەڵك نییە، کەچی ڕەنگە زۆر هاوڕێك و پێوەندار بە شێوازی چیرۆکنووسییەوە نەبێت و دەبوایە لە بەشی پەروەردەکردن دا باسی کرابا بەلام بەهۆی ئەوەی کە ئەو بەرهەمە لەخۆگری ڕێژەی زۆری چیرۆکەکانی پەرتووکی پیرۆزە (تەورات و ئینجیل) وەك دەڵێت:

«جە ڕووی موحەببەت حەق هاوجنسی
من حوبەئەلوەتەن نە ڕاگەی دۆسی
مشت پەی نمونە نە کان ئنجیل

ئاوەردم وە نەزم وە تەرزیۆ جەمیل»

لێرە ئاماژەی پێکراوە. لە ڕاستی دا مەبەستی دکتۆر سەعیدخان، پڕۆپاگەندا بۆ ئۆلی خاچپەرەست و پەرەپێدانی بڕوای فەلەکان بووە. ئەو کە لە شاری سنە فەقێ و خوێندکاری ئایینی بووە، لە کاتی لاوی و تەمەنی ١٧ ساڵی دا بڕوای گۆڕیوە و ڕەگەڵ فەلەکان کەتووە. دواتر لە شاری هەمەدان لای ئەمریکییەکان خەریکی خوێندنی زانستی پزیشکی بووە، دواتر لە وڵاتی سوید و دوای ئەویش شاری لەندەن بڕوانامەی دوکتۆرای پزیشکی وەرگرتووە. دواتر گەڕاوەتەوە سنە و هەمەدان خەریکی کاری پزیشکی و هۆنییەوەی هۆنراوە بووە. ساڵی ١٣٥٨ی کۆچی مانگی (٧٨ ساڵ بەر لە ئێستا) کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی فەلەکانی هەمەدان نێژراوە. ئەوەش چەند هۆنراوە سەبارەت بە گەڕانەوەی هاڤ عیسا، وەرگیراو لە بەشی چواردەهەمی ئینجیلی یوحەنا:

بەڵێ ئازیزم خاتر جەمعەنان
پەی شنۆی دەنگش تەواو سەمعەنان
بە وادەکەی وێش مەکەرۆ وەفا
عیسا هۆرگێلۆ دیسان نە سەما
مۆمنان گردین مارۆ چەنی وێش
زامان ئێمە بەو مەبۆ سارێش
شار خامۆشان بۆ وە ئاوایی
نە بەین هۆرێزۆ دووری و جیایی
فەنا و بەقا وەختێ واریا

زەبوون پۆشتە بی وە قووەی خودا
ئەوسا من چەنی و جەرگەی مۆمنین
مەبۆ یەکتری وە خێر بوێنین
دەیسا ئازیزم نەوتوول نازم
نە جای گرد کەسم ئاواتەوازم
ئازاد بیەنێ نەی نەشئەی فانی
ئایینت واریان وە جاویدانی

بابەتی تر لە ویژەی گۆران دا

جگەلەوانە هەندێ مەبەستی بەرچاوی تریش لە ویژەی گۆران دا هەیە کە پاشکۆی شێوازە ناوبراوەکانن. وەك هۆنراوە نووسین بۆ یەکتر و پێكهەڵگووتن. وەك ئەو هۆنراوانەی میرزاشەفیع مامێزکی و ئەڵماسخانی کوردستانی بە نامە بۆ یەکتریان نووسیوە. هەروەها مەولەوی تاوەگۆزی و ئەحمەدی پریسی و ئەحمەدبەگی کۆماسی بۆ یەکتریان ناردووە. شێخ ڕەزا تاڵەبانی و خاتووپیرۆز کەنووشە(بە زاراوەی گۆرانی) شەڕەفڕیان کردووە.

لە زاراوەی گۆران دا، بەپێچەوانەی کرمانجی سەروو و خواروو، پێداهەڵگووتنی دەستەڵاتداران زۆرکەمە. پێداهەڵگووتنی ئایینی بۆ مەزنەکەسایەتییەکانی ئایینی هەم لەناو یارسان هەم لە دەرەوەی یاری، زۆر باو بووە. وەلی دێوانە لە چەند هۆنراوە دا بە گەورە و سەرخێڵەکانی هەڵگووتووە و داخوازی نێوبژیوانی لەگەڵ خێڵی شەمیان لیٚدەکات وەك خەسرەوبەگی جاف کە دوای پێداهەڵگووتن، داوا دەکات خۆازبێنی شەمی بۆ بکات. میرزا شەفیع مامیزکیش بە خەسرەوخانی ئەردەڵانی هەڵگووتوە. زۆربەی شێعرەکانی مەستوورە

به گۆرانی و سۆرانی و فارسی به شووی خۆی خەسرەوخانی ئەردەڵان پێشکەش کراون.
هەروەها شێوەیەکی تایبەتی تر، لاواندنەوەیە بۆ مەرگی ئازیزان. خۆلاواندنەوە و ناڵە و نزا لە بەند دا بۆ هۆنەری گیراویش شێوەیەکە کە لە وێژەی گۆران دا، بەرچاودەکەوێت، وەك ناڵە و نزای ئەلْماسخانی کەلهوڕ(هۆنەری شانامەی شەستهەزار دێڕی) لە گرتووخانەی فەتاڵیشای قەجەر دا.
جگە لەوانە شیاوی خۆیەتی کە وەك دوو زاراوەی تر (کرمانجی سەروو و خواروو) ڕێبازی چوارەمی گۆرانیش کە "ڕێبازی نوێ"ی ئەو زاراوەیە، خۆی لە ڕۆژەنێکی سەربەخۆ دا تاوتوێ بکرێت، کە لەخۆگری وێژەی نوێی ئەو زاراوەیە، بەڵام بەهۆی ئاگاداری زۆرکەمی نووسەر لەسەر ڕەوتی نوێی وێژەی گۆرانی، سەبارەت بەو کەیماسییە، داخوازی لیبووریێی هەیە و هیواداره کە شارەزایانی ئەو بوارە، ئەو کەموکورتییە وەك ناتەواوییەکانی تر، تەواو بکەن.

بەشی دوو

ڕێباز و شێوازەکانی کرمانجی سەروو

ڕۆژەنی یەکەم

ڕێبازی کۆن.

هەرچەند زاراوەی هەورامی بە کۆنترین زاراوەی کوردی و تەنانەت کۆنترین زمانی زیندووی ئێستاکەی دنیا دەزانرێت، بەڵام زاراوەی کرمانجی سەرووش تەمەنێکی زۆر لەمێژینەی هەیە و نووسەر لەو باوەڕە دایە کە بۆ سۆراغ‌کردن و دۆزینەوەی سەرەداوەکانی زمانە کۆنەکان، وەك پاڵەیی، لانیکەم بارتەقای هەورامی، سرنج‌دان لەو زاراوەش پێویستە. تەنانەت شێوەزاری «ئازەری» بە لقێکی کرمانجی دەزانێت نەك گۆرانی، هەرچەند هەرچی لە گۆرانیش دا بەرەو کۆنتر هەڵدەکشی، هاوبەشی لەگەڵ کرمانجی بەرچاوتر دەبێت وەك جێنێوی «ئەز» لە باتی «من» لە هۆنراوەکانی سەردەمی شاخوەشین و کۆنتر دا. ئەگەر سرنج لەو دێڕانەی بەردەنووسراوەی «بۆرابۆز» بدرێت کە نیزیك **٢٥** سەدە پێش ئیستا هەڵکەندراون(**٣٣٠** بەر لە زایین)، یەکەم نوسراوەی ڕاستەڕاستی کوردی بە زاراوەی بێخەوشی کرمانجی

سەروو بەرچاو دەکەوێت بێگوومان ڕاپۆرتێکە لە وێژەی باوی ئەوکات، کە بۆتە پێخوستی مێژوو و لە پێواژۆی زەمان دا فەوتاوە:

خوازدی ئەز توو بهیفرا بین   بهیفرا هیرین خورینی
وەردی بهیرین کوترا بین   بانگک دین بهیفرا نارینی

ناسینی هاوڕێکی و وێکچوونەکانی کوردی لەگەڵ بەرهەمە زمانییە کەڤنارەکان، کاری پسپۆڕانەیە و هیوادارین شارەزایانی ئەم بوارە، ئاوڕی لێبدەنەوە. ئەوەندی بە وێژەی کوردی و شێوەزاری کرمانجییەوە گرێدراو بێت، بەشی هەرە زۆری وێژەی ئەو لە سەردەمە کۆنەکان دا، لە کلێشەی دەقە پیرۆزەکانی ئەزدایی دا پارێزراوە کە لەو پەرتووکە دا، لە ڕێبازێکی سەربەخۆ بەناوی «ئەزدایی» باسی کراوە. مێژووی وێژەی ئەزدایی، لە شێخ ئادی ڕا خەملێندراوە کە سەدەی پێنج و شەش ژیاوە، کەچی ئەو وێژە بە ڕێنووسی تایبەت و کەڤنارەوە وێڕای باوەڕ و میتۆلۆژی زۆر کۆنی خۆی، بە ڕای نووسەر زۆر لەوانە لەمێژترە. بەڵام لێرە دا ڕێبازی کۆن، سەربەخۆ لە وێژەی ئەزدایی، مەبەست لەو بەرهەمانەن کە لە سەرچاوەکانی بەردەست دا بەهۆی کەمی بەڵگەکان ئاماژەی لێڵ و ناڕوون هەیە. وەك "عەبدولسەمەد بابەك و عەلی تەرمووکی"(سەدەی پێنجەم). سەبارەت

به عەبدولسەمەد بابەك، سەدیق سەفیزادە لە بەرگی دووهەمی مێژووی ویژەی کوردی دا، باسی کردووە و بەلگەی لە قسەکانی "شەمسەدین ئیبنی خەلەکان(مێژوونووسی ڕەچەڵەك کوردی عارەب) و عەبدولڕەقیب یۆسف" نووسەری دیوانا کرمانجی هێناوەتەوە، کە لە کۆتایی سەدەی چوارەم و سەرەتایی سەدەی پێنجەم دا ژیاوە(٣٦٣ – ٤١٠ك.م) بە دوو زمانی کوردی و عارەبی هۆنراوەی هۆنیوەتەوە، خاوەنی سێ دیوانی هەڵبەست بووە. ئەو سێ دێڕەش لەوە:

دلا شابە خۆش دەم هات بوهارە
ڕەشەمەﻫ چوو نەرازن بوون دیارە
نهال دەربوون خشا هات ئاڤ و جووبار
بەفر کەرکەر ببوو کەفتی نزارە
کولیلك و گوول ب کەن دەرچوون ژکاوان
سڤك هات نێرگزا مەست کوو ڤی خارە

سەبارەت بە عەلی تەرمووکی مێژوونووسانی وەك عەلائەدین سەجادی، ئەمین زەکیبەگ، دکتۆر کامەرانعالی بەدرخان، لاوسبوڵ مارگریت و بابەمەردۆخی ڕۆحانی، ڕێکەوتی ژیانی ئەویان لە سەدەی پێنجەم (نیزیك بە هەزار ساڵ بەر لە ئێستا) زانیوە. ئەو جگە لە

هۆنینەوەی کوردی بە وتەی زەکی‌بەگ و مەردۆخی ڕۆحانی، بەرهەمێکی لەسەر ڕێزمانی کوردی نووسیوە و بۆ ئەو مەبەستە زۆربەی شوێنەکانی کوردستان گەڕاوە و ئاگاداری بۆ ئەو مەبەستە لەسەر هەموو زاراوەکان کۆکردۆتەوە. جگەلەوە تەرمووکی بەرهەمێکی تری بووە کە لەودا بەرچاوکەوتووەکانی خۆی لە سەفەرەکانی دا تۆمار کردووە، کەوابێ تەرمووکی **یەکەم سەفەرنامەنووسی** کوردیشە.

ڕۆژەنی دووهەم

ڕێبازی ئەزدایی(ئێزیدی).

وێژەی تایبەتی ئێزدیش وەك یاری تەنیا و تایبەت لە پێناو ڕێ و ڕەچە و باوەڕی ئەزدایی دامەزراوە و خەت و ڕێنووسی تایبەتی خۆی هەیە کە لە ڕێنووسە زۆر کەڤنارەکانە. هەر وەك خۆی ڕێنووس و ئۆل، وێژەی ئەزداییش مێژووی دەسپێکی ڕوون نییە بەلاّم ئەوەی هەیە لە بەرهەمەکانی شێخ شەرفەدین(ئادی هەکاری، سەدەی پێنج و شەش)، ئەبوولبەرەکاتی برازای و شێخ حەسەن (کوڕی ئەبوولبەرەکات) جیٚماون. سەرەڕای نرخی میتۆلۆژیکایی ئەو بڕوا دێرین، لە ڕووی باندۆڕی ئەو لە وێژەی دواتر، شیاوی سرنجە.

نیوەی دووهەمی سەدەی پێجەمی کۆچی مانگی لە هەکاریش ڕۆژەنێکی نوێ لەسەر وێژەی کورد دا دەکرێتەوە. بە سەرهەڵدانی شێخ شەرفەدین ناسراو بە ئادی هەکاری (٤٦٧ – ٥٥٧ك.م) ئایینی ئەزدایی بەدی دێت یا دەژێتەوە. کەڵکەڵەی ناسیاوی شەرفەدین لەو دێرە خۆیایە و ڕەنگە سەرداوی ناسینی ئامانجی بێت لەو قەفازە کولتوورییەی کە هەڵێداوە:

زۆرکەس باوەڕیان وایە کە ئەو ئۆلـە زۆر کۆنە و پاشماوەی میترایی یا مانییە و شێخ ئادی ڕەنگی ئیسلامی پێدا سەپاند. ئەزداییش وەك یاری، شوێنەواری زۆر لـە ئۆلـە باوەکانی ناوچەی بەسەر دا دیارە. گۆیا لقێکی هاوشێوە لـە ئۆلی جووەکان دا بووە کە بۆیان نەسەلماوە یەك لـە مەلـەکە هەرە پایەبەرزەکان، لـە دیوانی خولاّ ترۆکرابێت لـەسەر ئەوەی کڕنۆشی نەبردە بەر ئادەم، بەو بیانووە کە جگە لـەخولاّ کڕنۆش بۆ کەسی تر نابات! دوایی هەرئەو مۆڵەت بدرێت بۆ خەڵەتاندنی خەڵك، ئەویش بە هێز و دەرەتانی زۆر و توانای بەرزی خەڵەتاندن، کە هەمووی خولاّ پێی داوە! بە باوەڕی ئەوان خولاّ سەرچاوەی خێرە نەك شەڕێکی ئەوها مەزن کە ناردرابێت مرۆڤ بەرێ‌کاتە ناو ئاگر. ئەوان پێیان وابوو کە عەزازیل(مەلـەك تاووس واتای ئەو وشە عیبریەیە.) بەو کردەی شیاو پیرۆزەی خۆی، ڕەزامەندی خولاّی دەستەبەر کرد و پلـەی بەرزتر لـە پێشووی وەرگرت، ئەوە مەلـەکەکانی تر بوون کە لۆمە کراون{کە کڕنۆشی غەیری خولاّیان کردووە!}. ئەوە بەزەی خولاّیە دەرحەق بە مرۆڤ کە مەلـەکی هەری ژیر و ئەمەگدار خۆی ناردە ناویان خزمەتییان بکات. کەوابی مرۆڤ پێویستە پەسنی مەلـەك تاووس بدات چوون فەرمانداری زەوی بەو بەخشراوە. بەو شێوە چەمکی خراپە لـە واتا دەسڕێتەوە چوونکە سەرچاوەی خراپە شەیتانە کە چی لـەو بڕوایە دا خۆی پیرۆزە و شیاوی پەسن دان. بە دەربڕینێکی تر لـەگەڵ

خراپەی پیرۆز ڕووبەڕووین و خراپەش دەکرێ پیرۆز بێت. گۆیا کابالێسم[٩] پاشماوەی ئەو ئایینزایە لە ناو جوولەکە دایە. باوەڕی ئەزدایی بێ ئەملاوئەولا هەر ئەوەی دەڵێت. ئەزدایی پاشماوەی مەرداسی بێت یا زەردەشتی یا مانەوی و هەر ئۆلی تر، یا ئاوێتەی چەند باوەڕ، گوومان ناکرێت کە زۆر کۆنە. زۆر کۆنتر لە سەردەمی ئادی هەکاری. لەسەر دەقەکانی پیرۆز و ویژەی ئەزداییش هەر وا. زۆر لە قەولەکان و پەڕاوەکانی ئەو ئۆلە هی سەردەمانی زۆر کۆنن. ناکرێت ئادی نووسەری «مەسحەفارەش»ی کرمانجی و «جیلوەی» سۆرانی بێت. سەرەڕای نێوەرۆکی کۆنی ویژەی ئەو ئۆلە، ناکرێ ئادی و هاوڕێیانی داهێنەری ڕێنووسی تایبەتی ئێزدی بن، کە بە ڕوونی کەڤنارابوونی خۆیایە. لێرەش دا لەگەڵ سامانی هزری و کەلەپووی ئەندیشە و بڕوای چەند هەزارساڵەی مرۆڤایەتی ڕووبەڕووین. ئەگەر ئازاری لەخۆنامۆیی و چەق و چوێی بێگانە پەرەستی لێ‌گەڕێت. ئەو بێگانەی بە وتەی جگەرخوێنی مەزن «دۆستی کەڤنارێ کو بوویە دژمن سەردتەڤاندن بەر ئاگرێ من» یان گەورەیان جلەوکێشی سەردارەکانمان بووە«ل سەر سەرێ من سمبۆل و کولاه سەرێ هەسپێ من دگرت پادشاه» «خۆ دان بەر سیا من ...». خۆی ڕۆژگارێك بەشێك یا پاشکۆی خۆمان بوو و ئێستا سوار و باڵادەستە و بە مێژوو و ناو و دەنگی ساختە و ڕەوگیرکراو لە خۆمان، «ئەڤ ناڤ ئەڤ دەنگ تەڤ چوون و رزین دژمن ناڤ و دەنگ تەڤ ژ مە دزین» بۆ ئێمەی نائاگادار، ڕووگەی زانستییە.

ئێزدییەکان وەك یارسان بەختەوەر نەبوون. لە نێوەڕاستی سەدەی حەوتەم، شێخ حەسەن هەکاری(٥٩١ – ٦٤٤ك.م) بە دەست حاکمی مووسڵ لەدار دەدرێت و

---

٩. cabalism

به مەرگی ئەو، ویژەی ئێزدی لە بەرهەمهێنان دەکەوێت، یان دەکەوێتە دۆخی وەشارتی. ئۆلی ئێزدی بارتەقای یاری چەمەواز نییە و بە شێوەی ئەو توانای وەرگرتن و ڕاهاتن لەگەڵ تەوژمی بڕوای دژی نییە. ئەو چڕییە بۆتە هۆی دەرچوونی ٧٣ جار فەرمانی[10] قڕکردن لە دژیان. بەڵام یارسان کاتێك سەفەوی زاڵ بوون، زۆربەی ئاکار و ڕەوشتیان بۆ لای عەلیئەڵڵاهی شکاوە و عەلی لە جەمخانە دا جێگەی سانسەهاك و شاخوەشینی گرتەوە. لەگەڵ بێدەنگی یا حەشارگەری ئێزدی، بێدەنگییەکی ٣٠٠ساڵە بەسەر ویژەی کرمانجی سەرووش دا دەسەپێت، هەتا سەدەی دە و یازدەی کۆچی مانگی کە ڕێبازی بۆتان پەیدا دەبێت. بەڵام لەو بێدەنگییەی کرمانجی دا ویژەی گۆران قەڵەمبازی گەورە داوێت. سەدەی هەشتەم بە سەرهەڵدانی سانسەهاك، ترافیکی قوورسی ویژەوانانی یاری بریتی لە یارانی سان خۆیا دەبێت کە لە ڕێکخستنی زۆر تایبەت دا سانسەهاك لە پازدە تاقم ئەرکداریان دەکا، وەك حەوتەوانە، حەوتەن، چل تەن، حەفتاو دوو پیر، حەوت خەلیفە و... کە سەرووی ١٢٠ کەس بەرهەمی ویژەییان ماوەتەوە. هەندێکیان وەك «نەرگزی شارەزووری» و «عابدین جاف» بەرهەمەکانیان بە زاراوەی سۆرانییە. هەروها هەندی مەلای شارەزووری بە ڕێبەری مەلا ئەلیاس مەلا غەفووری شارەزووری لەدژی بڕوای یاری هۆنراوەیان هۆنیوەتەوە تا ئەو جێگەی مەلا شەفیع داخوازی دەرچوونی فتوای کوشتنی عابدین دەکا «کاکە مەلاگەل ئەم داوایە کۆتا کەن هیچ چار نەماوە و قەتلی، فەناکەن». (کە من پێم وایە "فەنا کەن" نەبێت بەڵکوو "فەتا کەن" یان "فتوا کەن" بێت.) بەڵام چەمەوازی یارسان و بێدەنگی لەهەمبەر هەڵمەت و

[10]. "فەرمان" بێژە تایبەتەی ئەزداییەکانە و سەبارەت بەو هێرش و قڕکردنانەی کە لە لایەن دژمنانیان لە مێژوو دا بەسەریان دا سەپاوە، کەڵکی لیۆەردەگرن.

تۆمەتەکان ڕێگەی ڕووداوی هۆڤانە دەبەستێت. تەنانەت هۆنراوە دژەکانی مەلاکانی شارەزووریش هەر بەهۆی یارسانەوە پارێزراون. هۆی ئەو دژایەتییەی مەلائەلیاس و مەلاکانی تری شارەزوور ڕووکردنی بەربلاّوی خەڵکە لە یاری کە زۆریان فەقێی مەلائەلیاس بوون وەك خودی سانسەهاك و عابدین کە ماوەیەك لە شارەزوور خوێندەواری ئەو بوون و بۆ درێژەی خوێندن، دەچنە نزامییەی بەغدا. پاشان ڕوو لە یاری دەکەن. ڕێکخستنی سان هێندە کاریگەر بووە کە پەرەی زۆری بەو ئۆلە داوە بۆیە بەپێی بڕوای دوونادوون، پێیان وایە کە خولاّ خۆی لە بێچمی ئەو دا نواندووە. هەر لەو سەدە دا وێژەی دەرەوەی یاریش لە زاراوەی گۆرانی بەدی دێت و «مەلاپەرێشان دەینەوەری» هۆنراوەی عیرفانی «پەرێشاننامە» و «ساقینامە»ی خۆی دەهۆنێتەوە.

لە ئادی و ئەبولبەرەکات و شێخ حەسنی هەکاری کۆمەڵە بەرهەمێك ماوەتەوە وەك «قەولێ زەبوونی مەیسوور» و «قەولێ سوڕا ئەفرینا دونیایێ» کە بە شێوەی بڕگەیین بەلاّم کێشەکان یەك ناگرنەوە و هەر خشتە و سەربەخۆ لە وانی ترە. سەرواش تەواو ڕەچاو ناکرێت، زۆرتر هەیە، جارجارە دەسکردە و جارجارەش دەشێوێت. وەك ئایەتەکانی تەوڕات و ئینجیل و قورعان. بەیتی ئێستای موکریان و لاوکی کرمانجی سەروو و کەلام(کە شێوەیەك هەڵبەستی تایبەتی کوردی باکووری خۆراسانە وەك هۆنراوەی (ملواری رندە)ی جەعفەرقوولّی زەنگەلی) زۆر لەو قەولانە دەچن. ئەوە بەشیکە لە قەولێ زەبوونی مەیسوور، ئەبولبەرەکات(٥٤٥ – ٦١٥ك.م):

﴿چ زەبوونە کە مەیسوورە   جەم عەزیز مەلك فەرخەدین دەستوورە

مەتحابدەن **بەهرێد** کورە

بەهرێد گران ددن ئوسفەتە   مە جەما بن ب ئەڤزارە

وەرن ژڤێ **بەحرێ** بدن خەبەرە

وێ **بەحرێدا** هەنە دورێد جەواهرە .... ﴾

ئەوەش بەشێك لە قەولی سورا ئەفرینا دونیایێ، حەسەن هەکاری(٥٩١ – ٦٤٤ك.م):

﴿ئەرد و ئەزمان **تونەبوون**

دونیا فرە بێبنە بوو

ئینسان و حەیوان ژی **تونەبوون**   تە **خالیێ** سازکر

د بەهرە دا تەنێ هەبوو دور

نەدیماشی‌یا نەدیمەشی‌یا

تە خاش **روح** ئانی بەر

نورا **خالیێ** پەیدا کر   گۆشت و **روح** هاتنەبەر

نوورا چاڤان لێ هاتەدەر ...﴾

خالێکی هاوبەشی ئەزدایی و یارسان باوەر بە دورِ لە ناو دەریایە وەك وتەی شاخوەشین «دورِ نە تای دەریا ئێمەی بەرئاورد» و ئەو وتەی ئەبولحەسەن هەکاری «د بەهرە دا تەنێ هەبوو دور». بە پێی ئەو باوەڕە سەرلەبەری گەردوون لە ناو گەوهەرێك دا بووە، ئەویش لە بیچمی خۆی دا «تە خالیێ

سازکر»). ئەو دورە دەستی بە درەوشانەوە کرد «نورا خالیێ پەیدا کر» و تەقییەوە. لە تەقینەوەی ئەو گەردوون خولڵقا. ئەو باوەڕانە کە بە ڕێکەوت لەگەڵ بیردۆزی تیۆری ستانداردی بیگ بەنگ[11] ویٚك دەچن، وەك زۆر بابەتی ئەلیگۆراتیڤی[12] و ڕەمزی هاوشێوەی تر لە گەوجی دا وتراوە و هاوخوانی بە ڕێکەوتی لەگەڵ درخستەی زانستی دواتر، ئاگاداری ژێدەر پشتڕاست ناکاتەوە. ئەگەر ئەو هاوخانییە هەڵکەوت و دەگمەنانە بە پەرجۆ بنرخێندرێت، تووشی تەتەڵەی هەڵبژاردنی خوازراومان دەکا چوونکە زۆر بابەتی دژە ئاوەزیش هاوکات هەر لەوجۆرە دەقانە دا هەیە.

بایەخی ئەو قۆناخەی ویژەی کورد، سەرەڕای نرخی زمانەوانی، مێژوویی، باوەڕی و میتۆلۆژیك، لەو بناغە دایە کە سەدەکانی دواتر(سەدەی دەهەم و یازدەهەم و دوای ئەو) ڕاستەوخۆ لە دامەزرانی شێوازی بۆتان لەسەر دەستی حەریری و فەقی تەیران و مەلا و... دەیگیڕێ. کاریگەری واتا و نیوەرۆك، زمانی هۆنراوە و پێکهاتەی ئەو جێگەی لێکۆڵینەوەی سەربەخۆیە. پێکهاتەی هۆنراوەکانی فەقێتایران و مرادخانی بایەزیدی زۆر لەو قەولانە نیزیکە و شوێنەواری ئەو پێکهاتە بە ڕێژەی جیاواز لەسەر مەلای جزیری، ئەحمەدی خانی و ... هەیە. تەنیا بۆ نمونە لێرە پاتە کردنەوەی ڕیتمیکی هەندێ وشە یا دەستەواژە چاولیێبکەن کە تایبەتمەندی شازی هەڵبەستوانانی ڕێبازی بۆتان، ئەوەیە کە بۆ پێکەوەگرێدانی واتایی دێڕەکان (کە باشترە لە باتی دێڕ لەو جۆرانە دا بەند بکوترێت)، بەو پاتە کردنە "گەلالە تەوەرێکی" داڕێژراو

[11] Big bang.
[12] allegorative.

چیٚدەکەن، وەك چۆن ڕیز و سەروا پێکەوەگریٚدانی کلێشەی هۆنراوە دەستەبەر دەکەن. وشەی «بەهریٚد» لە خشتی سیٚ و چوار و وشەی «بەحریٚ» لە شەش و حەوتی قەولی مەیسور، پێك بگرن لەگەلٚ ئەو چەند خشتانەی «بەیتا دمدم»ی فەقیٚ(٩٥٧ – ١٠٤٣ك.م):

﴿زێر و خەلات دا وانە   کامل کو بوو دیوانە
گۆ هەرچی ب ئیمانە   **سوبحێ** وەرنە مەیدانە
سوبحە ڕۆژا شەرانە   بکنە ئاخر زەمانە
دەست ل سنگی‌یان دانە   سەریٚ مە د **قەبزاخانە**
د قەبزا خانە ل مەیدان   بفکرنە شێرەمەردان
حەمیان کو ئەڤ خەبەر دان ....﴾

جگە لە شێوازی دارِشتنی هەلبەست، باندۆرەری باوەرِی ئەزدایش لە ویژەی بۆتان دا بەرچاو دەکەویٚت، بروانن بۆ ئەو چەند دیٚرەی مەم و زینی شیٚخ ئەحمەدی خانی(١٠٦١ – ١١١٩ك.م):

ئیبلیسیٚ فەقیریٚ بیٚجینایەت   هیندی تە هەبوو دگەل عینایەت
هەر رۆژیٚ دکر هەزار تاعەت   لەورِا کو تە دا وی ئیستیتاعەت
وی سەجدە نەکر لغەیریٚ مەعبوود   گیٚرِا تە ژ بەردەریٚ خوە مەردوود
یەك سەجدە نەکر لپیٚشیٚ ئەغیار   قەهرا تە کرە موخەللەدوننار
ئەلقیسسە ژ حیکمەتا تە ئاگاه   فەردەك مە نەدی تەبارەکەللاه

جگە لەوە، ڕەنگە مەم و زین تەنیا بەرهەم بێت لە جیهان دا کە پەسنی خراپەی دراوە. هێزی شەیتانی و نوێنەری ئەو **بەکرە شۆڤار** لەبەر ئەوەی بۆتە هۆی خولّقانی تراژیدیای مەم و زین، پەسن دراوە و بەکر باشترین ئاکامی هەیە. ئەو تەنیا کەسایەتی چیرۆکە کە ئاکامی بۆ هەمیشە دیارە و بۆ بەهەشت بەڕێ کراوە.

ڕۆژەنی سێهەم

ڕێبازی بۆتانی

ئەو ڕێبازە قۆناخی هەرە گەشەکردووی وێژەی ئێزدییە کە ئیتر مەبەستی دەربڕینی بڕوای ئەزدایی نییە هەرچەند وێڕای کاریگەری شێوەی هۆنینەوە، کاریگەری باوەڕیش هەیە. هۆکاری نێودێر کردن بە ڕێبازی بۆتانی، ئەوەیە کە هۆنەرە مەزنەکان زۆرتر خەڵکی جزیر و بۆتان، بدلیس، هەکاری، بایەزید و حەریر بوون کە لەژێر دەستەڵاتی خالدی دا بووە کە میرشەڕەفخان بدلیسی لە مێژووی شەڕەفنامە دا بە «فرمانڕەوایانی جزیر» ناودێری کردوون. لە سەدەی ١٠ و ١١ی کۆچی دا، زانایەکی هونەروەر و هوونەردۆست و هۆنەر، بەناوی «میر عیمادەدینی هەکاری» ئەو دەستەڵاتە دەگرێتە دەست و پەرەی زۆر بە وێژەی کوردی دەدا بۆیە پێم وایە دامەزرێنەری ڕاستەقینەی ئەو ڕێبازە ئەو میرەیە. خۆی لەگەڵ مەلای جزیری هۆنراوەی گۆڕیوەتەوە و زۆر لە هۆنراوەی مەلا دا پەسنی دراوە. جگە لە مەلا، پشتیوانی هەموو وێژەوانانی کورد بووە بۆ وێنە دوای والابوونی

ئەخلات و هەڵوەدابوونی خەڵکی ئەو باژێرۆکە، بەهۆی شەڕی سەفەوی و عوسمانی، میر ساڵی ۱۰۳۰ ك.م ئەو خەڵکەی بۆ ئامێدی ڕاگواست و هۆنەری تری ئەو سەردەمە «شێخ شەمسەدین ئەخلاتی بەدلیس» لە بەدلیس دەمێنیتەوە و دواتر بە یارمەتی میر و بە داخوازی ئەو، لە گوندی بریفکان سەر بە باژێری دهۆك، تەکیەی ئاواکردووە.

ئەو دەستەڵاتە لەساڵی ٦٥٠ی کۆچی دامەزراوە و دوای شۆڕشی میربەدرخان و شکانی، برا و کوڕەکانی چەند شۆڕشی تریان بۆ سەربەخۆیی کوردستان کرد. بە شکانی شۆڕشی «ئەمین عالی بەدرخان»، ساڵی ۱۳۰٦ی کۆچی مانگی، ئەودەستەڵاتە کۆتایی هات بەڵام زۆر کەسایەتی ئەو بنەماڵە، لە بیرۆکراسییەتی عووسمانی دا خاوەن پلەی ڕامیاری مەزن بوون. دوایی ئەو بنەماڵە وێڕای بەشداری ڕاپەڕینەکانی نوێ(وەك شۆڕشی شێخسەعیدی پیران)، شۆڕشی نۆیی ڕووناکبیری، ڕۆژنامەوانی و وێژەییان بۆ زمانی کورد خولقاند.

ڕێبازی بۆتان قۆناخی هەرە گەشاوەی وێژەی کرمانجی سەروویە و لە وێژەی کوردی دا گرنگی زۆری هەیە. یەکەم لەو بارەوە کە گەورە وێژەوانانێکی شاز وەك عەلی حەریری، فەقێ تایران، مەلای جزیری و ئەحمەدی خانی سەریان هەڵداوە هەرکام لە شتێکا پێشەنگن. دووهەم ئەوەی کە بوون بە پێشەنگی ڕەچەیەك کە تا ئێستا بەردەوامە و دواتر لەناو کرمانجی سەروو و خواروو پێڕەو کرا. سێهەم ئەوەی کە وەك نوێنەری وێژەی کورد بۆ جیهان ناسران و بەجیهانی

بوون. کەسانیك وەك "ئۆگۆست ژابا، فۆن هارتمان، ڕۆدینکۆ و..." ئەو بەرهەمانەیان بۆ ڕۆژئاوا برد و وەریانگێڕانەوە. حاجی کوتەنی:

«مەم و زین و دیوانی شێخی جزیر گەلیٚ چاکن بە سەهلی بێنە گیر
ئەم دووانە ئێستا تەرجەمەیان زۆرە حەتتا لـە نێو فەڕەنگستان»

بەداخەوە ویژەی گۆرانی بە کە بارست و تەمەن دەیان بەرامبەری کرمانجی و سۆرانییە، ئەو بەختەی نەبووە.

عەلی حەریری (کە گۆیا سەدەی دەهەم و بەرتر لـە مەلا و فەقێیە و وێناچێت وابێت.) هۆنینەوەی کرمانجی بە شێوەی عەرووزی دەست پێکرد. هەڵبەت یەکەم کەس کە هۆنراوەی عەرووزی بە کوردی هۆنیوەتەوە سەیدی یەکەم (٨٥٠ – ٩١٨ك.م) بوو کە بە هەورامی کوتووە.

هەروەا شێخ شەهابی کاکۆزەکەریایی(١٠٠٣ – ١٠٧٢ك.م) و مەلا مەنووچەهریی کۆلیوەن (١٠٢٨ – ١٠٩٥ك.م)یش هۆنراوەی عەرووزیان هۆنیوەتەوە. بەناوبانگترین کەسی گۆڕان کە بە کێشی عەرووزی هۆنیوەتەوە، شێخ شەهابی لهۆنییە(١١١٢ – ١١٨٥ك.م) کە لـەو ویژەوانانەی دەوری نادرشای هەوشارە و گۆیا نادر زۆر خەڵاتی کردووە. بەڵام ئەو شێوە لـە هەڵبەستی گۆرانی دا لـە ئاست بارستی زەبەلاحی هەڵبەستە بڕگەییەکان زۆر دەگمەنە.

شێوازەکانی ڕێبازی بۆتانی:

ڕێبازی بۆتانی لەخۆگری چەند شێوازە:

ئا. شێوازی چیرۆکەبەیت نووسی.

ب. شێوازی ڕاگواستنی ئەزموونی هۆنراوەی فرەچەشن بە کێشی عەرووزی عارەبی بۆ ویژەی کوردی لە زاراوەی کرمانج دا، کە بەهۆی باندۆڕی بەهێزی میری خاڵدی «عیمادەدێن هەکاری» و پشتیوانی ئەو دەستەڵاتدارە ویژەوانە، شیاوە کە بە «شێوازی عیمادەدینی» ناودێر بکرێت. (هەڵبەت دوو شێواز بە جیاوازی و تایبەتمەندی زۆر تایبەت هەن کە بریتین لە:

١. شێوازی شەمسەدین ئەخلاتی

٢. شێوازی کوردەکانی خۆراسان. بەڵام بەهۆی بێپێڕەویی و کەمبەرهەمی یەکەم و ئاگاداری ناتەواوی نووسەر لەسەر دووهەمیان، وەك درێژەی ئەو شێوازە لێكدراونەتەوە، کەچی پێویستە وەك شێوازی سەربەخۆ بخەملێنن.)

پ. شێوازی چیرۆکنووسی عەرووزی لە فۆرمی مەسنەویدا.

ئا. شێوازی چیرۆکەبەیت نووسی.

هۆنینەوەی چیرۆك و دەرەڤۆکە باوەکانی کوردی و ناوچەیی (عارەبی) لە وێژەی کرمانجی سەروو دا، لە سەرەتای سەدەی یازدەی کۆچی مانگی و هاوچاخی میر عیمادەدین هەکاری، خۆی ڕاناوە. دامەزرێنەری ئەو شێوازە فەقێتایرانە. کێش و فۆڕمی ئەو هۆنراوانە خۆماڵێن و گەشەکردووی قەولەکانی ئەزداین. وەك فۆڕمی چامەی عەرووزی دەچن. کارێگەری وێژەی عارەب و فارس هەیە بە تایبەت عەتار نەشابووری لەڕووی ناوەرۆك شوێنی بەسەر بیری فەقێ دا زۆرە، وەلێ ئەو باندۆڕە لەو ئاستە دا نییە کە بە وێژەی تایبەتی کورد نەزانرێت. واتە وەك هۆنراوەی مەلای جزیری و شێوازی ئەو یا هاوشێوەی سۆرانی لە شێوازی بابان و هی تر، نییە کە هەم لە ڕووی واتا و ناوەرۆك و هەم بە فۆڕم، ئەزموونی وێژەی عارب و فارسن کە کوردی کراون. بەڵام شێوازی ناوبراو لەژێر کاریگەری بەرچاوی بەیت و لاوکی فۆلکلۆر و وێژەی کۆنی ئێزدی دایە. هەموو چەشنە چیرۆك بەو فۆڕمە هۆنراوەتەوە وەك عارفانە و سۆفیانە("بەرسیسی عابد"ی فەقێ و "زەمبیلفرۆش"ی فەقێ، "زەمبیلفرۆش"ی مەلای باتێ و "زەمبیلفرۆش"ی مرادخان بایەزیدی و...)، دڵداری("شێخ سەنعان"ی فەقێ)، مێژوویی و نەتەوەیی("بەیتا دمدم"ی فەقێ)، ئایینی("مەولوودنامە"ی مەلاباتێ)، سۆزداری و مۆنۆلۆگی دەروونی("بەیتا دلی"ی فەقێ)، ڕۆمانتیك("ئەی ئاڤ و ئاڤ" و "فەقێ و بلبل" و...). ئەو شێوازە لە ناو هۆنەرانی کرمانج و سۆران دا زۆر پێڕەو کراوە. مەلا محەمەدی

هەزارمێردی(ئیبنولحاج)، بە بەیتی "مەهدی‌نامە" ئەو شێوازەی ڕاگۆاستە زاراوەی کرمانجی خواروو. تایبەتمەندی تری ئەو شێوازە، خۆماڵی بوونی زمانە و تێکەڵی کەمتر بە عارەبی و زۆر کەمتر بە فارسی. بە بەراوەرد لەگەڵ شێوازەکانی تر، واتە خانی و مەلا و پێڕەوانی ئەو دووە، زمانی فەقێ و پێڕەوانی زۆر پەتی‌ترە.

فەقێ یەکەم کەسە کە لە ناو کورد بە هەموو زاراوەکانییەوە، چیرۆك دەهۆنێتەوە. چیرۆکە هۆنراوەکانی فەقێ بە شێوەی «چامەبەیت»ی تایبەتی کورد و کرمانجی سەروویە و گەشەکردووی قەولەکانی ئێزدییە. دەکرێت فەقێ بە داهێنەری ئەو بێچمە تایبەتە بناسین. نە کلێشەی تەواو فۆلکلۆریکی بەیتیان هەیە و نە بە تەواویش چامەی عەروزین. شتێك لەو بەینە دان کە بە شێوەی چوار، پێنج، شەش و ... خشتەکی هۆنراونەتەوە کە لە ڕاستیٚ دا دەکرێت ناویٚ "نیوخشتەکی" لە خشتەکان بنرێت، هەر چوار "نیو خشت" یەك دێڕ (یا یەك بەند) بژمێردرێت و سەرواکان، نەك سەروای دێڕ، بەڵکوو نیمچەسەروای جوانکاری بژمێرێن کە بوونیان پێویست ناکات. بەڵام چوون لە هیچ شوێن نییە کە نیمچەسەرواکان نەهاتبن، کە وایە ناچارین نیوخشتەکان بە خشتی تەواو بژمێرین. بەو شێوە دریژترین هۆنراوەی فەقێ «بەیتا شێخی سەنعان»ە بە ٧٢٤ دێڕ(و ٣٦٢بەند) کە لە ڕاستی دا ٣٦٢ دێڕە (یا بەند). کەوابی گەر نێوخشتەکان بە خشتی تەواو بنرخێنین، هەر بەندەی دوو دێڕە بەڵام بە پێوانەی هۆنراوەی باوی چامەی عەروزی، لێرەدا هەر بەندەی یەك دێڕە. هەڵبەت مەلا بەندبەندی چەند دێری هەن وەك "چرای کوردستان" کە پێنج بەندە و هەر بەند، گەر نێوخشتان بە تەواو بخەملێنین، ٢٥ خشت (١٢ دێڕ و یەك خشت) لە خۆ دەگرێت و بەپێی چەندخشتی عارەب، دەبێت هەرکام لە خشتەکانی ئێرە بە نیوەخشت بزانیین، کە لێرەدا لەگەڵ **دوازدە خشت و نیو یان شەش دێڕ و**

چارەگێك!!! ڕووبەڕووین. ئاشکرایە کە نابێت ئەو فۆڕمە هۆنراوانە، بە پێوانەی هۆنراوەی کلاسیکی عەرووزی، هەڵسەنگێنین، دەنا تووشی ئەو کێماسی و ناتەواویانە دەبێن. ڕوانینی ڕاست و گونجاو ئەوەیە کە بە فۆڕمی تایبەتی کوردی بزانرێن. هۆنراوەی گوڵی بێدڕکیش ١٠ بەندی هەشت یا ١٦ خشتییە کە زۆر تایبەتمەندی خۆی هەن و زۆر هۆنراوەی تریش. کەوایە ناچارین تەنیا و تەنیا ئەو فۆڕمانە بە تایبەت بزانین و بەپێی فۆڕمی چەندخشتی باوی عارەب و فارس، بۆی نەڕوانین.

هەڵبەت ڕێبازی بۆتان، فۆڕمێکی تایبەتی تریشی هەیە کە نەك بە فۆرمی چامە بەیتی فەقێیە و نەك فرەچەشنی عەرووزی مەلا. ئەو هۆنراوانە دێڕی سێخشتین نەك دووخشتی. زۆرتر بۆ هۆنراوەگۆڕینەوەی دوو کەس بە یەکترەوە، کەڵکی لێ وەردەگرن. وەك هۆنراوەگۆڕینەوە کانی میرعیمادەدین و فەقێتایران لەگەڵ مەلا، کە لە سێ خشتی هاوسەروا پێك هاتوون و نیوخشتی یەکەمی هەر خشتیش لەگەڵ نیوخشتی دووهەم و سێهەم، نیمچەپاشەڵیان هەیە. وەك ئەو وتوویژەی مەلا و میر:

مەلا: سەلاما من سەناخوانی سەحەرگەهـ گەوهەر ئەفشان بت
بسورەت ئەمری سوبحانی سەر ئەلقاب و زەرئەفشان بت
بخدمەت عەرزی سولتانی عەبیر و عەنبەر ئەفشان بت

میر: سەلاما سانعی قادر مەلا دا پێ موعەتتەر بێ
موفەررەع بێ مەلیێ خاتر پەیاپەی لێ موکەررەر بێ
ژ جاما خاترێ عاتر مەژی ئایینە ئەنوەر بێ

ئەو كلێشە زۆرتر بۆ "وتوویژی بە هەڵبەست" کەڵکی لێ وەرگیراوە بەڵام فەقێ بۆ دەربڕینی مەبەستی تریش دەکاری کردووە وەك هۆنراوەی "فەقێ و بلبل" كە ٢٠ بەندەی سەربەخۆیە و بەندەکان پێکەوە هاوسەروا نین و هەر بەند پێك هاتووە لە سێ خشتی هاوسەروا کە هەرکام دوو نیوخشتە و نێوەی یەکەمیانیش وێنەسەروایان پێکەوە هەیە. ئەوە بەندی ٦ی فەقێ و بلبل:

﴿هەر ب شەڤ هەر ب ڕۆژم، ئەز مورغێ ناڤ هزارە
ب دل خوە شوبهی دۆژم، تێك بوومە پێت و نارە
ژ حوبا گولان دسۆژم، لەو من نائێ قەرارە﴾

ئەو شێوەیەش دواتر پیڕەوی لێ کراوە بۆ وێنە مەلامەنسوور گرگاشی (١١٩٧ – ١٢٦٢ك.م) بەو شێوەی هۆندووەتەوە و بۆ مەبەستی وەك پەسنی بەهار و خۆزا، کەڵکی لێ وەرگرتووە. جیاوازی شێوەی گرگاشی، لەگەڵ پێشتر ئەوەیە کە ئەو زۆری گوێ بە نیمچە پاشەڵی نیوباڵی سەرەتای خشتەکان نەداوە و لە هەموو بەندەکان ئەو شێوەسەروایە ڕەچاو نەکراوە:

سوبحان ژ شاهێ بێچوون چ بەهارەك کەسکوونە
قادر کونفەیەکون ئەرزان دەربوون عویوونە
کۆهساری د مەحزوون ب ئیزنا وی ڤەبوونە

کۆهسارا ڤەدەر کەفتن هەلالان سەر هلینە
دنێڤ کەڤران ڤەرستن بەیان بوو ئەرزی شینە
تەڤری ژ بن دەرکەفتن کێری ببون رەنگینە

مونەققەش بوو جبالە ژ ئالال و بەیبوونە
ژ دەنگێ رەعد بهارێ وی هلات کێر ستوونە
وی نازل بووی خەلاتە بیابان تەزیین بوونە

تەزیین بوون کووه و سەحرا ب لوتفا زولجەلالێ
ئەحمەر بوون دەشت و چیا ب کولیکێن بهارێ
یەقین خەلاتێ ئەللا ژ بۆ دنیا هەنارێ

خەلعەتی سوور و زەر بوون هناری ژ بوو گەلووکە
کۆهساران مونەووەر بوون مورغان لسەر چیکەچیکە
ل مەرغزاریت رەنگین عەندەلی لیکە لیکە

تایبەتمەندی تری ئەو شێوازە و شێوازەکانی تری بۆتانی (جگە لە ئەخلاتی) چێکردنی "گەڵاڵەتەوەری داڕێژراوی واتایی"یە بە پاتەکردنی تێرمێك لە دێڕ(بەند) بۆ دێڕی دوایی، ئەو تەوەرە " پێکەوەهەڵپەسێوراوی واتا"(موقوف‌المعانی) بەسەر دێڕەکان دا دەسەپێنێت و ناکرێت واتای دێڕێك بە تەنیا بزانی. هەڵبەت ئەو یەکە لە هەمووی دێڕەکانی هەڵبەست دا ڕەچاو ناکرێت و ڕەنگە لە هەڵبەستێك دا کە ئەو تەکنیکە هەیە، جارجار چاوپۆشیش

بکرێت. ئەو تەکنیکە بە پاتەکردنەوەی ڕیتمیك و تەکووزداری وشە و بێژە، یان واتا و هاومالەکان و هاومالۆاتاکانی ئەو وشە و بێژانە لە دێڕێك بۆ دێڕی دوایی هێلێك ساز دەکات هەموو دێڕە بەروودواکان پێکەوە دەبەستێتەوە. لەودا هەر دێڕ بۆ دێڕی سەروو و خوارووی خۆی پێکەوە هەڵپەسێوراوی واتایی هەیە. بە میناکی دەزووی تەزبێح کە گشت مۆرەکان لە ئاراستەی گرێوازەیی دا پێکەوە دەبەستێت. شیاوی لێدوانە کە ئەو تەکنێکە زۆر کۆنەی هۆنراوەی کوردی، لە وێژە و هۆنراوەکانی سەرووی ١٠٠٠ ساڵەی ئەزدایییەکان دا هەیە وەك قەولەکانی زەبوونی مەیسوور و سوڕا ئافرینا دنیایی. ئەحمەدی کۆر زۆر بە بەربڵاوی ئەو تەکنیکەی بۆ سۆرانیش گواستۆتەوە. بۆ نواندنی "گەڵاڵە تەوەر" لە هۆنراوەی مەلا دا، لە بەشێکی چامەی ٣٢ بەیتی «خەدەنگا ئاوران» بڕوانن (بەشی ب.) کە چۆن "تیر دان" لە دێڕی یەك بۆ دوو، "بەگلەر" لە دێڕی دوو بۆ سێ، "سوهتین" بە هەندێك گۆڕان(دسۆژم) لە سێ بۆ چوار، "وەسفێن و عیشق" لە چوار بۆ پێنج و تا دوایی ئەو هێڵە بەردەوام ماوە. بەو شێوە سەرلەبەری دێڕەکانی ئەو هەڵبەستە لە ڕووی واتا پێكهەڵپەسێوراون و پێویستە پێکەوە شرۆڤە بکرێن. وترا بیچمی سەرەتایی لە قەولەکان دا هەیە. هەڵبەت هەمووی تایبەتمەندییەکانی هۆنراوەی فەقێ لە هی حریری و زۆر هۆنراوەی مەلاش دا هەن بەڵام هۆنراوەی ئەوان بەیت نین زۆرتر غەزەلن کە فەقێ زۆرتر چامەبەیتی ماون. مەلا هەتا ئەو سەردەمە تاقە کەسە کە هەموو قاڵبەکانی شێعری (غەزەل، مەسنەوێ، قەتعە، تەرجیعبەند، تەرکیببەند، موسەممیت، موستەزاد و...) تاقی دەکاتەوە و پانتای مەعناییش لە هەڵبەستی ئەو دا تا ئێستاش لە هەموو وێژەوانانی کورد بەربڵاوترە بە جۆرێك بێژەگەلی عیرفان، سۆفیگەری، ئەستێرەناسی، ژیربێژی، ڕەوانبێژی، فەلسەفە و زۆر

زانستی تری باوی سەردەمی خۆی هێناون کە بەس بە واتای تایبەتی زانستەکە لە هەڵبەست دا واتادارن. وەك ئۆستۆرلاب، ئیقتران، فەنا، بەقا، مەغلەتە، ئیمساك ، حادس، حودووس، قەدیم، خسووف، هەیئەت و... بەڵام زمانی فەقێ زۆر خۆماڵییە و کەمتر لە وشەی نامۆی عارەبی تێدا. هی حەریریش لە نێوانی ئەو دووانە دایە.

بە پێچەوانەی شێوازی خانی، کە دوایی باس‌دەکرێت کەس پێڕەوی ئەو ئەزمونەی نەکرد، بەڵام زۆر چیرۆکە هۆنراوەی تر بە شێوەی «چامەبەیت»ەکانی فەقێ هۆنرانەوە وەك «مەولوودنامە» و «زەمبیل‌فرۆش»ی ئەحمەدی مەلاباتی(١١٠٠ ١١٦٨ك.م) و «زەمبیل‌فرۆش»ی «مرادخانی بایەزیدی»(١١٥٦ – ١٢٠٣ك.م) کە خۆی ناوی خۆی هێناوە و ساڵی دانانی دیاری کردووە:

﴿ئەی‌دل وەرە جارەك بجۆش	لەی مەجلسا پر زەوق و خۆش
گۆهـ بدەنە سوحبەتەك خۆش	دکەین بەحسی زەمبیل‌فرۆش
زەمبیل‌فرۆش کورێ میرانە	لاوەکوو بەژن رەیحانە
خودانێ کوچك و دیوانە	ل کەیف و سەیران شەڤ و رۆش﴾

هەتا دەڵێ:

﴿سەد و نەوەد سال بوورییە	پاشی هەزارا هیجرییە
مرادخان دبێت سەرهاتییە	بشێعر بگوتنەکا خۆش﴾

فەقیش ئەو بەیتەی هۆندبۆوە:

﴿دێ دێ هلۆن دیسا ب جۆش جارەك ژ جاما مەی بنۆش
بێژم قسا زەمبێلفرۆش دا سەح بکین حکایەتێ
زەمبێلفرۆش لاوێ رەوالە ب کولفەت ئەهل و عەیالە
حوسنەکا یۆسف ل بالە حەققە رەزاقێ قسمەتێ
وەختێ بهیستی ئەو خەبەر رۆندك ژ چاڤا تێتە دەر
بارین ل سەر روویێد وە زەر گریامە ژ بۆ حالێ خوەتێ﴾

دەدیترێ کە بەیتی «زەمبیلفرۆش» چەند جار هۆنراوەتەوە. ئەو بابەتە لە ویژەی گۆران دا بۆ چیرۆکی جۆراوجۆر وەبەر چاو دەهێت. زۆر چیرۆکەکانی خانای قوبادی بە هۆی وەلەدخانی گۆران و کەسانی تریش، هۆنراونەتەوە. شەماڵ و زەلانیش چەند جار هۆنراوەتەوە.

ب. شێوازی ڕاگواستنی ئەزموونی هۆنراوەی فرەچەشن بە کێشی عەرووزی عارەبی بۆ ویژەی کوردی لە زاراوەی کرمانجی دا، کە بەهۆی باندۆڕی بەهێزی میری خاڵدی «عیمادەدێن هەکاری» و پشتیوانی ئەو دەستەڵاتدارە ویژەوانە، شیاوە کە بە «شێوازی عیمادەدینی» ناودێر بکرێت.

ئەو شێوازە تایبەتە لە ڕێبازی بۆتان دا، لە کۆتایی سەدەی دە و سەرەتای یازدەی کۆچی مانگی دا لە مەڵبەندی جزیر و بۆتان سەری هەڵدا و تا سەردەمی هاوچاخ بەردەوامە. لەو شێوازە دا هەموو بابەتەکانی باوی چامە و غەزەلبێژی ڕۆژهەلاتی ناوین و وەرگیراو لە ویژەی عارەب خۆی ڕادەنێت. تایبەتمەندیی ئەو شێوازە پشتبەستن بە هۆنراوەی عەرووزی عارەب و فارسە بەڵام کارتێکەری بەیت و هونەری هۆنراوەی ئاخێوەرانەی خۆماڵی زۆر لە هەڵبەستی عارەبی دابڕیوە و سەربەخۆیی پێ بەخشیوە. وەك شێوازەکانی تری بۆتانی، باندۆڕی ویژەی کۆنی ئەزدایی، زۆر بەرچاوە. **گەلالەتەوەری** هەڵبەستراوی واتایی لە هەموو هۆنراوەکانی حەریری و زۆربەی هۆنراوەی مەلاش هەیە. مژارە باوەکانی ئەو شێوازە، هەڵبەست، ئەویندارى، عیرفان و سۆفیگەری و پێداهەڵگوتنە. عەلی حەریری(سەدەی دەهەم) و مەلای جزیری(سەدەی دە و یازدەهەم) هەرکام، شوێنیان لەو ئەزموونە دا وەکوو دەسپێشخەر هەیە. باوەڕی مێژوونووسان، سەبارەت بە حەریری زۆر جیاوازە. بەوتەی زەکیبەگ لە سەدەی پێنج (٤٠٠ – ٤٧٠ك.م) بووە. سەجادی بە هاوچاخی جامی فارسی

دەزانێت کە لە سەدەی نۆهەم دا ژیاوە. جەلادەت بەدرخان پێی وایە لەسەدەکانی دە و یازدە بووە و گەلێك ڕای پەرێشانی تر هەن. بۆخۆم پێم وانییە کە پێش سەردەمی میرعیمادەدینی هەکاری(بەدلیسی) بووبێت. بەڵام مەلا مێژووی ئاشکراترە چوون بەو میرەی هەڵگووتووە کە مێژووی ئاشکرایە و لەگەڵ میر و فەقێتایران هەڵبەستی گۆڕیوەتەوە. فەقیش لە هەڵبەستی «دلۆرابە دلۆرابە» مێژووی هێناوە «هەزار و چل و یەك چوونە.» هەڵبەت پەرتووکی وانەی پۆلی نۆیەمی «زمان و ئەدەبی کوردی» ڕوون نییە بە پێی کام بەڵگە، ساڵی (٩٧٥)ی کۆچی بەرامبەر بە ١٥٦٥ی زایینی بۆ لەدایك بوون و ساڵی ١٠٥٠ی کۆچی (١٦٤٠) زایینی بۆ مردنی شێخ ئەحمەدی جزیری داناوە. (لێژنەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠١٤، ل ١٩٢ – ١٩١)

گەر حەریری بەر لە مەلاش بێت، پێوانەی دەسپێشخەری مەلا لەواتا ناشۆرێتەوە چوون هۆنراوەی حەریری بەس یەك فۆرمیان هەیە کە وەك غەزەل دەچن و کێشیش تێکلاوە لە عەرووزی و خۆماڵی. بەڵام مەلا هەمەجۆر فۆرمی عەرووزی هۆنیوەتەوە. لەڕووی ناوەرۆکیش حەریری تەنیا چەمکی ئایینی و دڵداری کردۆتە هەوێنی هەڵبەست کەچی مەلا گشتی مەبەستەکانی باو لە هۆنراوەی عەرووزی عارەب و فارسی قۆستۆتەوە. مەلا یەکەم هەڵبەستوانی کوردە کە بە دەستەڵاتدارێك هەڵبڵێت لە هەموو زاراوەکان دا. هەڵبەت هەتا مەولەوی تاوەگۆزە، پەسنی هیچ دەستەڵاتدارێك لە وێژەی گۆران دا نەدراوە هەڵبەت گەر هەڵبەستە مەبەستدارەکەی وەلی دێوانە بۆ خەسرەوخانی جاف لەبەر چاو نەگرین. پێدا هەڵگووتنەکانی مەولەویش زۆرتر بە فارسین! کوردیەکانیش زیاتر ئامۆژگارین، وەك ئەوەی بۆ مەحموودپاشای جافی نووسیوە. ڕەنگە زاراوەی گۆران بۆ پێهەڵاگووتن کەیماسی هەبێت. دۆستێکی زانا لەو

باوەڕە دایە کە گۆرانی ساڵانێك زمانی تایبەتی خونکارەکانی ساسانی بووە و زمانی باڵادەستانە و بۆ پاڕانەوە سەقەتە! لە سۆرانی دا هۆنەرانی بابان پەسنی میرەکانی بابانیان داوە بەڵام شێوازی نالی و هاورێیانی درێژەی شێوازی بۆتان نییە بەڵکوو ڕاستەوخۆ لە فارس قۆزراوەتەوە کە چی وەفایی کە خۆی مرید و هەڵبەستوان و میرزای خانەدانی شێخ عووبەیدوڵڵای نەهری بووە و زۆری پەسن داوە، وەك هۆنراوەکانی تری، بە ئاشکرا پێڕەوی مەلای کردووە.

مەلا هۆنەری هەرە مەزن و پێشەنگی ئەو شێوازەی بۆتانە(فرەچەشنی عەرووزی) کە تا ئەورۆ کەس بە ئاستی نەگەیشتووە گەرچی بە هەر دوو زاراوەی کرمانجی سەروو و خواروو زۆران پێڕەوی و لاسایان کردەوە. فەقێتایران زۆر بەجێ سەبارەت بەو دەڵێ: «د زومرەیا میهرداران تو رۆژی ئەز هەتاڤم»، یان ئەو کە لەپێناو مەبەستی تایبەت، پەسنی چ بەگ و میرێکی نەداوە، لەسەر مەلا دەڵێت: «سەناخوانی مەلیٚمە ل هەموو عەرد و جیهان». هەروەها لەو وتووێژەی مەلا و میر عیمادەدین بڕوان کە چۆن میر پەسنی داوە و شانازی بەوە دەکا کە "شێخ ئەحمەد" مامۆستای ئەوە:

مەلا: د ئیقلیمی سوخەن خاقان	ڕەوان بەخش و شکەر ریزی
نەهن وەك تە د ئافاقان	بجان را عەنبەر ئامیزی
ژ سیمین ساعد و ساقان	بسەححاری گوهەر ریزی

میر: بغەوواسی بسەححاری	تە دور ئانین ژ بەحرەینێ
ژ نەزماتە شکەر باری	ژ میسرێ تا بغەزنەینێ
بدیققەت بین سەد ئەشعاری	دبێژی تورفەتولعەینێ

مەلا: ژ بەحرا قولزوما میران بغەوواسی گوهەر چینم
د بەعسا عیلم و تەفسیران تو دەریایان وەنابینم
ژ میر و بەگلەر و چیران غولامی میر ئەمادینم

میر: د باغی لەفز و مەعنایێ سوخەن من سەروی ئازادە
ژئیملا ئو ژ ئینشایێ مە لەوحێ دل نوما سادە
ژ حوسنێ رەونەقەك دایێ کو شێخ ئەحمەد مە ئوستادە

مەلا زۆرتر لە هەر کەس باندۆڕی شاعیرانی فارس وەك "سەعدی و حافزی شیرازی" بە سەر بەرهەمەکانی دا دیارە. هۆنراوەی " الا یا ایهاالاساقی" حافزی تێهەڵکێش کردووە بە ناوی "هەرێ مەیگێڕ" کە لە زۆربەی چاپەکان دا (وەك شەرحکراوەکی هەژار) وەکوو هەڵبەستی سەرەتای دیوان، دادەنرێت کە تێهەڵکێشی یەکەم هەڵبەستی دیوانی حافزە و ئەویش کارتێکەری شێعرێکی عارەبی لە سەرە کە خەڵیفەی دووهەمی ئەمەوی، "یەزیدی کوری معاویە" هۆنیویەتەوە. لە هەندی هەڵبەست دا ناوی ئەو دوانە و وێژەوانانی تری وەك جامی هێناوە و پەسنی داون. بۆ سەلماندی کاریگەری لەسەر مەلا لەو هۆنراوەی حافز بڕوانن:

مرا چشمیست خون افشان ز دست آن کمان ابرو
جهان پر فتنه می‌بینم از آن چشم و از آن ابرو
(هەمە چاوێکی خوێن پڕژێن لەدەستی ئەو کەمان ئەبرۆ

جەهان دیارە پڕئاژاوە لـەوان چاو و لـە وان ئەبرۆ)

مەلا هەڵبەستی "دیمێ بخال"ی لـە ژێر کارتێکەری ئەو هۆنراوە هۆنیوەتەوە. بۆ پێك‌گرتن و ڕاوەند کردن لـە دێڕی سەرەتای بڕوانن:

مە لـەو فینجان لـسەر دەستە کو مەهتابا هیلال ئەبرو

نومایین من د میرئاتێ مەیا سافا زرولال ئەبرو

ئێستا بۆ نواندنی "گەڵاڵە تەوەر" لـە هۆنراوەی مەلا دا، لـە بەشێکی چامەی ۳۲ بەیتی «**خەدەنگا ئاوران**» بڕوانن کە چۆن "تیر دان" لـە دێڕی یەك بۆ دوو، "بەگلـەر" لـە دێڕی دوو بۆ سێ، "سوهتین" بە هەندێك گۆڕان(دسۆژم) لـە سێ بۆ چوار، "وەسفێن و عیشق" لـە چوار بۆ پێنج و تا دوایی ئەو هێڵە بەردەوام ماوە. بەو شێوە سەرلـەبەری دێڕەکانی ئەو هەڵبەستە لـە ڕووی واتا پێك‌هەڵپەسێوراون و پێویستە پێکەوە شرۆڤە بکرێن:

ئیرۆ ژ نەو پورئاتەشم دیسا ژ رەمزا دلبەرێ

مەجرووعی قەوسی پەروەشم **تیردانە** نێڤا جەگەرێ

تیردان ژ قەوسێ ئەسوەدە شەهزادەیا شیرین قەدە

کوشتینە وەك من چەند سەدە وێ پادشاه و **بەگلـەرێ**

وێ **بەگلـەرێ** پورِ کوشتنە ئەنگوشت بخونێ رشتنە

ما ئەهلی دل قەت هشتنە؟ **سوهتینە** میسلی مەجمەرێ

لـێ ئەز تەنێ سەر تا قەدەم یەکسەر **دسۆژم** دەم بدەم

وەسفێن د **عیشقێ** ئەز چدەم؟ نایێن حیساب و دەفتەرێ

وەسفێن ئەڤین و **عیشقەهێ** حوسن و جەمالا وی شەهێ

نایێنە شەرح و مەددەهێ **ئەحسەن** ژ نەقشی بەشەرێ

ئەحسەن ژ حوسنا دیم دورێ شیرینی و گفت و سورێ

سەد زاهید ئێخستن ژرێ وێ نازك و لەب **شەککەرێ**

شەککەر د نێڤ لێڤانە وی ریحان ل دەور سێڤانە وی

مەشغەل د نێڤ شیڤانە وی تەیسێ ژ ڕەنگی **فەنەرێ**

فەنەر نییە نوورا حەقە ....

لەسەر ئەو تەکنیکەی کەلەپووری ویژەی ئەزدایی، پێویستە بگووترێت گەرچی زۆرتر وشەگەلی کۆتایی دێڕ لە سەرەتای دێڕی داڤی دا پاتە دەبێتەوە، بەڵام بەگشتی شوێنی هەڵگرتن و پاتەبوون زۆر گرنگ نییە، گرنگ ئەوەیە کە لە دێڕی سەر بۆ خوارەوە وشە یا وشەگەڵك ڕاگوێزرێت. دەکرێت وشەی کوتایی نەبن و لە سەرەتاش پاتە نەبنەوە. تەنانەت جار هەیە لە جیاتی بێژە و وشەیەك، واتا یان هاومالّی پاتە ببێتەوە، وەك لە هۆنراوەی «باغێ سوورگولان»ی ئەحمەدی خانی بەرچاوە و لە شوێنی خۆی باسی کراوە. یان ئەو هۆنراوانەی ئەحمەدی کۆر کە ئەزموونی ویژەی کرمانجی سەرووی بۆ کرمانجی خواروو ڕاگوێستووە ئەو مەبەستە بە قنجی دیارە:

دلبەرا دایم دەناڵم دەمبەدەم شام و سەحەر

جارێ ناپرسی لە حاڵم **چاو عوقابی** خۆشخەبەر

چاوعوقابی مەه جەماڵی دوشمنی کفر و زەلاڵی

نووری سیڕی لایەزاڵی کاشفی شەقولقەمەر
تۆی **بینایی** هەر دوو چاوم بە فیدات جسم و هەناوم
هەڵگەڕاوە خورد و خاوم **خواردنم** بۆتە زەهەر
خواردنم کێم و زووخاوە ......

ئەحمەدی کۆر لە هەمووی هەڵبەستەکە دا ئەو تەکنیکەی پێڕەو کردووە بەڵام لە دێڕی سێ دا لەجێگەی "نوور" وشەی هاورێکی "بینایی" هیناوە. یان لەوەی ژێرەوە دا لەجیاتی "خوێن ڕێژ"، وشەی "قەتڵ" پاتە دەکاتەوە و لەو هەڵبەستەش دا ئەو تەکنێکە بە تەواوی تا کواتایی پێڕەو کراوە:

دلبەرا تاکەی خەجڵ بێ دڵ لەبەر دەردی درێژە
تۆ خودا ڕەحمت لە دڵ بێ بەس بە ناحەق **خوێن بڕێژە**
بەس بکە **قەتڵی** ئەسیران تۆ بە وان پەیکان و تیران
یا مەکووژە هێند فەقیران یا کە **کوشتت** زووی بنێژە
هەرچی **کوشتت** زووی وەشێرە خوو پڵنگ و سام و شێرە
حۆرییو زیبا و دلێرە **ئاگری** عالەم پڕێژە
ئاگری پڕ تین و تابە زۆر بە ئێش و پڕ عەزابە
دڵ بە وی برژا و کەبابە **سووت بە ئەو ناری** لەمێژە
سووت بە ناری زۆر بە تینە............

جگە لە ئەحمەدی کۆر زۆر هۆنەری تری کرمانجی خواروو، پێڕەوی ئەزموونی بۆتان و بەتایبەت مەلایان کردووە. بۆ وێنە وەفایی جگە لە پێڕەوی ئەحمەدی

کۆر، ڕاستەوخۆ لە مەلاش پێڕەوی کردووە گەرچی کەڵکی لە تەکنیکی "گەڵاڵە تەوەر" وەر نەگرتووە. بۆ وینە گەر هۆنراوەی وەك «ئەی دڵ وەرە وشیار ببە هذا طریق العاشقین» و «سەحەر مەستانە ڕابردم بە بەر درگای کلیسایێ» بە "خەدەنگا ئاوران"ی مەلا بگرین زۆر هێمای ئەو مەبەستە خۆیا دەبێت. یا هەڵبەستی «لەو ڕۆژە کە دوور بۆتەوە سایەت لە سەری من سووتاوە لە تاوت هەموو جان و جگەری من» زۆر شێوەی «دەردی دووری» مەلا دەدات. کە دەڵێ:

«وەك بولبولی شەیدا بە هەزار نەغمە دەناڵم
جارێکی گوڵم گوێ بدە ناڵەی سەحەری من»،

بیرۆکەی هۆنراوەکە شوێنی ئەو خشتانەی لەسەرە، «پرسێ بکە جارەك ل خەتا ئوو گوونەهێ من» «قوربانی تە بم گۆهـ بدە جارەك گلەهێ من» . لە بەشی سۆرانی دا پێککگرتنی زۆرتری هۆنراوەی ئەو دوانە دەنوێنین .

دەردی دووری

خەشمێ ل فەقیران مەکە زوو پادشەهی من
پرسێ بکە جارەك ل خەتا ئوو گوونەهێ من
تەفتیش ب موو موو بکە ئەر ئەم ب خەتائین
هینجا نەگە بێتن تە وەلاتی تە جیهێ من

جەورا تە بەهیتین و جەفایا تە پەریتین
قوربانی تە بم گۆهـ بدە جارەك گلـەهێ من
زانی كو ژبەر جەور و جەفایان ئەلـەمێن دل
رەحمێ ب گەدایێ خوە كە سولـتان و شەهێ من
سی سالـە ژ دەرد و بەلایە تە هیلاكین
حەتتا ب فەلـەك هەر درەتن ئاهـ و ئەهێ من
ما یەك نەفەسەك من دبتن سەبر و قەرارەك
قەد بێتەوو بێتە دبتن میسلی سەهێ من
گر شووبهەتی پەروانە د بەزمێ تە چ سەد گر
سەد نالـە هەزار رەنگی وەكی چەنگ و ژیهێ من
نوورێن قەدەحا خەمر و حەیاتا ما بسەردان
گەر وی بدەتن دەست بدەست موشتەرەهێ من
یەك عیشوە «مەلایی» ببوها بێتە ژ لـەعلان
سەد جان مە هەبن هێژ كو موقەسسیر دبەهێ من

داڤا دل

یارێ مە پور نیشان و سور سیما ژ دور دیم كەوكەبە
ئەو لـەب شەكەر نازك بەشەر جبهەت سەحەر كاكول شەبە
شەب كاكولـە خال فلفلـە چین سونبلـە داڤا دلـە
من غەفلـەتی دی قبلـەتی وەك ماهـ دتەیسا غەبغەبە

من دی ب خەف سوحبەت بدەف شاهی نەجەف
نونێن ژ یەنگ بەردان خەدەنگ وی پورٖ ژ تەنگ شیرین لـەبە
خال و خەتێ شۆخ قامەتێ مە ژ ڤێ کتێب و دەسخەتێ
هەردەم ژ نەو دل فەیزە ئەو ئەڤ عیشق و سەودامە و هەبە
من بێ قەدار ئەو سیر ڤەشار عیشقا غەدار سوهتی سیتار
میهرا بوتان خال و خەتان سندوقخان و مەقلـەبە
دیمێ بخال ئەو نون و دال ئیسمی جەلال بەژنا شەپال
یەکتا ئەلـف نایێ وەسف من عەقل تفلـێ مەزهەبە
حەتا نەمام سالـەك تەمام شیرین کەلام ما دامە جام
بێ جەهد قەت تێن ئەمر و خەت هەرچی کو مەتلـەب مەنسەبە
دەرماندەییم حەیران تەییم پیرانەییم خوەش بەندەییم
زارا بەسر دل ژیم ڤەکر دەرحەق مە پرٖ ئەرزان مەبە
بەرگین گولـێ ئەو میسکە لـێ هورهور وەلـێ دەرحەق «مەلـێ»
بی پەردە ئوو خوەش مەعدە ئوو یەك وەعدە ئوو پورٖ شەفقە بە
(مەلای جزیری)

وەکوو بەیتوێژی بە شێوازی فەقێ، شێوازی حەریری و مەلاش لـە ڕێچکەی نەبڕاوە دا درێژەی بووە. بەکر بەگی ئەرزی (١٠٤٧ – ١٠٨٢ك.م)، مەلاباتی (١١٠٠ ١١٦٨ك.م)، پەرتەوبەگی هەکاری (١١٩٤ – ١٢٥٧ك.م)، مەلا مەنسووری گرگاشی (١١٩٧ – ١٢٦٢ك.م)، شیخ نوورودینی بریفکانی (١٢٠٥ – ١٢٦٨ك.م)، میهری، مەلا ئەحمەد نالبەند (١٣٠٥ – ١٣٨٤ك.م) و... درێژە دراوە. لـەناو ئەوانە دا حەمەسەعید پاشا، ناسراو بە پەرتەوبەگ هەکاری، کە لـە

ورمێ لەدایك بووە، بە پێی (دایرەالمعارف الاسلامیە) لە دەزگای خەلافەی عوسمانی دا پلەی فەرمی بەرزی بووە وەك سەرۆکی نووسەران و وزیری ناوخۆی میسر. هەروەها نالّبەند وەك حاجی قادر بیری نەتەوەیی و ئازادیخوازانەی کردۆتە هەوێنی هۆنراوەکانی.

“شەمسەدینی ئەخلاتیی”، شێوازێکی تاقانە و تایبەت

هۆنەرێکی تایبەت و زۆر جیاواز لەو شێوازە کە هەر لە سەردەمی میر عیمادەدین هەکاری دا دەژیا و بە پاڵپشتی و یارمەتی ئەو، هونەری نواندووە، بەڵام بەگشتی کۆی هۆنراوەی ئەو هیچ پێوەندی بە شێوازی مەلا و حەریرییەوە نییە و بگرە خۆی خاوەنی شێوازی تایبەتە، ئەو «**شێخ شەمسەدینی قوتبی ئەخلاتییە**»(٩٩٧ – ١٠٨٥ک.م). ئەخلاتی کە بە نازناوی “خەلوەتی“ هەڵبەستی دەهۆندەوە، لە فۆڕم و ناوەرۆك دا زۆر تایبەتە و زمانی هۆنینەوەی ئەو لە مەلای جزیری و فەقێتایران وێڕای هاوچاخ بوون لەگەڵیان جیاوازە. نە شوێن و کاریگەری فۆلکلۆر و نە ویژەی ئەزدایی لە هەڵبەستی ئەخلاتی دا دیار نییە. هیچ هاوچەشنی و هاوڕێکی لە ناو هەڵبەستی ئەخلاتی لەگەڵ هەڵبەستەکانی حەریری و فەقێ، دیار نییە. گەرچی وەك مەلا زۆربەی جۆرەکانی هەڵبەستی عەرووزی (چەند خشتی، غەزەل، قەتعە، چامە) هۆندۆتەوە و مژارەکانی هەڵبەستوانی ئەویش وەك مەلا، خواناسی، دلداری، سۆفیگەری و مەبەستی تایبەتین، بەڵام زمانی هەڵبەستی ئەخلاتی، شێوازی دەربڕین، گێڕانەوە و ڕاگواستنی واتای لەگەڵ مەلا و شێوازی ئەو، زۆر جیاوازە چوونکە ژێدەری کورتژمی هۆندنەوەیان جیاوازن. بنزاراوەی ئاخاوتنی ئەخلاتیش هەندێك لەگەڵ مەلا و فەقێ جیاوازی هەیە، بۆ وێنە شێوەی دەربڕینی “دەمکاتی ڕابوێری ئێستا“ لە زمانی مەلا و فەقێ دا بە پێشگری “د“ دادەڕێژرێت کەچی لە بنزاراوەی

ئەخلاتی دا ئەو دەمکاتە بە پێشگری "ت" خۆڕادەنێ وەك "دبێژم" کە ئەخلاتی زیاتر دەڵێت: "تبێژم".

وترا مەلا زۆرتر لە ژێر کاریگەری حافز و سەعدی بووە، ئەخلاتیش زۆر کارتێکەری غەوسی گەیلانی (دامەزرێن و سەرۆکی تەریقەتی قادری) و مەولانا جەلالەددینی ڕۆمی لە بەرهەمەکانی وەبەرچاو دەهێت. بۆ میناك ئەو هەڵبەستە زۆر بەناوبانگەی غەوس:

«از خان و مان آوارەام از دست عشق از دست عشق

سرگشته و بیچارەام از دست عشق از دست عشق »

واتە «لە دەست مال و خێزانم هەڵوەدا بوومە سەبارەت بە ئەوین. سەرسووڕمای و بێچارە ماوم سەبارەت بە ئەوین»، لەو هەڵبەستەی ئەخلاتی دا زۆر شوێندانەر بووە:

عالەم ئەگەر چ قال تکن ئەز تبێژم ژ دەردی عیشق

قەتلم ئەگەر حەلال تکن ئەز تبێژم ژ دەردی عیشق

مونکەر ڤی ژ مێژن ئەو ژ دیری دبێژن { تبێژن؟} ئەو

خوونم ئەگەر ترێژن ئەو ئەز تبێژم ژ دەردی عیشق

ژ دەرد عیشق ئەڤان تبێم ڤاهرە هەم عەیان تبێم

سڕڕا خەفی بەیان تبێم ئەز تبێژم ژ دەردی عیشق

ئەخلاتی لە زۆربەی هەڵبەستەکانی دا کۆمەڵێك دەنگ و پیت و وشەی بێواتای بۆ ڕەدیف هێناوە کە تایبەتی هەراوهوریای بەزمی دەروێشان بووە لە تەکیە و خانەقا و لە کاتی جەزبە و هەڵپەڕینی دەروێشانە دا دەکران بە

سەربەندی هەوا سۆزدار و تایبەتەکانی ئەو دۆخە، بۆ پێکهاتنی ڕیتم و تەکووزی کۆری هەڵپەرین. وەك ئاه و ئەهـ و حای و حوو و شتی ئەوها. یا هێما و ئاماژەکانی تایبەتی زانستی عەرووز کە بۆ نواندنی هاوڕێکی و کێشی هۆنراوە کەڵکیان لێ وەردەگیرێت. هەڵبەستوانی فارس، مەولانا جەلالەدین بەڵخیش(ڕۆمی)، جارجارە ئەو کارەی کردووە، ئەوەش چوار دێڕ لە هەڵبەستێکی پازدەدێڕی ئەو:

من که مست از می جانم تنناها یاهو — فارغ از کون و مکانم **تنناها یاهو**
چشم مستش چو بدیدم دلم از دست برفت — عاشق چشم فلانم **تنناها یاهو**
یك زمان سرور من باش که فرخنده شوی — زانکه مقصود جهانم **تنناها یاهو**
تننن تن تننن تن تننن تن تننن — در تن و صورت و لسانم **تنناها یاهو**

(من کە بەهۆی شەڕابی گیانەوە گیانبەخش لەخۆ چووم، "تنەناها یاهوو" لە هەرچی شوێن و بوونە، ژیانی دنیایی ڕزگاریم هاتووە، "تنەناها یاهوو")
(چاوەمەستەکەیم چاو پێکەوت و دڵم لەخۆچوو چوونکە ئەوەندە هۆگر بە چاوی فلاّن کەسم، "تنەناها یاهوو".)
(بۆ ساتێك گەورەیی من بکە تاکوو ببیتە خاوەن شکۆ، چونکە من مەبەستی هەموو جیهانم، "تنەناها یاهوو".)
(تنەنەن تەن تنەنەن تەن تنەنەن تەن تنەنەن، لە جەستە و ڕوخسار زمانم دا هەر ئەو وشەگەلە زایەڵەیەتی. "تنەناها یاهوو".)

ئەخلاتیش لە هەڵبەستێکی حەڤدە دێڕی دا، هەر ئەو "تنەناها یاهوو"وەی خستۆتە پاشەڵی دێڕەکانەوە و کردوویە بە ڕەدیف (ڕیز). گەرچی ئەو هەڵبەستە

فۆڕمی غەزەلی هەیە، بەلاّم بەپێچەوانەی غەزەل دێڕەکان پێکەوە هاوسەروا نین، وەك هەمووهەلّبەستەکانی تری ئەخلاتی، کە دەستەواژەی ئەوهایان لە پاشەلّ بێت و خاوەن ڕەدیف بن، دێڕەکان پێکەوە هاوسەروا نین کە ئەوش لە وێژەی کورد دا مۆنۆپۆلی ئەخلاتییە و لە فارسیش دا تەنیا مەولانا بەدەگمەن ئەو بیچمە لە هەلّبەستی هەیە، بەلاّم ئەخلاتی هەرکات هەلّبەستی خاوەن ڕەدیفی هۆندبێتەوە ئیتر بەیتەکان لە ڕووی سەروا سەربەخۆ لەیەکترن بە پێچەوانەی غەزەل و قەتعە و چامەی عەرووزی. ئەوەش چەند دێڕی ئەو جوورە هەلّبەستانە:

تنەناها یاهوو

ئەز کوو مەستی مەیی عشقم{عەشقم؟} "تنەناها یاهوو"{تەنەناها یاهوو؟}

میسر و بەغداد و دیمەشقم "تنەناها یاهوو"

عاشق و دەنگم و کاسم مەلەك و جننم و ناسم

غەیری وی کەس دی نەناسم "تنەناها یاهوو"

والەه و کاسم و دەنگم مەستم و شۆخم و شەنگم

سەر ب سەر پێت و پەڕەنگم "تنەناها یاهوو"

والەه و مەستم و ڤاشم{فاشم؟} سەر و ڕیشان دتراشم

کە ئەڤەست مال و قوماشم "تنەناها یاهوو"

"خەلوەتی" عاشقێ مەستە قەدەحێ بادە ب دەستە

ژ دنێ ئەو ب پەرستە{پەرەستە؟} "تنەناها یاهوو"

چوویه ژ من سەبر و قەرار

مەست و خەرابم ژ مەیێ "تەن تەلەلات لالا"
دبێژم ئەز یا لبەئێ "تەن تەلەلات لالا"
خاردمەڤە شەربەتا ساف بویێم برەنگێ کۆهی قاف
نابێژم ئەز ئەڤێ گەزاف"تەن تەلەلات لالا"
عاشقێ روویێ دلبەرم مەست و خەراب و باڤزەرم
سۆهتییێ بۆریان جگەرم "تەن تەلەلات لالا"
چوویە ژ من سەبر و قەرار تگریم بفریاد و هەوار
نەڤێت ئەمن غەیر دیدار"تەن تەلەلات لالا"
چ بکەم دیسا کویڤە برەڤم{برەم؟} سوهتم ژ سەر حەتا قەدەم
وەللە کو ئەز عاشقێ تۆم {تەم؟}"تەن تەلەلات لالا"

تەنم تنێ

تبێژم ئەز ژ قال و حال تەنم تنێ وەتەن تنێ
ئەرچە دکەن خوینم حەلال تەنم تنێ وەتەن تنێ

قوم قوم

جار جار کە تبت شەب شەب "هەی هەی چەلەبێ{چەلەبی؟} قوم قوم"
خۆش خۆش تبم ئەز حەب حەب"هەی هەی چەلەبێ قوم قوم"
سۆتم ژ غەم ئەز موومو تا چەند بچم سووسوو

هەی دۆست وەرە زوو زوو "هەی هەی چەلـەبێ قوم قوم"
مەحبووب کە ڤەهات خەخە{خەخەخە؟} تە دلم کرە ها رەرە{رەرەرە؟}
دیسان خوەشم ئەز وەوە{وەوەوە؟}"هەی هەی چەلـەبێ قوم قوم"
کوندە دبێژت{تبێژت؟} قووقوو هودهود خو دبێ پووپوو
ئەز هەر تبێژم هۆهۆ {هووهوو؟} "هەی هەی چەلـەبێ قوم قوم"
دەردم ژ تە بن تەخ تەخ مونشەق{مونشەقە؟} دلم ڕەخ ڕەخ
دیدار مە تڤێ ئاخ ئاخ {ئەخئەخ؟} "هەی هەی چەلـەبێ قوم قوم"

ڕەنگە مەبەستی لە "هەی هەی چەلـەبێ قوم قوم"، ئەوە بێت کە «هەی چەلّەبی، دا وردە وردە و قوم لەسەر قووم شەڕابم بۆ تێکە.» هەڵبەت ئەگەر «چەلّەبی» ناوی کەسێکی تایبەت بێ و واتای دیکەی نەبێت. وەك مەولانای ڕۆمی کە دوای «شەمسی تەوریزی» ئاستی هەرە زۆری کورتژمی هونەری لە کوردێك بە ناوی «حیسامەدینی چەلّەبی» پێگەیوە. مەولانا زۆر لە هەڵبەستەکانی بە چەلّەبی پێشکەش کردووە و زۆر جار وەك بەردەنگ ناوی هێناوە و باسی کارتێکەری قووڵی ئەو لە سەر خۆی دەکا. دەکرێت مەبەستی ئەخلاتی هەر ئەو چەلّبییە بێت. لە خەون و خەلسەی عیرفانی و سۆفیانە دا بانگەشە ئەوا زۆر هەیە کە دوو کەسی ناهاوچاخ و دوورە شووێنی جوگرافیا، دیداری ڕۆحیان پێکەوە دەبێت، کە یا بانگەشەی پووچە یان خەون یا جۆرێك سکیزۆفرینی. لەو ئەو هەڵبەستەی ژێر دا دەبیندرێ کە مەولانا ڕەدیفی «وە چلبی زدست تو» هیناوە بەڵام بەیتەکان لە گوێن بیچمی غەزەل هاوسەروا نین:

١.	وه چلبی زدست تو وز لب و چشم مست تو
صد چو دلم شکست تو وه چلبی زدست تو

٢. چند مرا فریفتی وزبر من گریختی	خون دلم بریختی وه چلبی زدست تو

٣. جور و جفا بما کنی با دگران وفا کنی	این همه را چرا کنی وه چلبی زدست تو

٤. جور و جفا کنی کشم زهر فنا دهی چشم
با غم تو بسی خوشم وه چلبی زدست تو

٥. باز زمن چه دیده‌ای ؟ مهر زمن بریده‌ای	غیر مرا گزیده‌ای وه چلبی زدست تو

٦. خیزم و بس فغان کنم شور در این جهان کنم	راز دلم عیان کنم وه چلبی زدست تو

٧. زانچه پی جفا روی به که سوی وفا روی	آن منی کجا روی ؟ وه چلبی زدست تو

١. وەی چەڵەبی لە دەستانت! وەی لەو لێو و چاوە مەستانەت کە سەت دڵیان وەك دڵی من شکاندووە (یا دڵمی سەت جار شکاندووە.) وەی چەڵەبی لە دەستانت!

٢. چەندت فریواندم و لە دەستانم ڕاتکرد و بەو کارە خوێنی دڵت ڕشتم. وەی چەڵەبی لە دەستانت!

٣. جەور و جەفات بەشی منە و ئەمەگداریت بۆ کەسانی تر. بۆچی هێندەم ئەو ئیشە پێدەکەی؟ وەی چەڵەبی لە دەستانت!

٤. ئازار و جەفات چەندی بخایەنێ هەڵیدەگرم تەنانەت ژەهرم بۆ فەوتان بدەیتێ، دەیچێژم چوون ئازار و پەژارە و غەمت بەلامەوە خۆشە. وەی چەڵەبی لە دەستانت!

٥. دیسان چت لە من دیوە کە حەز و سۆزداری و ڤیانت لە سەرم هەڵگرتووە و یەکی ترت هەڵبژاردووە؟ وەی چەڵەبی لە دەستانت!

٦. ڕادەسێم و دەیکەمە هات و هاوار، دنیا لە حەز و سۆزی ئەڤینم پڕ دەکەم، ڕازی دەروونم دەدرکێنم، بۆ جیهانی خۆیا دەکەم {ئەگەر لە سەر جەفا و دڵشکاندن بەردەوام بی.} وەی چەڵەبی لە دەستانت!

٧ . لەجیات ئەوی کە بەدووی ناز و جەفای کەسانی ترەوە بی باشترە بۆ لای ئەمەگداری من بێی. تۆ هی خۆمی بەرەو کوێ دەچی؟ وەی چەڵەبی لە دەستانت!

گوترا کە ئەخلاتی ئەگەر ڕەدیفی هینا ئیتر هەڵبەست سەروای لە بیچمە باوەکانی عەرووز لا دەدات، جا جیاوازی نییە کە ئەو ڕەدیفە دەستەواژەی بێواتا(وەك تنەناها یاهوو) بێ یا واتا دار (وەك، "کو کەرێ من پار مر" و "ئەز تبێژم ژ دەردی عشق"). یا تەنانەت یەك تاقە وشە بێت (وەك، "بولبلی""). ئەوا دوو وێنەی تر لە شێوەی دەستەواژەی واتادار و وشەی تاق:

شوکر

شوکر حەق دائیم تکەم ئەز کو کەرێ من پار مر
سوجدەئە{سوجدەئی؟} شوکرێ دبەم ئەز کو کەرێ من پار مر
ئەو کەرێ ڕەهوار و ڤرڤی بە تەور کە چ بێ دەست و گوڤی
ژێم نەما یەك جار هیڤی کو کەرێ من پار مر
ئەو کەرێ ڤرڤی و ڕەهوار بێ سم و بێ نال و بزمار {بێ سم و نال و بزمار؟}
ژێ ڤەسم ئەڤسال یەك جار کو کەرێ من پار مر
کەر مر و کەڤن بوویە پالان بار یەك جار بر ب تالان
ئەز خۆشم ئەڤ جار ل حالان کو کەرێ من پار مر
وەی مخابن دەرد ڕێژم کەس نزانی کەز{ئەز؟} چ بێژم
هێستران ئەز لەو تریژم کو کەرێ من پار مر

بولبلێ

تەرك زەنگم شۆخ و شەنگم بولبلێ
پڕ برەنگم مەست و دەنگم بولبلێ
ئەز خومارم باقەرارم رۆژ و شەڤ
دوور ژ یارم لەو د زارم بولبلێ
سەرج و فەندم مەست و ڕەندم دائیمەن
دەرد مەندم دل بتوندم بولبلێ
دل غەریبەست عەندەلیبەست دۆست گول
یار حەبیبەست ئەو تەبیبەست بولبلێ
ئەز جنوونم غەرق خونم مال خراب
مەرد کوونم لەو زەبوونم بولبلێ
ئەز هیلاکم دەردناکم خەستەدل
ئەز ژ خاکم ڕووح پاکم بولبلێ
خەلوەتیم و سوبحەتیم و دەستدار
شەربەتیم و عیشرەتیم و بولبلێ

«دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس» کۆمەڵێك لە هەڵبەستەکانی ئەخلاتی زۆر سەقەت و ناتەواو، تژی هەڵە و کەیماسی بە ناوی «دیوانا شیخ شەمسەدینێ قوتبێ ئەخلاتی» لە ساڵی ۲۰۰۱ چاپ کردووە ئەویش لە «چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەولێر»!! مرۆڤ سەرسوڕ دەمێنێت لەو هەموو

کەمتەرخەمییە. ئەو کۆمەڵە، داگری حەڤدە هەڵبەستی بریندار و ئیفلیجە کە هیچ کامیان «چەند خشتی» نیین، کە چی کۆپی هەندێك دەستنووس بە ناوی «دەسخەتێن هەلبەستان» لە دوایی ئەو دیوانە هاتووە و زۆر «چەندخشتی» تێدایە. ئەو نمونانەی لەو هەڵبەستانە لێرە هێنراون، هەندێ شوێن کە پێمان هەڵە بوو، ڕاستەکەی بە بووچوونی خۆمان خراوتە ناو کەوانە بە هێمای پرسەوە{؟}.

وێژەی کلاسیکی کوردەکانی خۆڕاسان

کوردەکانی باکووری خۆراسان، کە ئێستا لە پارێزگاکانی گوولستان و مازەندەران و خۆراسانی ئێران، بەشێك لە وڵاتی ئەفغانستان و توورکمەنستان دەژین، زۆرتر لە سەردەمی شا هەباسی سەفەوی (٩٨٩ – ١٠٣٨ك.م) و هەندێکیش دواتر بە هۆی نادر شای هەوشار بۆ ئەو شوێنانە ڕاگوێزراون.

هەرچەند هەندێ ڕاپۆرتی مێژوویی هەیە کە زۆر لە کۆنەوە ئەو دەڤەرە کوردئاکنجی بووە و تەنانەت وشەی خۆڕاسان بە خۆر + ڕاسان (خۆرهەڵسان یا خۆرهەڵات) دەزانرێت و مازەندەران بە مەزنداران (وڵاتی دارە مەزنەکان) و شتی ئەوا. هەروەك "کەلیمولڵا تەوەحودی" پێی وایە هەندێ لە هۆزە کوردەکان وەك شایجانی، لە سەردەمی ساسانیانەوە و زووتریش لە ئەوێ بوونە و ناوی کوردیان لە کوێستانان ناوە وەك: شایجان، هەزارمەچیت، زیلان، میلان و... جگە لەوە زمانی "مازەنی"، زمانی ڕەسەنی خۆجێیی خەڵکی مازەندەران، نیزیکی زۆری بە زمانی کوردەوە هەیە، کە شێوە ئاخاوتنی تایبەتی خەڵکی خۆجێیی ئەو ناوچەیە و وەك کولتوورەکانی تری ئێرانی ساختە، خەریکی قالبوونەوەیە لە گەدەی فارس دا. گەر گوێ ڕابگری لە زمانی ڕەسەنی مازەنی، زور وشە و ڕستە بە زاراوەی ڕوون و بێگرێی گۆرانی، تێدا دەبیسی. وەك: (کار کرنە، جەواب بیانی، دەفتەر بیانی، نەیتم، جەواب نەیتەمە وەوی، تا ورە حەول نەدانە، تا ورە جەواو نەدانە، هاوردنە پێش، خەت خەت دەکشییە، و...)

کوردانی خۆراسان لەگەڵ ڕاگواستن و پاراستنی بەرچاوترین سامانی کولتووری گەلەکەیان، واتە زمانی کوردی کرمانجی، ویژەی کوردیشیان بۆ ئەو دەڤەرە گواستۆتەوە. هەڵبەت بەهۆی دابڕانی جوگرافی، زمان و ویژەی ئەو خەڵکە گۆڕانی تایبەتی پێدا هاتووە. پێویست بوو وەك بەشێکی سەربەخۆ لە ویژەی کورد دا لێك‌بدرێتەوە بەڵام بە هۆی ئاگاداری زۆر کەم، لەو بەشە دا لێك‌دراوەتەوە. بۆ ئێمە تەنیا دیوانی هۆنراوەکانی «جەعفەرقوڵی زەنگەڵی»(١٢٢٠ - ١٣١٥ك.م) لەبەر دەست دا بوو کە بە پێی تەنیا ئەو بەرهەمە، ناکرێت بە ئاوای شیاو لە سەر ویژەوانی و ویژەی ئەو دەڤەرە ڕا دەربڕی. هەڵبەت جگە لە جەعفەر قوڵی و بەر لەویش و ڕەنگە هەر لە سەرەتای کۆچبەر بوونیان، ویژەوانانی ئەو خەڵکە هەبووبن. وەك هەڵۆخانی تیرگانی کە مۆسیقار و هەڵبەستوانی هاوچاخی جەعفەر قوڵی بووە و ڕێزدار کەلیموڵڵا تەوەحودی لە سەرەتای دیوانی ئەو دا باسی کردووە. ناوی هەڵبەستوانانی کلاسیکی تریش وەك دائیم‌نوور وێردی خانی جەلایری و کەسانی تری هیناون، کە هیوادارین وەك جەعفەر قوڵی، بەرهەمی ئەوانیش سرنجی لێ بدرێت، ئەو جۆرەی تەوەحودی بەڵێنی داوە کە کۆمەڵە دەستنووسی هۆنراوە کۆنەکانی کوردانی خۆراسانی دەست کەوتووە و لەچاپیان دەدا. جگەلەوە نیزیکی و هاوچەشنی بەرچاو هەیە لە زمان و شێوە داڕشتنی هەڵبەستی جەعفەرقوڵی و هۆنەرانی کلاسیکی کرمانج وەك فەقێ تایران و مەلای جزیری، گەرچی دژوارە کە جەعفەر هەر بە ناویش ناسیبنی. کەوابی تەنیا بەو ڕوانینە دەکرێت ئەو هاوخانییە پێناسە بکرێت کە ویژەی ئەو خەڵکە لەگەڵ سەرەتای کۆچبەر بوون لەدایك بووبێت و ئەویش درێژەی ویژەی کۆنی نیشتمانی یەکەمە کە هەتا

سەردەمی جەعفەرقوولّی نەپچڕابێت، وەك چۆن هونەری مۆسیقا و گۆرانیان ئەو پێواژۆیەی بڕیوە.
ئەوەش گازەی جەعفەر قولّی بۆ باران بارین لە وشکەسالّی دا کە بە بڕوای خەلّکی ئەویّ، لەسەر داوای خەلّکی ئەو کات کردوویە چوون ئەویان بە پیاوی مەزنی خوا زانیوە. گۆیا ئەو پاڕانەوی جەعفەر بۆتە هۆی دەرکەوتنی هەوری خەست و پتەو لە کێوەکانی شایجان و گوکان و قوچان، ڕێژنەی بەخوڕ دایداوە و لافاو پێدەشتەکانی گرتۆتەوە. لە نیزیکی زمانی ئەو و فەقێتایران سرنج بدەن:

هەرای ژ دەس فەلەکێ، وێ نەکێرم خۆشحالە
جارێ نەکێرم خوررەم کێرم بێپەر و بالە
جەعفەر قولی دەوێژی هەر دەمێ نالەنالە
خوداوەندا دەوینی، خەلایق لە چی حالە؟
ملواریێ من قەشەنگە، وە ئەورویێ کەوانە
وە چاڤ و پژانگێ رەش، خالەکی لە روویانە
جەعفەر قولی دەنالی، ئەو دخازێ بارانە
وە فەکێ و دوو تارێ، کەڤران تینێ زمانە
ئەورەك راوێ ژ قبلە، ئەورەکە تیر و تژی
ئەورەك بێوی قارشیێ، پرترێ بگورمژی
جەعفەرقولی دەوێژێ، بەرخەکە دەبارژی
خوداوەندا حوکم کێی، بەرف و باران برژی

هۆنراوەی جەعفەر قولّی وەك مەلای جزیری لـە ڕووی بابەت زۆر بەربلاّون و هۆنراوەی دلّداری، ئایینی، پێداهەلّگووتن و بابەتی تریشی هۆنیوەتەوە. هەروەها ئەو جگەلـە کوردی، زۆر هۆنراوەی تورکی و بەرێژەی کەمتر، عارەبی و فارسیشی هۆندۆتەوە. زۆرتری بەرهەمەکانی بۆ گراوەکەی، "ملواری" هۆنراوەتەوە، کە وەك وەلی دیوانە قەت پێی نەگەیشتووە و قەتیش وازی نەهیناوە. هەندێ پێداهەلّگووتنی تایبەتی هەیە وەك "کەچکێ قزلّحەسارێ" و "کەچکێ تاتی" کە لـە سەر داوای خۆیان بە کیژەکانی قزلّحەسار و کیژانی تاتی هەلّگووتووە. (قزلّحەسار، شارەدێی کوردئاکنجی چنارانە و تاتەکانی خۆراسان لـە دەڤەری داغیان، باشووری کێوەکانی قووچان، دا دەژین).

خەلـکۆ سا وەرا بێژم ژە حالێ رۆژگارێ
دلـوەر پرن لـە دونێ دل مەدەن وە هەر یارێ
ئەز راستە ئەڤا هاتم چوومە قزلحەسارێ
کەچکێ وی مینا دورنان کەتنە رێجە قەتارێ
هەر یەك موویەك خۆ بدەن سەوا پەردەی دووتارێ
پەردان گرێ دەم لـێخم سەوا تێللـی‌نگارێ
مەلـەنۆ، قازینۆ، هەرنە پێشوازی یارێ
دەس وە سینە هوون هەرن بەلـکە ژە می نەقارێ
جان و مال پای‌ئەندازە سەوا شرین‌گوفتارێ

بە هەندێ شوێنی تایبەتی جوگرافی هەلّگووتووە وەك "چیای هەزار مەچیتێ" و "چیای شایجانێ" کە لـە ئەوپەڕی جوانیناسی سرووشتی دان و هەرکامیان

لەخۆگری نۆستالژیای سۆزدارانەی قوڵن چوونکە لە ساڵانی پیری دا باسی سەیرانی تاڤی گەنجی هۆنەریان لەو شوێنانە دەکەن. وەك لە سەرەتای پێج خشتی"چیای شایجانێ" دا دەڵێ:«لە ئەنگێ جەوانی‌یێ چوومە چیای شایجانێ» و لە بەندی کۆتایی دەڵێ: «حەیف کو تونە لە جەعفەر لە وان تو ناو و نیشان».

شێوەی نواندنێ کەوێ بەفر وکانی، گوڵ و گیا، قەتارەی تاوڵی هەوارچییەکان و ئاژەڵە کێویەکان (پڵنگ، مامز و...) زۆر لە بەهاری کوردستانی هێمنی موکریانی نیزیکە.

هەندێ ڕووداوی مێژووی سەردەمی خۆی کردۆتە بابەتی هەڵبەست، وەك هێرشی ڕووس و ئینگلیس بۆ ملکی قەجەر و دابڕینی دەڤەری "هەرات" لەو و دابڕینی تورکەمەنستان بەپێی گرێبەستی "ئاخاڵ"، کە بۆتە هۆی ئاوارەبوونی کوردانی ئەوێ، بۆ جاری تر لە نیشتمانی دووهەمیان:

ئۆرس و ئنگلیس گرتن، سەرحەدا چین و ماچین
روو نشتن لە بوتخانێ تا خەراو کەن خانەی دین

بەشێکی بەرچاو لە بەرهەمەکانی چیرۆکەهۆنراوەی فرەچەشنن کە زۆرتر چیرۆکی مەزهەبین. هەندیکیان بابەتی مێژووین وەك «زەماوەندی هافی عەلی و فاتمە»، هەندێك باوەڕی ئیسلامین وەك «مێعراجی ڕەسووڵ» و هەندێك چیرۆکی پەڕاوە پیرۆزەکانی سامین وەك «سلێمان و بلقیس» و هەندێکیش مێتۆلۆژی مەزەبی ناوچەیی تایبەتی ئەوێن وەك «کەبووتەر و قوش(کۆتر و باشوو کە بەپێی ئەو کۆتر لە ترسی باشوو خۆ داوێتە بەر داڵدەی هافی عەلی و ئەویش لە گۆشتی ڕانی بۆ باشوو دەبڕێت.)»، «خزری پەیەمبەر و خوزانی» و «مورتەزا

عەلی و بەنداوی بەربەر». هەموو چیرۆکەکان لە فۆڕمی چەندخشتی دا هۆنراونەتەوە و چوارخشتی یا پێنج خشتین. چیرۆکی هەرەر درێژیش «موڕتەزا عەلی و بەنداوی بەربەر»ە کە ٥٨ بەندی چوارخشتی لەخۆ دەگرێت، هەندێ لێکچوونی لەگەڵ چامەبەیتەکانی فەقێ تایران دا هەیە. جگە لەوە هەڵبەستوانی گۆران، ئەڵڵامرادی هەرسینی(١٢٢٨ ١٢٩٦ك.م) کە هاوچاخی جەعفەرقوولێ بووە، چیرۆکی « کەبووتەر و قوش» بەناوی « کەبووتەر و باز» بە کورتی و بە هۆنراوەی گۆرانی هۆنیوەتەوە. هەروەها زۆر چیرۆکی تر کە سەبارەت بە کەسایەتی هافی عەلی باون، وەك جەعفەرقولێ، ئەڵڵامرادیش هۆنیوییەتەوە.

بە وتەی ڕێزدار تەوەحودی، جەعفەرقولێ زۆری سەفەر کردوون و گەلێك وڵات و باژێران گەڕاوە. ئەو پێجخشتەی ژێر بەشێکە لە هەڵبەستی «چوومە حەلەب و شامێ» دەشێ ڕاپۆرتی ڕاستەقینەی ئەو سەفەرانە بێت و خەیاڵگەری نەبێت:

ئیرۆ ژ ئشقی یارێ می مەی وەخار ژ جامێ
ئیشەڤ من لە خەونێ دی جەمالێ گولئەندامێ
تاریف بوویە وەسفێ وی لە سوورەی ئەلف و لامێ
شەمس و قەمەر چا کرن لەبا وێ خۆشخەرامێ
توتیی لال و بێ زمان لە جەم شیرینکەلامێ
مینا یارێ کەس نەدیم لە ملکێ خوراسانێ
بژنوورت و راز و گیفان دەرمانە سملغانێ
جوێن و نەردینی چووم گەرام مازەندەرانێ
ئەستەرئاوات و گورگان هەم یوردی مەزینانێ

دەروەدەر گەریام و چووم تا شاهروود و بەستامێ
سولتان مەیدان کلیدار سەرئولەنگ و چناران
رادکان و قزلحسار ئەخلەمەد و گولمەکان
هەم شاندیز و نوغوندەر تورغبە و قولقۆچان
جغرگ و شەریفئاوات هەم حەسار گولستان
لە مەشهەدێ موقەددەس کەتمە ئیشقێ نزامێ
ژە ئەلهاك و میامێ تا وە ئەباسئاواتێ
سەوزەوار و هەم تورشیز تورروەت و مەوەلاتێ
گەریام لە سەرتاسەرێ بلووکی قائیناتێ
لە ملکی نیشاوورێ تا وە میانئاواتێ
لە تو دەرێ من نەدی نیشانێ گولئەندامی
گەریام لە خاف و باخەرز تون و تەبەس قاینات
بالامورغاب و سەرجام غوریان شەهر هەرات
مەرو و سەرەخس ئاقدەربەند قەرەتیکان و کەلات
خور و گوژگ و تەبادکان مزدوران مەحموودئاوات
سیاحەت کرم و چوومە توربەت شێخێ جامێ
سەمەرقەند من لە هەڤ دا هاتمە شەهرێ خۆزدارێ
دێهستان بازارامن تاڤ خاریمە بوخارێ
ئارمووت و سێڤ و ئەنار فریوان لە بازارێ
کەچکێ وی سەرمەست مینا کەچکێ قزلحسارێ
لە هەمبەر وان نائینن جایلان هەرگز دەوامێ
یار هات ساتێ وی گەپ کر ژ فەکی دور دەباری

تیرێ ئیشقێ لە من خست لە جیگەرێ من کاری
ژ وێ دەردی ئەز کەتم رۆ لە من بوو ئێڤاری
مینا ئاشقێ غەریب ئاخ بوومە فەراری
ژ ئیشقێ وی سەنەمێ چوومە حەلەب و شامێ

ئەو دەڤەرە شێوەیەکی تایبەت لە فۆڕمی خۆجیی هۆنراوەیان هەیە کە ناوی «کەلام»ە. ئەو شێوە لە گۆرانی و مۆسیقای ئەو دەڤەرە دا باوە و بۆ هەلبەستهۆنین قۆزراوەتەوە. زۆریش لە بەیت و حەیران و گۆرانی کوردستان دەچێت. لە هۆنراوەی کەلامی دا بەندێکی سێخشتی دەکرێتە بنەما (ئەو بەندە وەکوو سەربەند پاتە ناکرێتەوە بەڵکوو سەربەند، بە شێوەی ناتەواو لە ناو کەلامەکان دا دەخرێتە خشتەکانی کۆتایی و لە کەلامەکانی دواتر پاتە دەبێتەوە یا دەگۆڕێت.) و بە دووی دا، چەند کەلام دەوترێت کە هەرکامیان لە دوو، سێ، و چوار، و چەند دێڕی سێ خشتی پێك دێن کە دێڕی کۆتایی هەر کەلام، دەتوانێت دووخشتی یا یك خشتی و تەنانەت نیوخشتی بێت، کە لەو دۆخەدا نیوخشتی پێشتر پاتە دەکرێتەوە. ڕێژەی دێڕ و خشتی کەلامەکان و بڕگەی خشتەکان، سەربەخۆ لەیەکترن. دەکرێت کەلامێك دوو دێڕ بێت و ئەوی تر پێنج یا شەش و ...

لە دیوانی جەعفەرقوڵی دا هۆنراوەی «ملوارییێ رندە» هێنراوە کە جگە لە دێڕی سێخشتی بنەما، لە شەش کەلام دا هۆنراوەتەوە. کەلامی یەك و سێ، سێ دێڕی سێ خشتین. کەلامی دوو، پێنج دێڕی سێ خشتی و کەلامی چوار، چوار دێڕە کە سێیان سێ خشتێ و یەکیان دوو خشتییە. کەلامی پێنج دوو دێڕی سێ خشتێ و یك دێڕی دوو خشتییە. کەلامی شەشەم، چوار دێڕی سێ خشتی و نیو

خشتی ئاخر پاتە بۆتەوە. هەندێ لە خشتەکان دا بە شێوەی نارێك لە هەموو کەلامەکمان دا پاتە کراون.
ئەوەش بەشێکی کەلامی "*ملوارییێ رندە*":

بەندێ بنەما:
گولێ قونچە لیڤ خەندان کر   عالەم پیر و پاك جەوان کر جیگەرێ مەوی بریان کر
کەلامی ١
چاڤ قەرەقاشە بەژنێ تەراشە یار قزێلباشە چەك ژ قوماشە وە لەفزێ خاشە من کر نەخاشە
اللە اللە خادێو ملواریی رندە ملواریی بۆزە وە مینا قوندە نارێ ئشقی ملوارییێ توندە
دەستێ من ناگێ بەژن بلندە حلمێ مەسیحا خادێ وە من دە تو سەبرێ ئەییووب اللە وە من دە
کەلامی ٢
زەندێ مینا زیلێ ڕەواجێ وە تو تەورێ ناکە ئەلاجێ چەرە هێشتم وێ ژە زەواجێ
چاڤێ نەرکیسە شەهدێ خالیسە مینا تاووسە نوقلا مەجلیسە اللە خادێو عەجەو موونسە
اللە اللە خادێو ملواریی رندە ملواریی بۆزە وە مینا قوندە نارێ ئشقی ملوارییێ توندە
دەستێ من ناگێ بەژن بلندە تو دەسمالا خا وە من دە یادگاری توشتەك رندە

الـلـه الـلـه الـلـه خادێو ملواریی رنده   حلمێ مەسیحا خادێ وە من دە   تو سەبرێ ئەیپووب الـلـه وە من دە

کەلامی ٣

وەرێ هەرە وە گرانی   تە شەوتاندم وە خوزانی   دەردێ دلان کەس نزانی

چاڤێ غەزالـن برۆ هیلالـن   روویێ وەخالـن لـێڤ شەکەرپالـن   کانیا زەلالـن جایلان دەنالـن

الـلـه الـلـه الـلـه خادێو ملواریی رنده   حلمێ مەسیحا خادێ وە من دە   تو سەبرێ ئەیپووب الـلـه وە من دە

پ. شێوازی چیرۆکنووسی عەرووزی لە فۆڕمی مەسنەویدا.

"چیرۆکمەسنەوی عەرووزی"، لە وێژەی کورد دا بە هەرسێ شێوەزار، هەتا سەدەی نۆزدەهەمی زایینی، تەنیا یەك بەرهەمی هەیە، ئەویش "مەم و زین"ی شێخ ئەحمەدی خانی"یە، بەڵام بەهۆی ڕێزی بەرز و بەهای قورسی ویژەوانی و کاریگەری شازی ئەو بەرهەمە و هەروەها تاقانەبوونی لە ڕووی شێواز، وەك شێوازێکی سەربەخۆ لێکدراوەتەوە. ئەو شێوازە ***تەنیا بە فۆرم، ڕاگواستنی ئەزموونی نیزامی گەنجەوییە لە فارسییەوە بۆ کوردی.*** ئەحمەدی خانی لە هۆنینەوەی چیرۆکی کوردی مەم و زین دا، پێڕەوی لە فەقێتایران و وێژەی کۆنی ئەزدایی نەکردووە کەچی بە ناوەرۆك شوێنی باوەڕی ئەزدایی لەسەرە. تەنیا فۆڕم و کێشی مەم و زین وەرگیراوی گەلانی ترە، بەڵام ئەو بەرهەمە لەچەند بارەوە تایبەتە. *یەکەم* بە ناوەرۆك تاقانەیە و ڕەنگە تاقە چیرۆکی دلّداری دونیا بێت کە بە مەبەستی ڕامیاری و نیشتمانپەروەری نوسراوە. *دووهەم* ئەوەی کە گەرچی بەشێوەی شاعیرانی گەلانی هاوسێ، سەرتای چیرۆك بە پەسنی خودا و پێغەمبەر و پیرۆزییەکانی موسڵمانان دەست پێدەکات، بەڵام کوتووپڕ هێندە وەستایانە بۆ باوەڕی خۆماڵی و تایبەتی ئەزدایی هەڵدەگەڕێتەوە کە خانی بۆ خوێنەری ئاسایی، تەنیا زانایەکی باوەڕمەندی ئیسلام بنوێنێت.

هەر لە سەدەی هاوچاخی مەلا و فەقێ دا و دە دوازدە ساڵ پاش مەرگی ئەوان ئەحمەدی خانی لەدایك بوو لە تەمەنی ٤٤ساڵی خۆی دا، شێوەیەکی تازەی لە

چیرۆکە شیعر، لە ویژەی عارەبی و فارسەوە قوازتەوە ناو ویژەی کوردی ئەویش مەسنەوی بە کێشی عەرووزە.

شێوەی خانی لە ویژەی کورد تاقانەیە و هەتا سەردەمی هاوچاخی ئێمە کەس پێڕەوی نەکرد(مەگەر ئەو نیوسەدەی کۆتایی). هەرچەند هاوکات لەگەڵ خانی و ڕەنگە چەند ساڵ زووتر، لە ویژەی گۆران دا چیرۆك نووسی بە هۆنراوەی بڕگەیی بە هۆی عەزیم سەری هەڵداوە کە گۆیا بەر لە خانای قووبادی چەند چیرۆك وەك «شازادە ئیبراهیم و نۆش‌ئافەرین»ی هۆنیوەتەوە. ئەگەریش خانا بە سەرەتای چیرۆك نووسی گۆران بزانین، ئەوا ئەو ۲۲ ساڵ لە خانی کەم‌تەمەنتر بووە. هەرچەند چیرۆك نووسی گۆران بارستی زۆر لە خۆ دەگرێت و دەیان چیرۆکی چەند بەرامبەر و تەنانەت چەنددەبەرابەری مەم و زین هۆنرانەوە، بەڵام هیچیان بە کێشی عەرووز نین. کەوابی بەرهەمی خانی تاقانەی ڕەهای ویژەی کوردە کە بە وتەی حاجی،

«ئەمان قەدری بزانن ئەم کتێبە　　　لە دنیا ئێستەکێ هەمتای نەماوە

لە مەجمووعی دووەل سۆران و بۆتان　　　لە سایەی ئەم کتێبە ناسراوە»

جگەلەوە خانی یەکەم کەسیشە بۆ مەبەستی پەروەردە و فێرکردن، بەرهەمی داناوە. وشەنامەی کوردی عارەبی نەوبەهار بۆ فێرە عاربی کردنی تازەخوێندەوارەکان دانراوە.

جگە لەو دوو بەرهەمانە، خانی لە هۆنینەوەی هەڵبەست دا پێڕەوی مەلا و حەریری کردووە و سەر بە شێوازی عیمادەدینییە. وەك ئەو هۆنراوە:

باغێ سوورگولان

ئەز چۆمە باغێ سوورگولان وەختێ سەحەرگاهێ بخەف
من دێ ***سەدایا*** بولبولان داگرتبوون هەر چار تەرەف

سەوتا هەزار و قومریان دەنگێ روباب و موغنیان
تەشبیهی بەزما بەنگیان هوو دەنگ هوو بوون چەنگ و دەف

مانەندی مەست و سەرخوەشان ئەز چۆمە بەزما مەهوەشان
ئەبروو کەمان و چاڤ ڕەشان ***جەرگ و دلێ*** من کر هەدەف

پەیکان د ***جەرگێ دل*** بەری تەن بوویە سندووقا بەری
سەدەق ژ حوسنت ئەی پەری ***هێژا ل من بوو*** کەرب و گەف

هێژا ل من بوو کەرب و کین زاهر غەزەب باتن کەنین
لێ غەمزەیەك دا من نهین عەقلێ مە ***دیسان*** کر تەلەف

دیسان حەبیبا چاڤ بەلەك ئیحسان دگەل من کر گەلەك
لەورا دگەل ***زولفێن*** هەلەك ئالۆز مەبینن قشت و لەف

رهتن ژ دل خونا دلان شەهمارە ***زولفێت*** سەر دلان

بێڕەحم و مەستا قاتلان ***مەی خار*** ژ فینجانا سەدەف

وان ***مەیخوەران*** ئەبتەر کرین بێقووەت و ڕەنگ‌زەر کرین
وەڵڵا ژ دل کەرکەر کرین "خانی" بەسە ئاه و ئەسەف

هەروەك دەدیترێت، تەکنیکی ***گەڵاڵە تەوەر*** ڕەچاو کراوە و لە هەر دێڕەوە بۆ دێڕی دوایی وشەگەلێك یان واتا و هاومالّی وشە پاتە بوونەتەوە (وەك **سەدایا** لە دێڕی یەکەم کە واتای ئەو «**سەوتا**» لە دێڕی دوایی پاتە بۆتەوە.) لە دێڕی دووهەم بۆ سێهەم، ئەو پاتەبوونەوەیە پچڕاوە کە ڕەنگە بەهۆی ناتەواو بوونی ئەو هۆنراوە بێت، واتە چەند دێڕ ون بووبن، هەرچەند ئەو تەکنیکە مەرج نییە لە هەمووی دێڕکان تەکووز بدرێت، هەروەك لە زۆر هۆنراوەی مەلای جزیری و فەقێ تایرانیش ئەو تەکنیکە لە بەشێکیان دا هەیە نەك هەمووی دێڕەکانی هۆنراوە. جگە لەوە بەڕوونی دیارە کە ئەو وشە و دەستەواژەگەلەی لە تەکنیکی گەڵاڵەتەوەر دا پاتە دەبنەوە گەرچی لەزۆبەی هۆنراوەکان دا لە کۆتای دێڕ هەڵدەگیرێن و لە سەرەتای دێڕی دوای ئەو دا پاتە دبنەوە، بەڵام ئەوە ڕێسای گشتی ئەو تەکنیکە نییە و شوێن زۆر گوێی پێنادرێت. تەنیا ئەوە گرنگە کە لە دێڕ بۆ دێڕی دوای ئەو ڕابگوێزرێت. وەك دەبینرێت خانیش گوێی بە شوێنی وشە و بێژەگەلی گەڵاڵەتەوەر لە دێڕ دا نەداوە و لە سەرەتا یان نێوان یان کۆتایی بێت، هەڵی گرتووە و لە دێڕی دواتریش کە پاتە بۆتەوە، ئەو شوێنە جێگەی تایبەتی نییە.

بەڵام سەبارەت بە «مەم و زین» کە تاقە بەرهەمی کوردییە لە ویژەی ئەو بە هەموو زاراوەکانی مەگەر هی ئەو سەت ساڵەی دوایی بێت و سەدەکانی

بیست و بیست و یەکەمی زایینی کە چیرۆکێکی درێژ بە هۆنراوەی مەسنەوی و کێشی عەرووزی وەرگیراو لە ویژەی عارەب، هۆنرابێتەوە. هەموو چیرۆکەکانی گۆرانی بە کێشی خۆماڵی و بڕگەیی هۆنراونەتەوە و سۆرانییەکانیش یان بڕگەیین یان بە فۆڕمی بەیت و حەیران. بابەتێکی تر ئەوەیە کە هیچ کەس ئەو فۆڕمەی خانی، لاسایی نەکردەوە بەپێچەوانەی چامەبەیتەکانی فەقێ‌تایران. لە ناوەرۆکیش دا خانی، ڕەچەشکێنی تاقانەی نەك کورد، کە هەمووی ڕۆژهەلاتە چونکە تاقەکەسە لەو سەردەمان بیر و هزری نیشتماپەروەرانەی داهێنابیت و لە ناو دەقێکیی ویژەوانی خزاندبێت. کە تراژیدیایەکی دڵدارییە. ئازاری دواکەوتوویی و پەژارەی پەرتەوازەیی و نایەکگرتویی دەستەلاتداران و بێ‌نرخی و نامۆیی زانست و ویژە، نەبوونی دەستەلاتی دڵسۆز و بەهێزی کوردی، بۆ خانی و بۆ یەکەم جار هاتۆتە ئارا لە دۆخێك دا کە بە وتە «ڕەحمان شەرەفکەندی هەژار »: «ئەو بیرە لە ناو ڕۆژئاواییەکاندا تاك و تەرا پەیدا بووبوو بەلام خۆ لە ڕۆژهەلاتی ئێمە دا دەتوانم بلێم لە هەموو ئاسیاشدا کەس بۆنی نەکردبوو.» و «خانی سێ‌سەد ساڵ لەمەوبەر بیری ئازادبوونی خستۆتە بیرمانەوە، خانی داهێنەری نیشتمانپەرەستییە لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا.» (خانی، ٢٠٠٨، ل ٢٧٦)

هەڵبەت بەر لە خانیش مێژوونووسی مەزنی کورد «میر شەرەفخانی بەدلیسی» بیرۆکەی نیشتمانپەروەرانە و حەزی دەستەلاتی گشتگیری نەتەوەیی بۆ کورد هێنابۆ ئاراوە و هەروەها پەژارەی خۆی لە ناتەبایی دەستەلاتدار و میرنشینەکان دەربڕیبوو، بەلام بەهۆی ئەوەی کە بەزمانی بیانی بووە(ئەویش زمانی سەقەت و هەڵپەسیوراوی فارس) و بابەتی مێژوویی، ئەوا کەس ئەوی بە داهێنەر و

دەسپێشخەری ئەم بۆارە دانانێت. لێرەدا نرخی بەرهەمی وێژەی ڕازاوەی خۆزمانی نەتەوەیی و هونەری چیرۆك و هەڵبەست خۆیا دەبێت. با لە خانی ببیسین:

ئیدبارا مە وا گەها کەمالێ
ئایا بویە قابلێ زەوالێ
یا هەر وەهە دێ لە ئیستیوا بت
حەتتا وەکو دەورێ ئینتها بت
قەت مومکینە ئەڤ ژ چەرخێ لەولەب
تالع ببتن ژ بۆ مە کەوکەب
بەختێ مە ژ بۆ مەرا ببت یار
جارەك ببتن ژ خاب هوشیار
رابت ژ مە ژی جیهانپەناهەك
پەیدا ببتن مە پادشاهەك
شیرێ هونەرا مە بێتە دانین
قەدرێ قەلەما مە بێتە زانین
دەردێ مە ببینتن عیلاجێ
عیلمێ مە ببینیتن ڕواجێ
گەر دێ هەبویا مە سەرفرازەك
ساحیب کەرەمەك سوخەننەوازەك
نەقدێ مە دبوو ب سككە مەسکووك
نەدما وەهە بێرەواج و مەشکوك

گەر دێ هەبوویا مە پادشاهەك
لایق بدییا خودێ کولاهەك
تەعیین ببویا ژ بۆ وی تەختەك
زاهیر ڤەدەبوو ژ بۆ مە بەختەك
حاسل ببویا ژ بۆ وی تاجەك
ئەلبەتە دبوو مە ژی رەواجەك
غەمخواری دکر ل مە یەتیمان
تینانە دەرێ ژ دەست لەئیمان
غالب نەدەبوو ل سەر مە ئەڤ رووم
نەدبوونە خرابەیی د دەست بووم

بابەتێکی جێسرنج لێرەدا، ئاگاداری خانی لە بازنەیی بوونی هێلی پشتێنەی زەوی و بیچمی گۆیینی ئەوە، کە نەهامەتی درێژماوەی کورد و ئازاری ناکۆتا و هەرمانی دیلی ئەو، بە خولدانی پووچ و بێ ئاکام لەسەر ئیستوا دەشوبهێنێت. ئاگاداری لەو بیچمە بۆ زەوی هەڵبەت زۆر کۆنە و یەونانییە کەڤنارەکان پێوانەی ئەو و ڕووپێو و بارستی زەویان هەموو دۆزیبۆوە، بەڵام بەگشتی ئەوە زانیاری تایبەتی زانایانی بواری ئەستێرەناسی و بیرکاری و ئەندازیاری بوو.
پەژارەی خانی لە دوو قات دیلی گەلەکەیەتی، یەکەم دیلی بەدەست بیانی تورك(یان ڕۆم) و عەجەمە(کە بە فارس دەڵێت عەجەم) دووهەم دیلی بەدەس نەزانی. خانی دەستەڵاتدار و پادشا و خاوەن تەخت و تاجێك دەخوازێت کە پاڵپشتی زانست بێت و گەشە بە زمان و هونەر بدات، مخابن پەرێشانی و پەرتەوازەیی و نارێکی و ناتەبایی و دوورەزانستی و نەزانی بوونەتە کۆسپ دەنا:

گەر دێ هەبووا مە ئیتیحادەك
ڤێکرِا بکرا مە ئینقیادەك
روم و عەرەب و عەجەم تەمامی
هەمیان ژ مەرِا دکر غولامی
تەکمیل دکر مە دین و دەولـەت
تەحسیل دەکر مە عیلـم و حیکمەت
تەمییز دبوون ژ هەڤ مەقالات
مومتاز دبوون خودان کەمالات

هەڵبەت مژاری نیشتمانپەروەری تاقە بواری ڕەچەشکێنی خانی نییە. لـە قامووسی باوەڕمەندی دا بە ئاشکرا باندۆڕی باوەڕی ئەزدایی لـەسەر دیارە و لـە بەشی ڕێبازی ئەزدایی دا ئاماژە کرا کە چۆن بەرەوانی لـە شەیتان دەکات و دەڵێت: «ئیبلیسێ فەقیرێ بێجینایەت». تەنانەت بەپێچەوانەی باوەڕی ئیسلامی، کڕنۆش نەبردنی بۆ ئادەم، نەك بە نافەرمانی خودا، بەڵکوو هێمای خۆشەویستی بەرزی خودا دەزانێت کە: «یەك سەجدە نەکر لـپێشێ ئەغیار»
دیسان ئەوە ڕەچەشکێنی داویی خانی نییە. خانی کەسێکی بێپەردە و کراوەیە و دیلی شەرم و شوورەیی نییە. ڕاشکاوانە و بێ پاڵاوتنی چاندی و دینی، دەچێتە ناو خەڵوەتگە و شوێنی تایبەتی جووتەی دڵدارانی چیرۆکەکەی لـە کاتی زەماوەند و پێکگەیشتن دا. ئەو وەها شانۆی ڕاموسان و جووتبوون و پێکڤەخەوتنیان بە شێوەی داماڵڕاو و ئیرۆتیکیانە دەنوێنێت، کە پێشتر و بگرە دواتریش بێوێنە بوو. هەڵبەت بە شوبهاندن و خوازەی بەرزی هۆنەرانە، کە

تەنیا و تەنیا بە خانی کراوە و بەس. بەهۆی هاز و وازی بەرتەسکی ئەو نوسراوە خۆتان لە بەشی بوك و زاڤای پەرتووکی مەم و زین بڕوانن کە چۆن تێکەڵبوون و سەرجێیی تاژدین و ستی نواندووە.
ڕوون نییە لەبەر چی خانی نەکەوتە بەر تیشکی سرنجی وێژەوانی دوای خۆی و کەس لاسایی نەکرد و پێڕەوی لیێنەکرد، نە بەرهەمێك لە چیرۆك بە فۆڕمی مەسنەوی خولّقا، نەك هەتا مەلا ئەحمەدی نالبەنەد و حاجی قادر کۆیی لە سەدەی سێزدە و چاردەی کۆچی دا و دوسەت ساڵ پاش خانی، کەس بیری نیشتمانپەروەرانەی کردە هەوێنی بەرهەمی وێژەیی، نە کەس باندۆڕی باوەڕی ئەزدایی و فەلسەفەی تاك ڕەهەندی ئەوان لە مەڕ نەبوونی ژێدەری خراپەی لە هیچ بەرهەمی ئەدەبی دا قواستەوە و نەکیش دیمەنە ئیرۆتیکیانەکانی بێپەردە و پاڵوێنەی لە داهێنانی ئەدەبی دا نواند و زۆر نەی تریش. گەلۆ ئەوەی هەمووی لەبەر ئاستی تاقانە و شازی هونەری خانی نەبوو کە کەس لەخۆی ڕانەدیت خۆی لە قەرەی ئەو بدات؟!

ڕۆژەنی چوارەم

ڕێبازی نوێ.

مەبەست لە **ڕێبازی نوێ** ئەو ویژەیەیە کە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە تا ئێستا بەدی هاتووە و بە کاریگەری فراوانتری ویژەی جیهانی (بەتایبەت ویژەی ڕۆژئاوا) لە سەردەمی مۆدێڕن دا سەری هەڵداوە. دەیان مژاری نوێباو خۆی ڕاناوە کە پێشتر نەبووە. وەك هۆنراوەی شۆڕشگێڕی، هەڵبەستی نوێ، پەخشان، شانۆنامە، ڕۆمان، وەرگێڕانی بەرهەمی گەلانی تر بەتایبەت هی گەلانی ڕۆژئاوا و بەرهەمی ویژەیی جۆراوجۆری تر. سەرەتای ئەو ڕێبازە لەگەڵ دەسپێکردنی ڕۆژنامەگەری و گۆڤاری کوردی دایە و بنەماڵەی بەدرخانی ڕۆڵی سەرەکییان هەیە. میقداد میدحەت و میر سورەییا بەگی بەدرخان، لە قاهیرەی میسر دا یەکەم ڕۆژنامەی کوردیان دەر کردووە و جەلادەت و کامەران عالی بەدرخانیش گۆڤارەکانی «هاوار» و «ڕۆناهی»یان لە حەڵەب دەرکردووە و دەیان بەرهەمی ویژەوانیان نووسیوە. لەژێر تیشکی دەرکەوتنی زانستی نوێباو و دەرەتانی مۆدێڕن، وەك پیشەی چاپ و چاپخانە و هەروەها پەروەردە و بارهاتن لە دامەزراوەی مۆدێڕنی فێربوون، وەك زانکۆ و خوێندنگای سەردەمیانە دا، وەك هەمووی گەلانی گەردوون، لە ویژەی کوردیش دا پێنگاوی مەزن هاویشترا و دەیان لق و پۆپی تازە لە ویژەی کورد دا بەدی هات(وەك

مێژوونوسین، فەرهەنگی وشە نووسین، لێکۆڵینەوەی زانستی زمانەوانی و ڕێزمان و ڕێنووس، بەرهەمی مۆدێرنی ویژەیی وەك پەخشانی ویژەیی و چیرۆك و ڕۆمان و شانۆنامە و فیلمنامە، زانستی دەرەوی ویژە، وەك فیزیا و بیرکاری و بایۆلۆژی بە کوردی، شەرعیات و لێکدانەوەی قورعان و دەقە پیرۆزەکان و....). لە سەدەی بیستەمی کۆچی دا لە ویژەی کوردی بە دوو زاراوەی سەرەکی کرمانجی سەروو و خواروو دا گۆڕانی مەزن و خولقانی زەبەلاح بەدی هات کە هەرکام پێویست دەکا لە چوارچێوەی چەند قوتابخانەی جیاواز دا شرۆڤە بکرێت. لەو قوتابخانە ویژەییانەی کرمانجی سەروو، دەکرێت ئاماژە بکەین بە **قوتابخانەی قاهیرە** بە دەسپێشخەری سوڕەیا و مێقداد میدحت بەدرخان، **قوتابخانەی یەریوان**، **قوتابخانەی مەسکەو** و **لەنین‌گراد** بە دەسپێشخەری پرۆفیسۆر قەناتی کوردۆ، **قوتابخانەی حەلەب و شام** بە دەسپێشخەری دوکتۆر بلەچ شێرکۆ(جەلادەت عالی بەدرخان)، **قوتابخانەی پاریس** بە دەسپێشخەری کامەران عالی‌بەدرخان و **قوتابخانەی سوید** بە دەسپێشخەری جگەرخوین. هەر کام لەو قوتابخانانە دەیان بەرهەمی زانستی و زمانەوانیان ئافراندووە و ئاراستەی ئافرێنەرانە زۆریشیان بەردەوامە. هەرکام پێویستە بە دەیان و سەدان لاپەڕە توێژینەوەیان لەسەر بکرێت و بناسێندرێن کە لە هاز و وازی ئەو نوسراوە و قامووسی شارەزایی سەقەتی نووسەر دەیان قات وێوەترە. هەر نووسینی فەرهەنگی وشەی کرمانجی سەروو کە ئیستا بە ١٣٠ی ساڵی تەمەنی گەیشتووە گەر وشەنامەی "نەوبەهار"ی خانی لەبەرچاو نەگرین. چوونکە یەکەم فەرهەنگ بەهۆی یۆسف پاشا ساڵی ١٣١٠ی کۆچی بە ناوی «الهدیەالحمیدیە فی اللغەالکردیە» نوسراوە و بە سوڵتانی عوسمانی پێشکەش کراوە. بەدووی ئەو دا زۆر فەرهەنگی تر وەك فەرهەنگی کوردی ڕووسی قەنات کوردۆ،

فەرهەنگی جگەرخوین، فەرهەنگی مووسا عەنتەر، فەرهەنگی ٩٥٠٠٠ وشەیی کوردی فەڕەنسی و فەڕەنسی کوردی کامەران بەدرخان و... هەر ئەوەیان چەندی لەسەرنووسین و توێژینەوەی زانستی گەرەکە کە کاری تاکە کەسێك نییە و پێویستی بە سەنتەر و دامەزراوەی پسپۆڕانە هەیە. کەوابی سەبارەت بە ڕێبازی نوێی کرمانجی وەك ڕێبازی نوێی سۆرانی، ئەوەی لێرەدا کوتراوە تەنیا ئاماژە بە ناوەکەیەتی هیچی تر.

هونەری هەڵبەست و هۆنراوەش گەلێك لق و پۆپی لێبۆتەوە و مەبەستی زۆر بەرفراوانتر لە ڕابردووی پێکاوە. چەند قۆناخی بڕیوە و چەند شێوازی لێبۆتەوە کە لێدوان لەسەری زۆر ژوورترە لە زانیاری نووسەر و دەرەتانی ئەو نوسراوە. تەنیا وەکوو میناك سێ هەڵبەست دەهێنمەوە و ڕام وایە بە ئاستی هەرە بەرز قەڵەمبازەکانی هەڵبەستی سەردەم دەنوێنن. یەکەم لە جگەرخوین و هەڵبەستی "کیم ئەز"[١٣] کە لەو باوەڕە دام ئەگەر تەنیا هەر ئەو هەڵبەستەی هەبا، بەس بوو هەتا وەك «گەورەترین هۆزانڤانی کورد لە وێژەی خەبات و نێشتمانپەروەری دا بە گشت زاراوەکەنییەوە» بزانرێت چوونکە ئەوە نەك هەر بەهێزترین هەڵبەستی شۆڕشگێڕانە و نەتەوەیی کوردە، بگرە " تاپۆی شووناسی نەتەوەیی" کوردە چوون جگەرخوین زۆربەی خاڵەکانی شانازیی مێژوویی ئەو نەتەوەی لە چەندهەزار ساڵەوە تا هەنووکە هێناوە بە زمانی سەربەرز و سەرفیرازانەوە، بە نواندنی قورس و قایمی هۆنەرانە و بەو پرسە شووناسخوازانەوە «کیم ئەز؟».

---

[١٣]. هونەرمەندی شۆڕشگێڕ «شوان پەروەر» ئەو هەڵبەستە و زۆری تر لە جگەرخوینی کردووە بە سروود، بەڵام ئەوی بە ناوی «کین ئەم؟» خوێندۆتەوە و زۆر دێڕێشی لەخۆوە پێوەناوە. لە ڕاستی دا بۆیە جگەرخوین کەڵکی لە ناسەی «ئەز» وەرگرتووە، هەتا یەکێتی و هاپێوەندی بۆ سەرەکەسایەتی مەزن و تاقانەی کورد، وێنا کردبێت و پەرتەوازیی لە شوناسی ئەو گەلە سڕیبێتەوە.

بەڕاستی گرنگی ئەو هەڵبەستە وێوەتر لە هونەری هۆنینەوە، لەو هەموو ئاماژە مێژوویيانە دایە کە ڕەسەنبوون و خاوەن شووناسی کورد دەسەلمێنێت. لەگەڵ ئەوەش دا کە زمانی بەهێز و پتەوبوونی بابەت، لە وێژەی کورد دا بێوێنەیە. سەرەڕای بەرفراوانی بابەتەکان، هاوڕێکی و پتوونی نەشێواوە و بەرەو پەرێشانی و پەرتەوازەیی ئاخاوتن نەبۆتەوە. خۆزگە دەرتانی ئەوە هەبێت کە سروودی نەتەوەیی لەو هەڵبەستە هەڵبژێرین.

ئەو هەڵبەستە پازدە بەندییە بە پرسی کیم ئەز دەستی پێکردووە کە هێمای لێگەڕینی شووناس و کەسایەتی «کوردێ کوردستان»ە و لە کۆتایی هەر بەند دا ئەو پرسە پاتە کراوەتەوە. بەندی یەکەم کۆمەڵە درووشمێکی شۆڕشگێڕانەیە کە بارست و گیرۆفەنی ئەو گەلە لە کاتی ڕاپەڕین دەنوێنێت وەك کەپسوولی تژی سووتەمەنی کاتی پەقینەوە دنیا دادەگرێت. بەندی دووهەم بانگەشەیەك سەبارەت بە هەبوونی مێژووی ئەو گەلە دەهێنێتە ئارا و وەك پارێزەری ڕۆژانی تەنگانەی جوگرافیای هەراوی ڕۆژهەڵات لە هێرشی ڕۆم و فڕەنگ، دەینوێنێت. لە بەندی سێهەم دا جوگرافیای بەر پارێزڤانی ئەو گەلە لە مێژوو دا بەرتەسکتر و بەرهەست و ڕاستیانەتر دەکات بۆ «ڕۆژهلاتێ نێزیك ڕۆژهلاتێ ناڤی» و باس لە سەردەمێك دەکا کە ئەو گەلە دوای شکاندنی دژمنانی ئەو جوگرافییایە، هەتا سنووری هیندوستان دەستەڵاتداری کردووە، بەو چەشنە داکۆکی لە بانگەشەی خۆی لە هەبوونی مێژوویی و خاوەن باندۆڕی گەلەکەی دەکات. لە بەندی چوارەم و پێنجەم دا، ئاوڕ دەداتەوە لە دۆخی ئێستای ئەو گەلە، کە بەپێچەوانەی باڤ و کالی، سەربەستییان لێ زەوت کردووە ئەوێش کەسانی وەها کە کورد گوتەنی "هەرچی سەگ گووی ناخوات" و گەلانی بێشووناس و بێ هوونەر و «شاهێ ئەفیوونکێش» و «ژۆنترکێ دژوار»، کە ئەو قەشمەرییە

هۆنەرانە ڕێکی باڵای دۆخی ئێستاکەی ڕۆژهەڵات و پارچەکانی تریشە به هرچ و هۆڤیشی دەزانن! گەرچی بەڕای جگەرخوێن لەو گەلە ڕەسەنە دەکالێتەوە کە «ڕێچك نوو چێکەم ژ بۆیی ئینسان».

لە بەندی شەشەمەوە، ڕەوتی سەلماندی بانگەشەی سەرتر لەمەڕ دەوری پاتشایانە و پارێزوانی کورد بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوین، دەست پێدەکا و دەڵێت کە من بووم کە بەخوێنی خۆم ئەو وارەم پاراست و لەشکری ڕیچاردم شکاند لە دۆخێك دا کە «خوە دان بەر سیا من تورك ئوو ئەجەم». واتە دوو گەلی تورك و عەجەم(مەبەست لە فارسە)، داماو دەستەوەستان لە هەمبەر هێرشی خاچهەڵگرەکان تەنیا خۆیان لە پەنای من هاویشت و گەورە و پاتشای ئەوان، جلّەوکێشی ئەسپی منیان دەکرد «سەرێ هەسپێ من دگرت پادیشاه» و هێماکانی دەستەڵاتداری و گەورەیی بەس لەمن دەوەشاوە «ل سەر سەرێ من سنبل و کولاه» چوونکە «ئەزم ئەو گەرناس ئەو سەلاحەدین». چاك دەزانیین ئەو بانگەشە هەتا چ ئاست لە ڕاستی نیزیکە و بە گەوایی دانی مێژوو، ئەوکاتەی مێرخاس و عەگیدی کورد، سەلاحەدین ئەیبووبی قۆڵی پارێزگارانەی لەو وارە هەڵماڵی، گەلانی ناوبراو و گەلانی تریش کە ئەو شەڕ و کێشەیان هەڵایساندبوو، دنیایان لێ ببوو بە چەرمی چۆلەکە. هەر ئەو گەلانە کە هەتا بۆیان لوابێت، سەگ بە حەوشەیان بەو گەلە ئاشتیپاریز و ساویلکە کردووە و لە تەنگانە دا مەتاڵی هەموو تیری بەڵایان بووە. دیسان بە پێی شایەتی مێژوو، سەردار سەلاحەدین بەپێچەوانەی ڕەوشتی خاچپەرەستان، تورك، فارس، عارەب و هەموو کۆمەڵانی هاوسەردەم و بەر لەخۆی، چ هەڵسووکەوتی مرۆڤدۆستانەی لەگەڵ گەلانی ژێردەست و ئەو وڵاتانەی دەیگرتن، هەبوو.

جگەرخوین بۆ سەلماندنی بانگەشەی خۆی بە سەلاحەدین ناوەستێت، بەڵکوو لەوڕا دەست پێدەکات، قۆناخ بە قۆناخ بۆ دواتر دەگەڕێتەوە و قۆناخە وەشارتییەکان یان ڕەوگیرکراوەکانی ژیاری باپیرانی کورد دەخاتە ڕوو. زۆربەی مێژووی ئەو خەڵکە یان نەناسراوە یان خەڵکانی تر ڕەوگیریان کردووە، بەناوی خۆیان نواندووە و خۆیپێوە ڕادەنێن، وەك دەستەڵاتداری کوردی شوانکارەیی ساسانی، کە فارس یان بە وتەی جگەرخوێن «ئەجەم» ئەو «دۆستێ کەڤنارە کۆ بوونە دژمن» و کورد کوتەنی «خۆیان سەگی دەرکی ئێمە بوون» و جلەوکێشی ئەسپەکانمان و پێڕەوی فەلسەفە و باوەڕمان، بە وتەی جگەرخوین «سەر دتەواندن بەر ئاگرێ من»، ڕەوگیریان کردووە، « ئەڤ تاج ئوو ئەیوان تەڤ چوون ئوو رزین / دژمن ناڤ ئوو دەنگ تەڤ ژ مە دزین». هەڵبەت قۆناخی بەر لە ساسانی، کە ئەشکانی بێت، ئەویش هەر ئەو دۆستە کۆنە «میکرۆبە تەرەسانە» دزیان کە جگەرخوین ئەوهای ئاماژە پێکردووە «ئەزم ئەو قەلاش خورت ئوو پەهلەوان / خەراج من دستاند ژ هند و یەونان»[14]

---

[14] – سەبارەت بە مێژووی سەردەمی ئەشکانی و ساسانی و کوردبوونی ئەوان، جگەرخوین بە پێی بەڵگە و ژێدەرەکانی هاوچاخی خۆی دواوە. باوەڕی نووسەر ئەوەیە کە گوومان لە بوونی ئەو دەستەڵاتگەلە لە مێژوو دا هەیە و لە ساختەکاری ویۆەتر چ نین. چوونکە مێژوونووسی فارس «ناسری پورپیرار» بە تێبینی تازە لە مێژووی ئێران دا ساختەکاری و درۆ و دەلەسەی زۆری ئاشکرا کردووە و ئەو مێژووە پووچەی هەڵتەکاندووە، کە هیچ کات ئێرانپەرەستان نەیانتوانی و ناتوانن وڵامیان بۆی هەبێت. کەوابی پێویستە ئەو کوردانەش کە خۆ بە مێژووی ئیرانەوە هەڵداوەسن یان ساسانی و ئەشکانی بە کورد دەزانن(کەسیش بە دەنگیان ناکات.) ئاگادار بن کە پورپیرار لە کۆمەڵە نوسراوەکانی دا بەناوی «ڕامانێك لە بنەمای مێژوو دا» هێندەی وتە مایەپووچ و ناڕاستەکانی مێژووی ئێران و مێژوونووسانی ئێرانی ئاشکرا کردووە، ئەوەندەش بەڵگەی بەهێزی هێناوە بۆ بانگەشەی خۆی سەبارەت بە وەی کە ١ – ئیخمینی(هەخامەنشی)، ئەسڵاو بوون و تەنیا داگیرکەر و وێرانگەری ڕۆژهەڵاتی ناوین بوونە و هیچ ئاوەڕۆیان بە سەر فارس و ئێرانەوە نییە. ٢ – وشەی ئاریا و ئاریایی، ساختەیە و هیچ خەڵك و نەتەوەگەلێك بەو ناوە لە مێژوو دا نەبوونە. ٣ – ئەشکانی ساختەیە و ڕاستی ئەویە کە دەستەڵاتی ئەرەشکووسە و درێژەی

قۆناخێك كۆنتر لە مێژووی شاراوەی ئەو كەسایەتییەی كە جگەرخوین لە شووناسی دەگەڕێت، برتییە لە «دخوازم بگرم كوردستانا خوە ئاخا میدییا»

جگەرخوین تێكۆشیوە بەشە هەرە شكۆدارەكان و نەناسراو یان چەواشەكراو و ڕەوگیركراوەكانی مێژوومان وەك شانازی باس بكات. دەڵێی كە ئەو قۆناخەكانی تری بچووكتر و لاوازتر بینیوە و وەك مێژووی كورد بە فەرمییان ناناسێت یان لە ڕوانگەی ئەو شانازی هێندەیان نەبووە كە لەو ناسنامە نەتەوەییە دا بهێن، وەك دەستەڵاتی ئەردەڵان، بەدرخان، میرانی بەدلیس و بۆتان و بابان و... هەروەها ئەو هیچ لە قۆناخەكانی شۆڕش و ڕاپەڕین، كە سەركەوتوو نەبوون تەنانەت ئەوانەی خۆیشی بەشداریان بووە وەك شۆڕشی نەهری و بەدرخان، سمكۆ، پیران، خۆیبوون، كۆماری كوردستان، شۆڕشی بارزان و...، وەك مێژووی كورد بە فەرمی ناناسێت و نایهەوێت تێكەڵ بە شانازییەكەمان، تێشكانیش هەبێت، یان ڕنگە بەهۆی ناتەبایی و یەكنەگرتنی هێزە كوردییەكان، باس نەكرابن. بەڕای نووسەر لەوبارە دا تەنیا بازنەی ون لەو هۆنراوە دا، "نادرشای هەوشار" دەستەڵاتی "زەند"ە و بەس.

ئێستا جگەرخوێن ئاوڕ لە چەند لایەنی تر، بەستراوە بە شووناس و كەسایەتی نەتەوەیی دەداتەوە كە مخابن ئەویش بەهۆی دۆستی كەڤنار و دژمنی ئێستا، ڕەوگیر كراوە، واتە مێتۆلۆژی، چیرۆك، داب و نەریت و ئایینی كۆنمان كە بۆ میناك

دەستەڵاتداری یەونانییەكانی دوای ئەلەكساندرە. ئەویش ئاوەڕۆی بەسەر فارس و ئێرانییەوە نییە. ٤ – شووناسی دەستەڵاتی ساسانی زۆر ناڕوون و ئاماڵ ساختەكارییە. ٥– وشەی «ئێران» جگە لەو چەند دەیەی دوایی و لە ساڵی ١٣١٤ی هەتاوییەوە نەبێت، هیچ كات بەو جوگرافیایە نەوتراوە. ٦ – زمانی فارسی ناتوانێت تەمەنی لە ٥٠٠ ساڵ زۆرتر بێت و دەقی لەوە كۆنتر بەدەستەوە نییە و ئەوانە بانگەشە دەكرێن لەوە كۆنترن، هەمووی ئەو دوایانە بەرهەم هاتوون. و زۆر دۆزراوی بەنرخی مێژووی تر...

ئاماژەی کردووە بە کاوە و نەورۆز و زەردەشتی ڕێزان. بە توانجێکی هونەرانەی ورد دەڵێ «خوینمژێ دلسۆز» کە پاڕاداکسێکی جوانە. نەورۆز نە بەلایەنی میتۆلۆژیکی و نە بە لایەنی مێژووی، جگە لە کورد ئاوەڕۆی بەسەر کەس دا نابێت و تەنێ «ئەزم ئێ چێکر ئەڤ جەژن ئوو نەورۆز»، چوون بە ڕوانینی میتۆلۆژیکی ، شکانی زەهاك بەدەس کاوە و ئەوە چیرۆکی کۆنی کوردان بووە گەرچی وەك زۆر شتی تر ڕەوگیر کراوە. بە ڕوانینی مێژووییش، نەورۆز ڕێکەوتی شکانی سپای ساراکووسی ئاشوورییە لە هاوپێمانی کیاکساری مادی و نابۆکادنازاری بابیلۆنی و ڕووخانی نەینەوا (پێتەختەتی یەکەم زلهێزی دێرین).
بە وتەی مێژوو، ساراکووس دوای ڕووخانی نەینەوا، خۆی و خێزانی لە کۆشکی سەنحووریب دا ئاگر دا و دەکرێت ئاگری چوارشەمەسوورە، پاشماوەی ئەوە بێت.
جگەرخوین بەڕادەیەك ڕێزی هەیە بۆ نەریتی گەلەکەی، هەرکە لە بەندی یازدەهەم دا وتی، من نەورۆزم چێکردووە، بەخۆی ناوەستی و حەز و پێویستی ڕزگاری و تۆڵە دەهێنێتە ئارا و چەند وێنەی جوان، بە تاسەی قووڵی ئەویندارانە لە کوردستان دەنوێنێت و داکۆکی لە ڕزگارکردنی ئەو نیشتمانە ڕەنگامەیە دەکات و شایی کردن و ئاوەدانکردنەوەی بە دەستی خوێندەوار و تەکنۆکراتەکانی ئەو گەلە، « زانا ئوو خوەندا / دەزگەڤانێن خورت / ڤی واری بگرن / بکن رۆناهی». مخابن ئێستاکە خوێندەواری لەخۆنامۆ و بێگانەپەرەستی کورد، تا ئەو ئاستەی دەیزانین لە پرسی شووناسی نەتەوەیی خۆی نامۆیە و بەسووکی دەزانێت و کولتووری داگیرکەری وەك ڕووگەی پیرۆز و هێمای پێشکەتن دەبێنێت، داخوا جگەرخوێن ئەو دۆخە ببینیت، چەندە پاشگەز بێتەوە

و حەزی گەڕانەوەی شڤان و جۆتیاری سەردەمی خۆی بکات بۆ ڕزگاری و ئاوەدانکردنی نیشتمان؟!
ئەگەر هەلبەستی "کیم ئەز؟" گولی سەرتۆپی هەمووی ویژەی نیشتمانپەروەرانە و شووناسخوازانەی گەلی کوردە و پێویستە هەموو زارۆك و خوێندکارانی کورد لەبەریان بێت، هەموو بەیانان لە حەوشی قوتابخانەکان و ڕیزی قوتابیان دا چەند بەندی بخوێندرێتەوە، تاکوو بزانن کێ بوون و چین؟، ئەوا شاپەڕ و سەرگوولی ئەو گوولە، بەندی دوازدەهەمە. سەیدا لەو بەندە دا ئاماژە بە ناوی کۆنترین ژیارەکان و خێل و هۆز و گەلەکانی مێژووی مرۆڤ دەکات کە لە ٥٠٠٠ هەتا ٢٥٠٠ سال پێشەوە، لە جوگرافیای کوردستان دا ژیاون و شەقلی خۆیان بە تەوێلی مێژوو وەناوە. بەڕای جگەرخوین زیاتر لە هەر کەس لە کورد دەوەشێتەوە خۆی بە میراتگریان بزانێت بۆیە ناوی خێل و هۆزەکانی ئێستاکەی کرمانج، کەلهوڕ، لوڕ و گۆر(گۆران)ی پاش ئەوان هێناوە و تراژیدیای پارچەپارچەبوونی ئەو نیشتمانە کۆنە و بندەستی ئەویش بۆ ئێستا دەهێنێت. هەلبەت مێژوونووسانی وەك سپایزێر، سرکێنگ، مینۆرسکی، مەردۆخ، زەکیبەگ و زۆری تر هاوڕای جگەرخوینن، گەرچی ڕووناکبیری ئێستا بە نرکەخەنە بلێت: بۆ کورد میراتگریانە؟! هەلبەت ژاپۆنی و چینی و پوورتووگالی و گواتمالی و بۆرکینافاسوویی شیاوترن کە میراتگری ئەو ژیارانەی کوردستانی کەڤنار بن؟!

«– ئەزم ئەو كاردۆخ[١٥] / خالدیّ[١٦] ویّ كەڤنار / ئەزم ئەو میتان[١٧] / نایری[١٨] ئوو سۆبار[١٩] / ئەزم ئەو لۆلۆ[٢٠] / كاردۆخ ئوو كودی / ئەزم ماد[٢١] ئوو گۆش / هۆری[٢٢] ئوو گوودی / ئەزم كورمانج ئوو / كەهۆر لۆر و گۆر»

---

[١٥]. كاردۆخوی(karduxoi) ئەو هۆزانەی كە بۆ یەكەم جار گزنەفۆن لە ئانابسیس دا باسی كردون لە جوگرافیای باكوری كوردستان دا ژیاون. پاشماوەی گۆتی و بە وتەی دراڤیر باپیری كوردان بوون. ئیّستاش بەرامبەر بە قەندیل، چیایەكی تر بەو ناوە هەیە.

[١٦]. خوای شەڕوانی و بەرەكەتی هۆزەكانی ئورارتوویی بۆە كە بە وتەی لیّمان هاپیت بە خۆی ئەو گەلەش وتراوە خالّدی یان هالّدی. لە دەوروبەری گۆلی وان و ورمیّ، هەزارەی یەكەمی بەرلە زایین دەستەلاّتدارییان كردووە. میتانییەكان بە هاوكاری هۆزەكانی تری خزمی خۆیان ئەو دەستەلاّتەیان ئاوا كردبوو.

[١٧]. ئەو گەلە لە بەشی سەرووی چەمی فرات ١٦٠٠سالّ بەر لە زایین دەستەلاّتدارییان ئاوا كرد كە ناوەندەكەی «واشۆكانی» بووە، كە سەریّكانی ئیّستای ڕۆژئاوای كوردستانە. وەك هەموو ژیارە كەڤنارەكانی تر كە سەیدا جگەرخوینی مەزن ناوی هیّناون، لە هەر گەل و نەتەوە زیاتر، لە كورد دەوەشیّتەوە كە خۆی بە میراتگریان بزانیّت و بەشیّك لە میّژووی خۆی ببینیت. میّژوونوسانی مەزنی كورد وەك زەكیبەگ و مەردۆخ، «كاردۆخ، خالدیّ ، میتانی، نایری، سۆبارتوو، لۆلۆبووم، هۆری، گۆتی، ماد و...» بە میّژووی كورد دەزانن.

[١٨]. پاشماوەی سووبارییەكان لە چوارهاویری دجلەی باكووری، زابی گەورە و سەرچاوەكانیان ١٠٠٠ هەتا ٧٠٠٠ پیّش زایین ژیاون. چەند پادشای ئاشوور وەك تیكلات پلایزیری یەكەم، توكۆكۆلّتی نینیب و سیناخریب، باسی تیّكهەلّچوونیان لەگەلّ ئەوان دا كردووە. ناوی تری خالدی و تیكەلّی ئۆراتییەكانیش بوونە.

[١٩]. ناوی سەرەتایی نایرییەكان هاوكاتی دەستەلاّتداری ئەكەد لە كویّستانەكانی زاگرۆس و ئەنادۆلّ دەژیان.

[٢٠] . سپایزیّر بە باپیری لوڕی ئیستایان دەزانیّت و بەشیّك لە هۆزەكانی عیلام بوونە. ناودارترین خونكاریان «ئانووبانینی» بووە كە میناتۆڕی بەردینی لە سەرپیّلّزەهاو جیّماوە و ئاسەواری ئیخمینی بیّستوون بەتەسەلی لەژیر كورتژمی ئەو دایە.

[٢١]. دەستەلاّتداری كۆنفیّدڕاسیۆنی گەلانی میّدیا كە بە دەسپیّشخەری دیۆكۆس(دیاكۆی ناودار) ٧٠٠ سالّ بەر لە زایین پیّك هات و بە هۆی هیّرشی سەكاكانی قەوقازی و هۆزەكانی باكووری زریای كاسپییەن(كە بە هەخامەنشی ناسراوون و بەپیّچەوانەی میّژووی باو، هیّچ ئاوەڕۆیان بەسەر فارس و ئیّرانی ئیّستاوە نییە، بەلّكوو باپیرانی ڕووس و ئیسلاّوەكانن) لە چەند قۆناخ دا داگیر كرا و سایرووس لەناوی برد.

[٢٢] . ئەو هۆزانەی كە سیّ هەتا دوو هەزار سالّ پیّش زایین لە ناوچەكانی سەرووی میّزۆپۆتامیا ژیاوون.

کیم ئەز؟

١ کیم ئەز؟

کوردێ کوردستان

تەڤ شۆرش ئوو وۆلڤان

تەڤ دینامێتم

ئاگر ئوو پێتم

سۆرم وەك ئەیتوون

ئاگر گها قەپسوون

گاڤا بتەقم دنیا دهەژێ

ئەڤ پێت ئاگر

دژمن دکوژێ

کیم ئەز؟

١- ئەزم رۆژهلات

تەڤ برج ئوو کەلات

تەڤ باژار ئوو گوند

تەڤ زنار ئوو لات

ژ دەستێ دژمن

دژمنێ خوێنخوار

خورت ئوو کۆلەدار

ژ رۆم ژ فرەنگ

د رۆژێن پڕ تەنگ
ب کوشتن ئوو جەنگ
پاراست، پاراست
پاراست من ئەڤ رۆژهلات
کیم ئەز؟

٢- رۆژهلاتێ نێزیك
رۆژهلاتێ ناڤی
ئەڤ باژار ئوو گوند
ئەڤ بەژ ئوو ئاڤی
کەت بن دەستێ من
پێ دا سەر دژمن
من ب جەنگ ئوو شەر
زانین ئوو هونەر
پشتا وی شکاند
سەری لێ گەراند
ئەز بووم پادیشاه
خورت ئوو سەربلند
کەتن دەستێ من تا سینۆرێ هند
کیم ئەز؟

٣- کیم ئەز؟

کوردێ سەرفراز
دژمنێ دژمن
دۆستێ هاشتیخواز
ئەز خوەش مرۆڤم
نە هرچ ئوو هۆڤم
لێ چ بکەم بێ شەر
دژمن ناچی دەر
باڤ و کالێ من
دژین تەڤ سەربەست
ناخوازم بژیم
تا ئەبەد بندەست
کیم ئەز؟

٤- دڤی ئەز دەرخم
دژمنێ خوێنخوار
شاهێ ئەفیونکێش
ژۆنترکێ دژوار
سەربەست بژیم ئەز
وەك هاوچاخێ خوە
دلخۆش بخوم ئەز
رەز ئوو باخێ خوە
چەکان هلگرم دەرکەڤم مەیدان

رێچك نوو چێكەم ژ بۆیی ئینسان
كیم ئەز؟

٥- ئەزم ئێ شكاند لەشكەرێ رێشار
من ب خوینا خوە پاراستی ئەڤ وار
د سینگا دژمن ئەز بوومە كەلەم
خوە دان بەر سیا من تورك ئوو ئەجەم
ل سەر سەرێ من سنبل ئوو كولاه
سەرێ هەسپێ من دگرت پادیشاه
ئەزم ئەو گەرناس
ئەو سەلاحەدین
بپرس ژ دمیات
بپرس ژ هەتین
كیم ئەز؟

٦- ئەزم ئەردەشێر
ئەو نۆشێرەوان
كەسرایێ مەزن
ب تاج ئوو ئەیوان
دۆستێ كەڤنارە
كۆ بوونە دژمن
سەر دتەواندن

بەر ئاگرێ من
ئەزم ئەو قەلاش خورت ئوو پەهلەوان
خەراج من دستاند ژ هند و یەونان
کیم ئەز؟

٧- ئەزم ئەڤ گەرناس ئەزم ئەڤ مێرخاس
بەلێ ئەزم کورد
ئیرۆ ئەز مامە
بندەست ئوو زگورد
ئەڤ تاج ئوو ئەیوان
تەڤ چوون ئوو رزین
دژمن ناڤ ئوو دەنگ
تەڤ ژ من دزین
خستن لاشێ من میقرۆبێن تەرەس
تا بووم پەریشان بێناڤ ئوو نەکەس
کیم ئەز؟

٩ – ئەزم ئەو کوردێ سەرهشك ئوو هەسن
ئیرۆ ژی دژمن ژ من دترسن
بینا باروودێ
کەتە پۆزێ من
دخوازم هاوێر

بتەقم ژ بن
دیسا وەك مێرا
بکەڤن چیا
ناخوازم بمرم
دخوازم بگرم
کوردستانا خوە
ئاخا میدییا
کیم ئەز

١٠ – کاوەی هەسنکەر باڤ ئوو کالێ من
پەرچقاند سەرێ زەهاکێ دژمن
ژ گەردەنا کورد
وی شکاند زەنجیر
سەرێ مە پاراست
ژ برین و ئوو شوور
رۆژا هات کوشتن خوینمژێ دلسۆز
گۆیا دبێژن: ئەورۆ لێ نەورۆز
زڤستان دچی
ئەڤ رۆژێن نەخوەش
پارێز دبی کورد
ژ دێوێ زەرگەش
وەسان دبێژی زەردەشتێ رێزان

ئەهرەمان دشکێ هرمز تی مەیدان
کیم ئەز؟

١١– ئەزم ئێ چێکر ئەڤ جەژن ئوو نەورۆز
دڤێ بستێنم
ولۆ نەمێنم
بگرم تۆل و دۆز
فەرماندار بم ئەز
ل سەر کوردستان
بۆ من بمێنن
ئەڤ باخ ئوو بوستان
ئەڤ شاخ ئوو ئەڤ دەشت
رەز ئوو شیناهی
بگرم دەستێ خوە
دلخوەش ئوو شاهی
زانا ئوو خوەندا
دەزگەڤانێن خورت
ڤی واری بگرن
بکن رۆناهی
کیم ئەز

١٢– ئەزم ئەو کاردۆخ خالدێ وێ کەڤنار

ئەزم ئەو میتان نایری ئوو سۆبار
ئەزم ئەو لۆلۆ
کاردۆخ ئوو کودی
ئەزم ماد ئوو گۆش
هۆری ئوو گوودی
ئەزم کورمانج ئوو کەلهۆر لۆر و گۆر
ئەزم، ئەز کوردم ل ژێر ئوو ل ژۆر
چەند هەزار سالن
کوردستانا من
پەرچە پەرچە ما
بندەستێ دژمن
کیم ئەز؟

١٣ – ئیرۆ ژ لۆر ئوو کەلهۆر ئوو کورمانج
ژ دەست خوە بەردان ئەڤ تەخت و ئوو ئەڤ تاج
بوونە ئۆلپەرەست ب تەزبی ئوو خشت
تا دژمن شکاند
ل مە سەر ئوو پشت
مە دان بن لنگان دەولەت ئوو هەبوون
بوون دژمنێ هەڤ پەرچە بوون
تاکۆ کوردستان
تاکۆ کوردستان

ژار ئوو پەریشان
کەتە بن دەستان
کیم ئەز؟

١٤ – ئەزم ئەڤ میللەت ئەزم ئەژدەها
ژ خەوا دیلی شیار بووم نها
دخوازم وەك مێر
دخوازم وەك شێر
سەرێ خوە هلدم
چ سەربلندم
ب جهان جارەك
ئەز بدم زانین
رێچکا مارکس
رێچکا لەنین
کورێ گۆهدەرز ئوو فەرهاد و ئوو رۆستەم
کورێ سالار ئوو شێرگۆه ئوو دەیسەم
بێژن بلندم
وەك دێو بلندم
ئەز دەست درێژم
سەربەست دبێژم
دخوازم ب لەز
گاڤان باڤێژم

کیم ئەز؟

١٥ – نە خوینخوارم ئەز، هاشتیخوازم ئەز
سەرداریێ مەیە گەرناس ئوو نەبەز
ئەم شەر ناخوازن
دڤێن وەکهەڤی
ئەم پاش ڤەناچن
دژمن درەڤی
ژ بۆ مرۆڤان ئەم تەڤ دۆست ئوو یار
بژی کوردستان بمری کۆلەدار
کیم ئەز؟

ئەوەش دوو هەڵبەستی هاوڕێی هێژا ، هۆنەر و وەرگێڕ "کاك سەید حسێن موسلیح ژاراوەیی" (جگەرخوینی ڕۆژهەڵات، بەڕای نووسەر،) بێگوومان نواندنی هونەرمەندانەی تراژیدیای لەداردانی مامۆستایەکی لاوی کورد بە هۆی چالاکی ئازادیخوازانەی نەتەوەیی لە هەڵبەست دا، لەوەی جوانتر وێنا ناکرێت.
هۆنراوەی «بۆ ئارەشێ دەوران» وەك فۆڕمی چامەی عەرووزی بەڵام بە کێشی بڕگەیی لە بیست و حەوت دێڕ دا هۆنراوەتەوە. ڕاپۆرتی ڕووداوێکی دڵتەزێنی نەتەوی کورد (لەداردانی ئازادیخوازێکی نەتەوەیی ناسراو) دەکات، لە چوارچێوەی چیرۆکێکی ناسراوی میتۆلۆژیك، لەودا ئەو ئازادیخوازە و پاڵەوانی میتۆلۆژیایەکە پێك دەگرێت کە هەرکیان سەبارەت بە پرسی نەتەوەی گیانیان داناوە. هەروەك چامە بە تەغەزوولێکی ناسك و نیان دەست پێدەکات(باران

دباره ل چۆل و پەسار / نالینێ ئەوره ژ ڤیرکا رۆژگار). هۆنەر بۆ جوانکاری و تەکنیکی کردنی هەڵبەست، گەڵاڵەی چیرۆك بە هەڵبەستەکە دەدات. چیرۆکی کەسایەتی دەرهەست لە هاورەگەزی چیرۆکبێژانی نەتەوەیی و هێمای ڕێبەرانی ڕووناکبیر و ڕووناکبین، پیرێکی زانا، نڤیسکار و خۆشەویستی زارۆکان، کە بڕیارە چیرۆکی «جانگوورییێ گەل ئارەش کەماندار» بۆ زارۆکان وەگێڕێت و پەندیان بدات کە «ژین بەرخوەدانە هەمبەر ستەمکار». ناوی کەسایەتی چیرۆك، ناوێکی گشتی و دەرهەستە، "ئاپێ نەورۆزێ" هەموو ڕۆلی ئەو، ئەوەیە چیرۆکێك بگێڕێتەوە بۆ زارۆکان کە کەسایەتی یەکەم و تاقانەی، "ئارەش کەماندار"ە، کە ئەو خۆی تەنیا **سێبەرێکە بۆ ئارەشی دەوران**، "فەرزاد" و زۆریش لەو نزمترە چوونکە ئەو لەسەر ئەردە و فەرزاد سەرداره. چیرۆك لە چیرۆك دا.

هەڵبەستوان لەگوێن گێڕەرەوەی ئاگادار، لە دێڕەکانی دوو و سێ و چوار دا خۆی ئاپێ نەورۆز و کەشی خولڤانی چیرۆك «ناو چیمەن بوهار» و هەروەها مژاری ئەو چیرۆکەی دەبێت بیگێڕێتەوە کە نەك هی جانگووری گەلە بگرە سەرهاتی خۆی ئەو گەلە بەلەنگازەیە و دیرۆکی بەردەوام تینوو بە خوێنی ئەوە، کە لە ماوەی ناکۆتا و هەرمان دا پاتە دەبێتەوە. لە دێڕی پێنجەم ڕا، ئیتر گێڕانەوە ڕادەستی ئاپی نەورۆز دەکرێت.

بۆ ئارەشێ دەوران

باران دبارە ل چۆل و پەسار
نالینێ ئەورە ژ ڤیرکا رۆژگار
ئاپێ نەورۆزێ ناو چیمەن بوهار
ژ زاران دگۆت چیرۆکا کەڤنار
ژ وان را دگوت دیرۆکا ژیان
جانگوورییێ گەل ئارەش کەماندار
سەرهاتا قەومێ کو بوون بەلـەنگاز
دیرۆکا تێهنی ب خوین وەك هەرجار
«بەلـێ زارۆکنۆ گوهێ خۆە وەکن
کەسۆ ل ئاپێ باش بن گۆهدار
هەبوو ئوو نەبوو رۆژەك د دیرۆك
هەبوونا مە کەت د دەستێ گەمار
شەر ئوو لـێکدان ئوو کوشتن و برین
زۆردار د داڤی ژ مە دا بریار
کەمانگەرەك وە تیرێك برێ کە
سینۆر و سەرحەد تیر بکە دیار
هەمی سەر بژێر خەمگین و ئوو گریان
دل هەمی کوتان جان هەمی وێزار
کێ رابە د ناو کۆما دیل ئوو ژار

کێ تیر ل کەڤان لێ بکەتن سوار
کۆما رەش‌رۆژان د ناوا فکار
ئارەشەك رابوو سیگ کرە ستار
گۆت ئەزم ئارەش کورێ رۆژا رەش
خەیالا نەیار ئەزێ بکم پار
ژ من نەپرسن ژ ئەسل ئوو نەسەب
کورێ زەحمەتم شڤان ئوو جۆتیار
دەست بر کەڤان ئوو ئەڤ تیرا مایی
دگۆت بن‌دەستی ژینە د مردار
رێیا چیایێ بلند گرتە پێش
چیا دزانە کێیە فەرماندار
راست کر کەڤان ئوو پێ‌کر راست و خار
هێزا جانی خوە کرە تیرا سار
تیر ب هێزا جان گەرم کر ئارەش
گەل تیرێ جانی خوە ئاوێت نەچار
ژ رۆژئاوایێ بۆ رۆژهەلاتێ
تیر نەبوو جان بوو دەرکەت ل دەمار
ئەو باکوور بری باشوورێ ژی دی
هەمبەرێ هەڤ کر واتێ یەك و چار
چوو ب رۆژ و شەڤ تیر ل ئەسمانی
سینۆر دەرباز کر هەتا کەت ل دار
تەرمەك ل ئەردێ کەڤانەك د دەست

تیر بوویە پێنووس ژ بۆ نڤیسکار
بنێرن کێیە جان کرە گووری؟!
ئارەشە سەر ئەرد فەرزادە سەردار
ئەرێ زارکنۆ کەسێ مامێ خوە
ئارەش و فەرزاد یەك قەوم ئوو تەبار
بیرا وە نەچە چ گۆت ئاپێ وە
ژین بەرخوەدانە هەمبەر ستەمکار
بێ ئاگرێ جان گور نابە ژیان
تێهنا خوینا وان گەل دکە هشیار»
گۆت د ژێر کەنەف بۆ جارا داوی
«خۆزی خەڤنەك با ئەو کەنەف و دار؟!
لێ هەتا هەبە دژبەرێ نەزان
ئەم ئوو گەردەن ئوو کەنەف ئوو سێدار»

کاك سەید حسێن دوای مەرگی ئازادیخوازی ناسراو و گەورەی جیهانی هاوچەرخ، ڕێبەری ڕاپەڕینی دژەئاپارتایدی ڕەگەزی ئەفریقیای باشووریی، "نیلسۆن ماندیلا"، ئەو هەڵبەستەی هۆندەوە کە هێمای هەرە سەرکەوتووی هۆنراوەی ڕێبازی نوێی کوردە. بڕوانن لەو زمانە تژی ڕەمز و هێما و لەو خوازە مەزن و تایبەتانە. وەك بارینی بەفری پاك و سپی لە هەوری ڕەش و تارێك، دیاری شەربەتی ئەڤین بۆ مرۆڤی ڕەشبەخت، کە ئاماژە بۆ کەسایەتی و ڕۆڵی ماندیلایە. یان بەچۆك داهاتنی دێوەزمەی ئاپارتاید بە تیرڕێژی ئەڤین و نەرمەبزە کە مەبەست لە سەرکەوتنی بزاڤی نەرم و نیانی کۆمەڵگای مەدەنی و

هزری مرۆڤدۆستانەیە بەسەر دیکتاتۆرییەت و ڕەگەزپەرەستان دا. یان دووبارە واتا بوونەوەی دیرۆکی مرۆڤایەتی و ئیمان و ویژدان، ئاشت بوونەوەی ڕامیاری و ئەخلاقی پاکان کە ئاکار و ڕەوشتی شیاو لەگەڵ ڕامیاری دا پێکەوە کۆ نابن مەگەر لە کەسایەتی ماندیلا دا لە کۆتاییش دا ماندیلا وەك هەسارەکی کلکدار نوێندراوە کە دەڕژێت و ڕێبازی ڕوون لەخۆی جێ دەهێڵێت:

نیلسۆن ماندیلا

ژ ئەورێ تاری ژ ئەسمان باری

سپی بەرفەك پاك ڤەشات گەماری

سەرجانێ ئینسان، ئینسانێ رەشبەخت

شەربەتێ ئەڤین بوویە دیاری

هزرا بێبونیاد ڕەگەز ئوو میلەت

داهاتی ب چۆك دێوێ ئاپارتایت

ب تیریێژێ ڤین ب نەرمەکەنین

سەر وان هەرڤی ئەو برج ئوو کەلات

ژنوو واتێ بوو دیرۆکا ئینسان

ژ نوو ژ ئینسان واتێ بوو ئیمان

سیاسەت ناس کر ئەخلاقێ پاکان

هەم ژ گەلان را واتی بوو ویجدان

ستێرێك رژیا خێزێك ژی خۆیا

ڕێبازێك روونی ل پەی خۆ هێلا
وندا لە چاڤان کەت ناڤ هەناڤان
شێرگەلی گەلان نیلسۆن ماندیلا

بەشی سێهەم

ڕێباز و شێوازەکانی زاراوەی سۆرانی (کرمانجی خواروو)

سەرەتا

شێوەزاری کرمانجی خواروو (سورانی) لە ڕووی جوگرافیاوە کەوتووتە نێوان دوو زاراوەی سەرەکی تر، واتە کرمانجی و گۆرانی لە هەرکیان گەنجترە. زۆر کەس لایان وایە کە زاراوەیەکی سەربەخۆ نییە و بنزاراوەی کرمانجییە. بەڵام ڕاستی ئەوەیە کە زاراوەیەکی تایبەتە و خۆی کۆمەڵێك بن زاراوەی تایبەتی هەن، بریتی لە سۆرانی و موکریانی لە باکوور، هەولیری و بابانی لە ناوەند و گەرمیانی و ئەردەڵانی لە باشووری ژیۆپۆلیتیکی خۆی کە لەسەر شەبەنگییێکی ئاخاوتن دا هەڵکەوتووە، بەرەو باکوور، لە کرمانجی نیزیکتر و نیزیکتر و بەرەو باشوور لە گۆرانی نیزیکتر و نیزیکتر دەبێتەوە. بنزاراوەی ئەردەڵانی و گەرمیانی (لە باشوور) هابەشی و هاوچەشنی زۆرتریان بە گۆرانییەوە هەیە و سۆرانی (دەڤەری سۆران و حەریر لە باکوور) زۆر لە کرمانجی نیزیك دەبێتەوە. بەوپێیە سۆرانی، زاراوەی مامناوەندییە. هەڵبەت سۆرانی، بنزاراوەی دەڤەری سۆرانە بەڵام بە هەمووی زاراوەی کرمانجی سەرووش دەگوترێت "سۆرانی".

ئەو شێوەزارە هەروەکوو بە تەمەن لە دوو زاراوەی تر گەنجترە، وێژەکەیشی لە هەرکان ساواترە. لەڕاستی دا بەشی هەری زۆر لە وێژەی کلاسیکی سۆرانی سەربەخۆ نییە و درێژەی وێژەی دوو زاراوەی ترە. بەوپێیە ئێمە ڕێبازی کۆنی سۆرانیمان کردۆتە سێ بەش و لە سێ شێواز دا بریتی لە:

ئا. شێوازی یارسان و دژبەرانی یارسان.

ب. شێوازەکانی سەربەخۆ لە یارسانی سۆرانی.

پ. نوسراوە سۆرانییەکانی ئەزدایی(پەڕاوی جیلوە)

جگە لەو دوو شێوازە ناوبراوە، لاسایی لە وێژەی کرمانجی سەروو و بەتایبەت لە درێژەی ئەزموونی بۆتانی دا، کە بەهۆی «مەلا محەمەدی هەزارمێردی» و «ئەحمەدی کۆر»، بۆ زاراوەی سۆرانی ڕاگوێزراوە. چوون ئەو هەڵمەتە سەرەتای دامەزران و گەشەی ڕێبازێکی وێژەیی بووە کە خۆی شێوازگەلی جۆراجۆر دادەگرێت، نەك وەك شێواز، بەڵکوو وەك ڕێبازێکی سەربەخۆ لێكدراوەتەوە.
هەروەها ئەزموونی وێژەیی بابان، بە دەسپێشخەری "مەلا خدری شارەزووری" «نالی»یش وەك ڕێبازێکی سەربەخۆ لێکدراووەتەوە. بەشی وێژەی نوێی سۆرانی لە کوتایی سەدەی نۆزدەی زایینی تا ئێستا،

له ڕێبازی نوێ دا ئاماژەی پێکراوە. بەوپێیە ویژەی سۆرانی لەخۆگری پێنج ڕێبازە بریتین لە:

١ – ڕێبازی کۆن، کە سێ شێواز لەخۆ دەگرێت
٢– ڕاگواستنی ئەزموونی بۆتانی یان ڕێبازی ئەحمەدی کۆر
٣– ڕێبازی بابانی
٤– ڕێبازی نوێ.

ڕۆژەنی یەکەم

ڕێبازی کۆنی سۆرانی (کە سێ شێوازی ژێر لەخۆ دەگرێت.)

ئا. شێوازی یارسان و دژبەرانی یارسان.

ڕێژەیەکی بەرچاو لە یاران چ لە سەردەمی شاخوەشین و چ سانسەهاك و دواتریش، سۆرانی بوونە بەڵام بەشی زۆر لە ویژەوانانی ئەوان بەرهەمی خۆیان بە زاراوەی گۆرانی نووسیوەتەوە. چونکە بە ئاوای ڕانەگەیەندراو ئەو زاراوە، بووتە زاراوەی فەرمی یاری و بگرە زمانی کولتووری هەموو خەڵکی کوردستان. وەك چۆن خانای قووبادی و مەولەوی تاوەگۆزەی جاف جوانرۆیی، تایەربەگی جاف هەڵەبجەیی، میرزاشەفیع مامیزەکی سۆرانی ویژی کامیارانی، مەستوورەی ئەردەڵان، شێخحەسەنی مەولاناوای سەقزی و دەیانی تر هەموو یان بەشێك لە بەرهەمەکانیان بە زاراوەی گۆرانییە. ئۆلی یاریش زۆر پیڕەوی *لەك* و *لۆڕ* و *سۆرانی* و تەنانەت غەیرەکوردیش لە نەتەوەی تر هەبووە (نمونەی ئەو نەتەوانە بریتین لە، **هیندوستانی** وەك پیر فەیرووز هیندی و ڕەحمەتی بەمبەیی، **عارەبی بەغدایی و شامی و میسری** وەك مەلا ڕوکنەدین شامی و پیر مەحموود بەغدادی، **تورك و ئازەری** وەك **موسی میانەیی پیر قابیل سەمەرقەندی** و **پیرحوسین ئەستەمووڵی** و **نادری قەرەپاپاق** ، **فارس** وەك **پیر مەنسوور**

شووشتەری و **تاماز کرمانی** و **حاتەم هەمەدانی** و **سادق مازەندەرانی** و **نازدارخاتوون شیرازی** و **تایەر ئەسپەهانی** و ...) کە بەرهەمەکانیانان بە گۆرانییە. بەڵام هەندێك لە بەرهەمی یارسان بە زاراوەی کرمانجی خواروو (سۆرانی) نوسراوەتەوە کە کۆنترین بەشی ویژەی ئەو زاراوەش هەر ئەوانن.

کۆنترین هۆنەری سۆرانی کە بەرهەمەکانی سەربە بڕوای یارسانە و نموونەی بەرهەمی ئەو، بەهۆی ئەوان و لە سەرچاوەکانی ئەوان دا پارێزراون، «پیر ئەحمەدی کەرکووکی»یە کە لە یاران و پیڕەوانی شاخوەشین بووە و لە سەدەکانی پێنج و شەشی کۆچی دا ژیاوە. زمانی هۆنینەوە و دەربڕینی پیر ئەحمەد گەرچی سۆرانییە بەڵام زۆر جاریش وشە و کردە و پێکهاتەی گۆرانی تێ‌دەخزێت. فۆرمی هۆنینەوەشی هەر درێژەی شێوەی باوی ویژەی ئەوکاتی یاری و شێوازی شاخوەشین و پێشترە کە چوارخشتی بڕگەیین. ناوەرۆکیش لە هۆنراوەکانی دا هەر لەسەر بڕوای یارسانە وەك ئەو چوارخشتییە کە بە ڕوانینی پاناتیکی، خۆی لەگەڵ هەموو گەردوون بە یەك شت دەزانێت کە بە بڕوای یاری هەمووی گەردوون لە دوڕێك ساز کراوە:

ئەز ئەحمەدی زێڕین بەرم   ئەز ئەو دوڕی ناو گەوهەرم
ئەرز و سەمایە لەنگەرم   لە ڕۆژ حەساو ئەز لە دەرم

لە سەدەی هەشتەم دا، هۆنراوەی سۆرانی یارسان زۆرتر پەرە دەگرێت، ئەویش بەهۆی باوەڕهێنانی خوێندکارێکی ئایینی ناسراو(فەقێی موسڵمان) بە ئۆلی یارسان، وێڕای هاوسەرەکەی کە ئەویش ژنێکی خوێندەوار و هەڵبەستەوانە کە شارەزای هونەری مۆسیقاشن. **عابدینی جاف** بە پێی وتەی سەدیق سەفی‌زادە کە

لە پەرتووکی سەرئەنجامەوەی ڕاگواستووە، مەلایەکی ئیسلامی بووە کە خوێندەواری لای گەورە مەلاکانی شارەزوور وەك مەلا ئەلیاس و مەلا غەفووی شارەزووری تەواو کردووە و **نێرگز شارەزووری** کە هاوسەری ئەو بووە، وەك مێردەکەی خوێندەوار و شارەزای ئۆلی ئیسلامی بووە. باوکی عابدین لەگەڵ ناسینی سانسەهاك و یارانی کە خەریکی پەرەپێدانی باوەڕی یاری بوون باوەڕی ئەوانی وەرگرت و بە ماڵ و خێزانەوە بۆ گووندی شێخانی هەورامان(ناوەندی پیرۆز و سەنتەری سەرەکی یارسان) کوچ دەکات، بۆیە مەلاعابدین کەوتنە دژایەتی یارسان و چالاکی ڕوونکەرانە بە قازانجی ئیسلام و دژی یاری. سانسەهاك کە بەوەی زانی دروێشێکی زانای ناردە لایان بە مەبەستی ڕوون کردنەوەیان و تێگەیاندنیان لە ئایینی یاری. پاش درێژە پێوەندی یارسان، ئەو دوانە ئەو باوەڕەیان وەرگرتووە و وەك یارانی تری سانسەهاك دەستیان بە چالاکی کرد بۆ پەرەپێدانی یاری. لەو ژن و مێردە، کۆمەڵێك هۆنراوە لە سەرئەنجامی یارسان دا پارێزراوە کە ناوی دەوری عابدینە. بابەتی هۆنراوەکان وەك ویژەوانای تری یاری سەبارەت بە باوەڕی یارییە، تەنیا جیاوازی ئەوەی هەیە کە بە کرمانجی خواروو(سۆرانی) هۆنراونەتەوە. وەك ئەو هۆنراوەی نێرگز شارەزووری کە داکۆکی دەکا لە پێویستی پتەو بوونی باوەڕ و گەیشتن بە متمانە سەبارەت بە مەزنی یارسان "پادشا"، پێویستی گیانبازی لەپێناو یار دا، نەبوونی شك و گومان و پەیمانی بەهێزی یارانی جەم پێکەوە لەسەر ئاکار و وتەی ڕاست:

ساقی لە جەم بادە دەدا
دەرسی ڕێگەی جادە دەدا

مێردان هەموو لە دەور پادشا
پێمان دەکەن گشت تەماشا
قەومێ بە من نەیبێ باوەڕ
نەبێت بۆ جەم یار و یاوەر
هەرکە بۆ یار خۆی نەکوژێ
خوێنی لە ڕێگەی یار نەڕژێ
هەر کە لەم دین یەقین نەکا
بە دڵ لە جەم ئامین نەکا
هەر کە نەگرێ قەولی دروست
بێ دین ئەوە وەك بت پەرست
هەر کە شکی ببێ بە دڵ
باوەڕ نەکا بە شای عادڵ
هەر کە لەجەم نەگرێ ئەرکان
بەڕاست نەگرێ دینی سوڵتان
هەرکە بە یار بدا ئازار
کردەی ناچێ بۆ ناو تۆمار
نەرگز هەر کە بیبێ کینە
بێشك گومڕا و هەم بێدینە

بەگشتی لە ناوچەکانی باشووری کوردستان بە یارسان دەگوترێت "کاکەیی" ئەو وشە بۆ یەکەم جار لە سەدەی هەشتەم دا لە هۆنراوەکانی عابدین جاف وەبەر چاو دەهێت. بابەتێکی شیاوی سرنجی تر لە بابەت زمانی کورد و

زاراوەکانی ئەوەیە کە لەو هۆنراوە سورانیانەش دا، کە هی سەرووی شەشسەت ساڵی پێش ئێستان، لە باتی ناسەی «من»، ناسەی «ئەز» هەیە. (دەزانرێت کە دوورترین بنزاراوەی سۆرانی لە بەشی کرمانجی سەروو، بنزاراوەی جافییە.) وەك ئەو هۆنراوە:

من عاشقی خاوەندکارم
عەشقی یارە وا بێعارم
ئەمن گراو شا و چوار یارم
نوختەی مووسی وا لە زارم
ئەز کە وێڵ بووم لە جێ و شارم
بەڵەدمی کرد شای شاسوارم
بە زەربی دەست کەماندارم
بە فیدای یاری کردار دارم
کە منی خستە سەر ڕێی ڕاسی
هەتا بژیم بە بێکاسی
من عابدینی کاکەییم
ئاخر بە یاری خۆم گەییم

دژبەرانی یارسان

دوای ئەوەی عابدین جاف باوەڕی یاری وەرگرتووە، چەند مەلای شارەزووری کە لە نیزیکەوە ئەویان دەناسی و پێوەندییان لەگەڵ دا هەبوو، کەوتنە دژایەتی یارسان و ئامۆژگاری عابدین بۆ گەڕانەوە. ئەو مەلایانە یان وەك مەلا ئەلیاس و مەلا غەفوور، پێشتر مامۆستای ئەو بوونە و عابدین فەقێیەتیی کردوون، یان ئاواڵ خوێندکار بوون و وێکڕا فەقێ بوونە. ئەوان هەندێك نوسراوەیان بە هۆنراوە جێهێشتووە کە هەمووی ڕاسپاردەن بۆ عابدین یان سەبارەت بە باوەڕ گۆڕینی ئەون و هەڵوێست‌گرتن لەو بابەتە دا. چوونکە دژایەتی یارسانیان کردووە بۆیە پێکهاتەی هۆنراوەکان وەك یارسان نییە. لەڕووی شوێن و ڕێژەی سەروا وەك غەزەلی عەرووزی دەچن بەڵام هیچ کێشیان نییە و بە ڕێسای هۆنراوەی بڕگەییش نەهۆنراونەتەوە. کێش، یان ڕێژەی بڕگە لەدێڕ بۆ دێڕی تر تەنانەت لە خشت بۆ خشتی تر دەگۆڕێت. ڕاستی ئەوەیە کە نە گوێ بە کێش دراوە نە بە بڕگە، تەنیا مەبەست دەردەبڕێت و هیچی تر. لەو هۆنراوە دا تەنیا دێڕ و خشت و سەروایان هەیە و هیچی تر. تەنانەت سەرواکانیش زۆر ئاسایی نین، جارجارە بە دەستتێوەردانی وشە و شێواندنی، ساز کراوون. سەیر ئەوەیە کە ئەو هۆنراوانە لە **سەرئەنجام** و بەشی **دەورەی عابدین** دا پارێزراون. هەمووی ئەو هۆنراوانە بە زاراوەی سۆرانین وەك ئەو هۆنراوەی مەلا ئەلیاس:

ڕۆڵە بۆچی دەکەی ئەم داو و جەنگە

تۆ بۆ جادوو و سیحری شەیتانی دەبەنگە
جەهدی کاکەیی بۆچی دەکەی بۆ هەتیوی عیسا
بەم فەقێیانی ڕەفیقت بۆ تۆ دەکەی جەنگە
جارێ کە دەبارێ نووری پاکت لە چیهرە
ئێستاکە تۆ چارەت بۆچی بێڕەنگە؟
دینی کاکەییان فەرزەند تارە بە هیچە
دینی موسڵمان ئەقدەمە وەك سکەی سەنگە
مەزهەبی ئیسلام شیرینە وەکی شیرەیی خورما
دینی ئەوان لاقۆزییە بوستانی خەرەنگە

عێل بەگی جاف، خاوەن فۆڕم و بابەتی تایبەت.

لە ناو نوسراوەکانی یارسان دا، نەریتێکی باو، یال و کاڤشکی ڕووداوەکانی دوارۆژ بووە، کە باوەڕمەندان وەك پەرجۆ لەو مژارەیان دەڕوانی و بڕوایان بە گەورە و مەزنەپیاوەکانی خۆیان بوو، بۆیە هەندێ لە پیر و سان و ڕێبەرانی یاری وەك خودی شاخوەشین، خان ئەڵماسی لۆڕستانی و عێل‌بەگی جاڤ شارەزووری، لە بەرهەمەکانیان دا ئەو ڕەچەیان گرتۆتە بەر. لە هەندێك بەرهەمی کۆن وەك دینکەرد، زەردەشت‌نامە و بۆندهشن و... پێشگووتن هەیە. هەر هاوچاخی عێل‌بەگ لە وڵاتی فەڕانسە دا "نووسترادامۆس"ی بە ڕەچەڵەك جوولەکەش بەو ئیشە ناوبانگی هەیە. لە هەمووی ئۆلە پیرۆزەکان دا وەك ئۆلی جوو، موسڵمان، کریستیان، بۆدایی و... ئەوها شتێك هەیە. بەگشتی هەمووی ئەو ڕەچە سەربەخۆ لەو باوەڕەی کە پێڕەوان بە کاریگەری پەرجۆ هەیانە، بە دەربڕین و بێژەگەلی شرۆڤەگر و هەراوبێژانەوە کۆمەڵێك وتەی لێڵ و ناڕوون دەردەبڕن کە ئاماژەی بۆ ڕووداوەکانی داهاتوو هەیە کە زۆربەیان باسی سەردەمی کۆتایی مێژوو دەکەن. ئەو هەراوبێژی و شرۆڤەگربوونی وتە وا دەکات لە هەر کات و زەمان دا، خەڵکانی خاوەن‌بڕوا ئەوان لە گەڵ ڕووداوەکانی سەردەمی خۆیان بگونجێنن. وەك ئەو هۆنراوانەی خان‌ئەڵماس لۆڕستانی(١١٣٨ – ١٠٧٢ك.م)

لە ئایینی یارسان دا یال لە سەدەی پێنجی کۆچی و لە نوسراوەکانی شاخوەشین ڕا دامەزراوە بۆیە خان ئەڵماس لوڕستانی لە سەدەی یازدە و دوازدەی کۆچی دا، پێشگووتنەکانی خۆی لە دەمی شاخوەشینەوە دەگێڕێتەوە:

بگیربگیرەن سەڵاتسەڵاتەن

ئاشۆی شارانەن شاخوەشین واتەن

دوای شاخوەشین لە وێژەی یاری دا کەسانی تریش ئەو ئاراستەی ئەویان شوپاندووە. ٢٠٠ ساڵ بەر لە خان ئەڵماسی لوڕستانی و سەرووی ٥٠٠ ساڵ بەر لە سەردەمی ئێمە، باوەڕمەندێکی یارسان بەناوی *عێل بەگی جاف* کۆمەڵێك پێشگووتنی بە سۆرانی کردووە. عێل بەگی بە هۆنراوەی هەشت بڕگەیی و لە کلێشەی پێنجخشتی دا، سەبارەت بە ڕووداوەکانی دوارۆژ وەك *گۆڕانی دەستەڵاتەکان، شەڕ و شۆڕەکان، دەسکەوتە زانستییەکانی دوارۆژ و شتی ئەوها*. ئەو دەربڕینانە لە چوارچێوەی بێژە و دەستەواژەگەلی گشتی و شرۆڤەگر بە زمانی لێڵ و تەماوی هۆندراونەتەوە. وەك : «دوو سپای گەورە بە جەنگ دەبێ / نالەی تۆپ و تفەنگ دەبێ / دونیا تاریك و تەنگ دەبێ/ شەڕی سەرباز بە شەنگ دەبێ / هەر وا بووە و هەر وا دەبێ.» یان «پیاو و ژنی سپی پۆش / مایل بە بەزم و عەیش و نۆش / سەما بۆ مەستی وخرۆش / بێ ئابڕوو و نامووس فرۆش / هەر وا بووە و هەر وا دەبێ.» کە ئەو وتە شرۆڤەگرانە دەگەڵ زۆر ڕووداوی سەردەمی جیاواز دا هاوخانیان هەیە، بەڵام لەبەر ئەوەی عێل بەگ لە گەورەکانی یاری و کەسی پیرۆز بووە، پیڕوانی ئەو ئۆلە، ئەوە بە پەرجۆ و هۆی ئاگاداری ئەو لە پێواریان زانیوە. بەداخەوە لە نووسینەوەی ئەو هۆنراوانە دا

دەستیان تێوە بردووە و ڕووداوی قەوماوی دوای عێلبەگیان تێخزاندووە. دیسان بەداخەوە کۆنترین دەستنووسی هۆنراوەکانی عێلبەگ کە هەیە، کەمتر لە ٢٠٠ساڵی تەمەنە و هێ ساڵی ١٢٧١ی کۆچییە کە ٣١٠ ساڵ دوای مەرگی عێلبەگ نوسراوەتەوە. بۆیە دەکرێت وای بخەملێنین کە زۆر لەو ڕووداوانەی لەو هۆنراوانە دا هاتوون وەك هاتنەسەرکاری نادر بە هاتنی ناو، دەستەلاتداری زەند و قەجەر بە هێنانی ناو، ڕەزای پەهلەوی و دەستەلاتی کۆماری، داهێنانی شەمەندەفەر و فڕۆکە، بڕینی بۆشایی ئاسمان، لە لایەن نووسەرەوەی هۆنراوەکانی عێلبەگی و سەردەمانی دوای خۆی دا لە جێگەی چەمکی وێکچوو، دانراون. هەندێکیش ڕەنگە لەخۆی عێلبەگ بن و ئاماژەیان بۆ مەبەستی دوایی نەبێت، بەلام وێکچوونی مژارەکان، وابکا بە ڕووداوی مەبەستی خۆمان شرۆڤەی بکەین. وەك ئەوەی دەلێت: «عێلبەگی دێ دلگیر دەبێ / فەرەنگستان زنجیر دەبێ / ئێران و ڕۆم نەخجیر دەبێ / ئەوسا فەزا تەسخیر دەبێ » گەرچی لەگەل شەڕی یەکەمی و دووهەمی جیهانی و گیرانی ئێران و عوسمانی و دواتریش ڕووداوی گەورەی زانستی لەمەڕ بڕینی بۆشای ئاسمان بەهۆی مرۆڤ وێك دەچێت، بەلام ڕەنگە مەبەستی عێلبەگ هیچ کامیان نەبووبن. سەبارەت بە گیرانی ئێران و ڕۆم(عوسمانی) یان بەگشتی ولاتی ئیسلام بەهۆی فەرەنگ، هیچ کەرامەتی ناوێت، چوونکە ئەوها مەترسییەك لە مێشك و بۆچوونی خەلك بووە و لە بڕوای ئیسلامیش دا هەیە کە هێزی کافر بە سەرکردایەتی جڕجال(دەجال) ئەوکارە دەکات و زۆر پێشگووتنی تری لەو چەشنە هەیە. دەبێت بزانین کە عێلبەگ بە وتنی ئێران و ڕۆم، هەموو جوگرافیای موسلمانئاکنجی ناسراو بۆخۆی، دەربڕیوە. گەرچی ئەوکات ئیمپراتۆری مەزنی موسلمانی تریش هەبوون ڕەنگە بۆ عێلبەگ نەناسراو بن یان

ئەو دوو وڵاتەی بەسەر هەموو دا گشتاندبێت. وەك هیندووستان (کە سەردەمی ژیان عێلبەگ چەند جار لەناو سولتانە موسڵمانەکانی گۆرکانی و خانەکانی ئەفغانی دەستاودەست بووە.) و دەستەڵاتداری بەهێزی تورك و ئوزبەکی موسڵمان لە جوگرافیای پان و بەرینی ئاسیای ناوەڕاست. سەبارەت بە « فەزا تەسخیر دەبێ»، ڕەنگە مەبەست هەر داگیرکاری فرەلایەنی شەڕ و جەنگ بێت نەك چوونی بەشەر بۆ خۆزا. وێشدەچێت کە وشەی فەزا شتێکی تر بووبێت وەك "وڵات تەسخیر دەبێ" یان "دنیا تەسخیر دەبێ"، لەگەڵ ئەوەی لە هەندێك دەستنووس ئەو باڵە بەو شێوەیە («خەیلی شاهان وە تیر دەبێ»، دەستنووسی سابری ١٣٦١ك.م) .یان ئەو شوێنەی دەڵێت «ئەسپی ئاسن ڕەهوار دەبێ»، کە گۆیا ئاماژەی بۆ ئۆتۆمبیل و شەمەندەفەر هەیە، ڕەنگە ئەوا بووبێت: «ئەسپ و ئاسن ڕەهوار دەبێ» کە مەبەستی لە ئاسن، ئامێرە ئاسنیینەکانی ئەوکات وەك پەیتوون و عارەبانەی سپاکان بووبێت، لە دەستنووسی هەرە کۆنی ١٢٧١یش دا «اسپ» نوسراوە نەك «اسپی». ئەگەر نوسراوەی عێلبەگ هەر ئەوە بان کە ئێستا بەدەستەوەن و دەستیان تێوە نەچووبا، دەبوایە هەڵبەستەوانی یارسانی دوای عێلبەگ، خان ئەڵماسیش کە پێشگووتنی کردووە. وتەکانی وەك عێلبەگ لە ڕووداوەکانی دوایی نیزیك بان، بەلام هی خان ئەڵماس تەنیا کۆمەڵێك پەرێشانوێژی هۆنەرانەن و کۆمەڵە بێژەی شرۆڤەگر وەك هاتنی شەڕ و نەهامەتی و کوشت و کوشتار و شتی ئەوا.

جگە لە شیمانەی دەستکاری دەستنووسەکان، عێلبەگ لە هەڵبژاردنی وشە و بێژەکان و شێوەی لێکدان و ڕستەسازکردن دا وەها وەستایانە خەبتیوە کە زۆرکەس بڕوا دەهێنن پێواری ناسیوە و ئاگاداری سەدەکانی داهاتوو بووە. دۆستێکی بەتەمەنی کرماشانی خۆم کە ئەو باوەڕەی بوو، دەیگووت ئەگەر

وتەی تۆ ڕاستیش بێت و دەستکاری دەستنووسکان کرابێت، لانیکەم یەك پێش‌وتن سەبارەت بە هاتنەسەرکاری کۆماری ئیسلامی ئێران، ناچارکرانی خەڵك بە ئەرکە ئۆلییەکان و داگیرکرانی بازاڕی وڵات بە هۆی شتوومەك و پیشەسازیی وڵاتی چین، ڕاستە چونکە سوێندت بۆدەخۆم بەر لە گۆڕانی دەستەڵات و سەردەمی پەهلەوی، ئەو بەندەم بیستبوو و خوێندبۆوە، ئێستاش دەستنووس هەیە کە لانیکەم پەنجا ساڵ کۆنە و ئەوەی تێدا (تاعەت بە مەجبووری دەبێ / دی بازاڕی بلووری دەبێ / چینی و فەغفووری دەبێ / گوڵبانگی جەمهووری دەبێ / هەر وا بووە و هەر وا دەبێ.)

ئەوەش چەند بەندی هۆنراوەکانی عێل بەگ کە بە ڕای نووسەر ڕەسنن و شیمانەی دەستتێوەبردنیان کەمترە:

دایکە ئەڕۆم بۆ دالەهۆ کوێری ئەکەم باوانی تۆ
ڕێگەی سۆران بگرە بڕۆ کە بابی مەیلی من مەبۆ
«هەر وا بووە و هەر وا دەبێ»
من بە قەولی گۆران دەکەم قسە لەژێر هەوران دەکەم
هەمووی لەبۆ سۆران دەکەم خۆ تا ئەبەد عەیان دەکەم
«هەر وا بووە و هەر وا دەبێ»
ئەوسا ئەدای وەفا دەکەم سەرم پڕ شۆر سەودا دەکەم
هەر تەماشای دونیا دەکەم ڕوو وە tووری سینا دەکەم
«هەر وا بووە و هەر وا دەبێ»
دێوانی گۆرگ و مەڕ دەبێ دەشتی بەغدا بە شەڕ دەبێ
گشتی بۆ زێو و زەڕ دەبێ خەڵقی ساجان بێفەڕ دەبێ

«هەر وا بووە و هەر وا دەبێ»

شەربەتی خوا وەك هەنگ دەبێ　　هەرکەس بیخوا خۆشڕەنگ دەبێ

نەیار خەیلی بێڕەنگ دەبێ　　ژینی تاریك و تەنگ دەبێ

«هەر وا بووە و هەر وا دەبێ»

عێل بەگی دێ دڵشاد دەبێ　　لە دەرد و غەم ئازاد دەبێ

یارانی گرد لە یاد دەبێ　　دوژمن ئیتر بەرباد دەبێ

«هەر وا بووە و هەر وا دەبێ»

ب. شێوازەکانی سەربەخۆ لە یارسانی سۆرانی.

لەو بەشە هەمووی ئەو ویژەوانە غەیرە یارسانان و پێوەندار بەوان کە لە بەرهەمە پێوەندارەکان بە مێژووی ویژەوە ناویان هاتووە و بە سۆرانی بەر لە ئیبنولحاج و ئەحمەدی کۆر هۆنراوەیان بە زاراوەی سۆرانی هۆنیوەتەوە یان ئەوانەی دوای ئەو دووانەش هاتوون بەڵام سەربەخۆ لە ڕێبازی ئەوانن و درێژەی ڕابردوون (وەك مەولەوی تاوەگۆزە و شێخ سەمیع بانەیی) مەبەستی ئێمەیە، تەنانەت خۆی ئەحمەدی کۆریش وەکوو بەیت بێژ لەو شێوازەش دا شوێنی هەیە.

ئەو هۆنەرانەی لەو بەشە ئاماژەیان پێدەکرێت ئەوانەن: «ئەبوولقاسم لەشکری»(سەدەی دەهەم و یازدەهەمی کۆچی)، شێخ مارفی نۆدێ(١١٦٦ – ١٢٥٤ك.م)، عەلی بەردەشانی(١١٨٥ – ١٢٢٨ك.م)، مەولەوی تاوەگۆزەیی(١٢٢١ – ١٣٠٠ك.م) و شێخ سەمیع بانەیی(١٢٦٤ – ١٣٠٨ك.م)

لەشکری و بەردەشانی لە ڕاستی دا بەیتبێژ و دەنگخۆشی خوێندەواری سەردەمی خۆیان بۆنە کە تۆزێك لە ئەو نەریتە کۆنە ئاخێوەرانەیە لایان داوە و هەندێك هۆنراوەیان هۆنیوەتەوە کە هەر لە زمانی بەیت نیزیکە. لە ویژەی کورد و لە ناو هۆنەرانی خاوەن نوسراوە دا نەبوونەتە خاوەن ڕێباز. ئەگەریش لاسایی کرابنەوە ئەوە لە لایەن دەنگبێژە نەناسراوەکان بووە.

بەیت و بەیتبێژی نەریتی فۆلکلۆریکی کوردە کە جگە لەو دوانە و ئەحمەدی کۆر (خاوەن بەیتی بەهارە)، ناوی بێژەری بەیتەکان و شوێن و کاتی هۆنرانەوەیان ڕوون نییە. مەگەر ئەوانەی ئەو سەدەی دوایی هۆنرابنەوە. بەو پێیە

بەڕاستیش خاوەنی بەیتە کۆنەکان و دەقی بنەچەیان ڕوون نییە چوونکە سەرزارەکی ڕاگوێزراون و بەردەوام دەنگبێژە ڕاگوێزەرەکان دەستیان تێوەرداون. بەڵام قەرەس دەکرێت (خانزاد و لەشکری) و (بەهارە) کەمتر گۆڕابن. هەرچەند دەقی (خانزاد و لەشکری) تۆفیق وردی لەگەڵ (لەشکری) توحفەی موزەفەرییە دا زۆر جیاوازە.

لەشکری، سەرۆکلەشکر، دەنگبێژ و هەڵبەستوانی سلێمانبەگی سۆران(میری حەریر و سۆران) بووە و گۆیا بە هۆی پیلانگێڕی و سیخوڕی ئەو بۆ پاشای عوسمانی لە بەغدا، میر ساڵی ١٠١٠ی کۆچی مانگی، کوژارا. سەبارەت بە هۆی پیلانگێڕی لەشکری، هێمن و سەفیزادە لەسەر وتەی باو، پێیان وایە کە حەزی لە خانزادی خوشکی سلێمان بەگ بووە بۆیە ئەوکارەی کردووە، بەڵام تۆفیق وردی پێی وایە کە ئەو ئێزدی بووە و چوون بەگ کوشتاری لە ئێزدییەکان کردبوو، لە تۆڵەی ئەوە ئەو پیلانەی گێڕاوە. هەڵبەت بە وتەی مێژوونووسان ماوەیەکی کەم دوای مەرگی بەگ، *خانزاد*، لەشکری کوشتووە. کەوابی سەرەتای سەدەی یازدە، ڕێکەوتی مەرگی لەشکرییە. لەشکری لە ناوچەی شنۆ لەدایك بووە. ئەو دوو دێڕە میناکی هۆنراوەی ئەوە:

هەر لە زەهاو و لاجان و شنۆ
هەتا دەگاتە سەقز و پشکۆ
میرم بە کیسە زێڕی دەبەخشێ
بۆیە ڕوومەتی وەك خۆر دەدرەوشێ

عەلی بەردەشانی کە ساڵی ۱۱۸٥ی کۆچی مانگی لە گوندی بەردەشانی سەردەشت لە دایك بووە، هەڵبەستوانی وەسمان پاشا و ئەوڕەحمانپاشای بابان بووە. هەڵبەستەکانی بڕگەیین و بە ڕادەی بەرچاو لە ژێر کاریگەری بەیت دان. کەچی زۆرینەی بەیتەکان *وەك هەڵبەستی نوێ* گوێنادەن بە ڕێژەی بڕگەکان لە باڵێك بۆ باڵی تر و بۆ کورت و درێژی باڵەکان هیچ ڕێسایەك ڕەچاو ناکەن بەڵام شێوەیەکی باوی بەیت بێژی وەك هۆنراوەی بڕگەیی گۆرانیش هەیە کە ڕەنگە داهێنەری ئەوەیان خۆی عەلی بەردەشانی بێت. جێگەی سرنجە کە بەردەشانی و ئەحمەدی کۆر هاوچاخ بوون و بەردەشانی تەنیا ۹ ساڵ لەو بەتەمەنتر بوو، بەڵام ئەوە ئەحمەدی کۆرە کە بە ڕاگواستنی ئەزموونی بۆتانی، ڕەچەی هەڵبەستوانی کرمانجی سەروو، ڕێبازێکی نوێی لە ویژەی سۆرانی دا خولقاند. ئەوەش میناکی هۆنراوەی بەردەشانی:

شەڕی بەران و مێیان   ئاغام هاتنە سەر پێیان
خەنجەر نابڕن زرێیان   پیاو زگی سووتا پێیان
شەڕی بەران و شەکان   ئاغام هاتنەە سەر چۆکان
خەنجەر نابڕن پەستەکان   ناڵەی شیرین بەلەکان
شەڕی کانییە بەرماڵان   بڵند بوون ڕمب چەتاڵان
ئاغا و نۆکەر تێك هاڵان   دەرکەوتن وردەخاڵان

شێخ مارف، مەولەوی و شێخ سەمیع، بەرهەمەکانیان بە مەبەستی پەروەردەکردن داناوە. شێخ مارفی نۆدێ(۱۱٦٦ – ۱۲٥٤ك.م) بە زاراوەی سۆرانی پەرتووکێکی بە شێوەی «نەوبەهار»ی ئەحمەدی خانی داناوە بە ناوی «ئەحمەدی» چوونکە

بەمەبەستی ئاشنا کردنی **ئەحمەدی** کوڕی بە زمانی عارەبی دانراوە. هەردووی ئەو بەرهەمانە، لەخۆگری وشەنامەی کوردی عارەبین. هەڵبەت دژوارە کە ئەوکات شێخ مارف هەر بەناویش «ئەحمەدی خانی» بیستبێت و ناکرێت بە پێڕەوی ئەوی بزانین، بەڵام ئەو دوو بەرهەمە زۆر لێك نیزیکن. یەکیان کرمانجی سەروو و ئەوی تر کرمانجی خواروو بۆ عارەبییە. هەردووی ئەو بەرهەمانە ساڵانێکی دوور و درێژ لە حوجرە و خوێندنگاکانی نەریتی، وەك وانەی سەرەتایی بە خوێندکارەکانی ئایینی (فەقێکان) دەوتران. نامیلکەی ئەحمەدی لە دوو بەش پێك هاتووە، «باب الاسما» کە بەشی واتای ناوەکانە و «باب الافعال» کە بەشی واتای کردەکانە. بۆ میناك:

(ڕأس) سەرە (عین) چاوە (بدن) قاڵب (اسم) ناوە

(انف) لووتە (حاجب) برۆ (فخز) ڕانە (رکبە) ئەژنۆ

(جبین) و (جبهە) تەوێڵە (مکر) و (کید) و (حیلە) فێڵە

گەرچی مەولەوی تاوەگۆزەیی زۆربەی بەرهەمە کوردییەکانی بە زاراوەی هەورامین، بەڵام «العقیدەالمرزییەی» بە زاراوەی سۆرانی و بنزاراوەی جافی هۆنیوەتەوە کە لەژێر کاریگەری پێشەنگانی هاوشێوە، هەڵبەت بە زاراوەی گۆرانی، بەتایبەت مەلا خدری ڕواری و شێخ حەسەن مەولاناوا دایە. لەو چەشنە بەر لە مەولەوی هیچ بەرهەمی تر بە سۆرانی نییە. بەهۆی خووگرتنی مەولەوی بە نوسینی هەورامی، لە زۆر شوێنی ئەو بەرهەمەش، ئەو دوو زاراوە تێکەڵ دەبن. ئەو بەرهەمە زۆر قورس و دژوارە چوونکە لەخۆگری ڕێژەیەکی زۆر لە بێژەکانی زانستی ڕەوانبێژی و پسپۆڕانەی شەرعی ئیسلامە. وەك ئەوانە:

نەزەر عادەتەن مەعریفەت دەدات
تەسدیق بە وجوود بە وجووبی زات
بە سیفاتی پاك سەلبی و سبووتی
بە قەدەر تاقەت قووەی ناسووتی
هیچ بە موعەللیم حاجەت ناکەوێ
ئەگەر چی بە ئەو ئاسانتر دەوێ
ڕوتبەی ئەوەڵیچ ئەوەند ئەعلایە
دەسی ئارەزووی من لێ کۆتایە
چ یارای ڕووتبەی کەشف و حاڵیمە
تەمەننای ڕوتبەی ئیستیدلالیمە
بەڵکم هەڵکەوێ لە زەمانیدا
سەرپەنجەی عەقڵم وە بورهانیدا
بەو هەڵکەوتنە مەعدووم راجییە
هەوای دا ئەناو فیرقەی ناجییە

شێخ سەمیعی بانەییش «باوەڕی ئایین»ی خۆی لەژێر کارتێکەری ئەو ڕەوتە، بەتایبەت مەلاخدر و مەولەوی هۆنیوەتەوە. ئەوەش چەند دێڕی ئەو بەرهەمە:

بێینە سەر باسی سیفاتی خودا
حەوتیان قەدیمن لە ئەو نین جودا

حەییە و زیندووە هەرگیز نامرێ
عالم بە ئەشیا هەم هەرچی بکرێ
سەمیع و بەسیر ئەبیە و ئەبینێ
لـە دوور و نیزیك لـە ژێر زەمینێ
قادر و موریـد لـە زۆر و لـە کەم
چی خەلقی ئەکا ئەیباتە عەدەم
ساحیب کەلامە نەك بە حەرف و دەنگ
یەك زاتی لەتیف بێ جسم و بێ ڕەنگ
لـە ژێر حەوت عەرزان ڕێی جەهەننەمە
لـە وێش بەرەو ژوور فەزای عەدەمە
لـە فەزای عەدەم ئینتهای نییە
زات و سفاتی هەر وەکوو وییە

پ. نوسراوە سۆرانییەکانی ئەزدایی(پەڕاوی جیلوە)

شیاوی باسە لێرەدا پێویستە کە شێوازێکی تریش لە ڕێبازی کۆنی سۆرانی زیاد بکرێت، کە ئەویش **شێوازی ئەزداییە**، چوونکە ئەزدایییەکانیش وەك یارسان گەرچی زاراوەی سەرەکی و بنواشەیان، لە ویژەی ئۆلدارانە دا کرمانجی سەروویە، بەڵام لەپاڵ ئەو دا هەندێك بەرهەمیان بە کرمانجی خواروو هەیە. بۆ وێنە پەرتووکی پیرۆزی جیلوە بە سۆرانی نووسراوە و مەسحەفا ڕەش بە کرمانجی. گەرچی خۆی باوەڕمەندانی ئەو ئۆلە، هەر دوو پەڕاو بە بەرهەمی شێخ ئادی هەکاری دەزانن بەڵام بەڕاستی مێژووی نووسرانەوەی ئەو بەرهەمانە ڕوون نییە و ڕەنگە ئادی هەکاری تەنیا ئەو بەرهەمانەی کۆکردبێتەوە یان سەرلەنوێ دایڕشتبێنەوە، چوونکە وەك پێشتر کوتراوە، ئەو بەرهەمانە بە ڕێنووسی تایبەتی ئەزدایی نوسراون کە خۆی ئەو ڕێنووسە کەڤنارە، بەڕای نووسەر زۆر تەمەنی کۆنترە لە سەردەمی ئادی. هەندێك کەسیش وەك سەدیق بۆرەکەیی لەو باوەڕە دان کە ئەو دوو بەرهەمە دووسەت ساڵ دوای شێخ ئادی نووسراونەتەوە. بە هۆی نەبوونی بەڵگەی شیاو بەدەست نووسەر، ئەوها شێوازێك لێرەدا باسی

لەسەر نەکراوە و تەنیا ئەو ئاماژە هاتووە بەو هیوایە کە شارەزایان، لە داهاتوو دا ئەو کێماسییە نەهێڵنەوە و ئەو بۆشاییەیە پڕ بکەنەوە.

ڕۆژەنی دووهەم

ڕاگواستنی ئەزموونی بۆتانی، ڕێبازی ئەحمەدی کۆر

لە ویژەوانانی سۆرانی مەلامحەمەد هەزارمێردی بە نازناوی ئیبنولحاج(١١١٩ – ١١٩٩ك.م) لە «بەیتی مەهدی نامە» و عەلی بەردەشانی(١١٨٥ – ١٢٢٨ك.م) و ئەحمەدی کۆر(١١٩٣ – ١٢٧٨ك.م) و زۆر کەسی تر لاسای فەقێتایرانیان کردۆتەوە. ئەبوولقاسم لەشکری کە شایەر و بەیت ویژی مالباتی سلێمان بەگی سۆران بووە، خۆی هاوچاخ و بگرە چەند سالێش لە فەقێ گەورەتر بووە، بەیتی «خانزاد و لەشکری» داناوە بە شێوەی ڕەسەن نەك بە شێوازی فەقێ. هەروەها ئەحمەدی کۆریش کە دەسپێکی هەلبەستی عەرووزی سۆرانی لەو ڕا دەست پێدەکات، بەیتی بەهارەی بە شێوەی ڕەسەن داناوە بەلام لە شێعرەکانی دا پێڕەوی فەقێتایران و زیاتریش لە مەلای جزیری کردووە. ئەگەریش مەهدینامەی ئیبنولحاج بە عەرووزی بزانین، ئەوە پێش ئەحمەدی کۆر شیاوی ڕیکۆردی دەسپێکی هەلبەستی عەرووزی سۆرانی دەبێت کە لاسایی تەواوی چامەبەیتەکانی فەقێیە و سەروای بەندەکانی مەهدینامە، هەر ئەوانەنن کە *زەمبیلفرۆش* و *بەرسیسێ عابد* و *شێخ سەنعان* و زۆری تر لە چامەبەیتەکانی فەقێیان پێ هۆنراوەتەوە. مەهدینامە زۆر بە چەتوونی دەکرێت کە بە عەرووزی بزانرێت. وێدەچێت لەسەر کێشی «فاعلاتن، فاعلاتن» هۆنرابێتەوە یا

«مەفاعیلـن مەفاعیلـن»؟! هەرچێك بێت دوای خۆی بەهۆی ویژەوانان، ئەوجۆرەی لـە ئەحمەدی کۆر پێڕەوی کرا، پێڕەوی لـە ئیبنولحاج نەکراوە. ئەوەش چەند بەیتی مەهدی‌نامە:

﴿هەردەمینن ئەشرارولناس   چش نازانن دەکەڕ و کاس
پیریان دەبێتە ئەلخەنناس   لـێی وەر دەگرن تەریقەتێ
خۆدەکا بە شێخی زەمان   دەیانکاتە عەبدی ئەوسان
نەخێر دەزانن نە ئیحسان   هاوار لـەبەر وێ غەفلّەتێ
چل ساڵ دەبێ چۆڵ و وێران   ئەڵڵا دەبارێنێ باران
هەر بە شوبهی مەنی ئینسان   ئەجساد دەڕوێن بە قودرەتێ﴾

هەر وەك لـە مەهدی‌نامەی دا دەدیترێت، ئیبنولحاج لـەباری بیر و بۆچوونی ئۆلـییەوە، یەکەم کەسە کە لـە کوردستان بەگژ سۆفیگەری و تەریقەتگەری دا دەچتەوە و ڕەنگە لـە ژێر باندۆڕی محەمەدئبنیعەبدولوەهاب بووبێ کە ئەوسەردەمانە لـە نیمچەدوورگەی عارەبی پەرژبوویەوە، ئەویش لـە بۆچوونی شیخ‌الئیسلام ئبنی‌تەیمییەی حەڕڕانی قۆزتبۆوە. بەپێی ئەو بیرە، چوون لـە پەرتووکی پیرۆزی موسڵمانان دا بە پێغەمبەر وتراوە، تۆ خاوەن هیچ سوودو زیان، تەنانەت بۆ خۆشت نیت و خاوەنی گشتی بەس خوایە و هەروەها ئەوەی کە زانستی پێواریش تایبەتی خولایە بۆ پێغەمبەران تەنیا ئەو ڕادە ئاگادارییە جیاواز و ئاستەنگە لـە پێوار دەستەبەرە، کە بە وەحی پێیان گەیشتووە. وتەکانی پێخەم و وەحیانیش بێ جیاوازی لـەبەر دست هەموو مرۆڤ نراون کە تێگەیشتن لـە وان بۆ هەموان وەك یەك گوونجاوە و هیچ توانستی تایبەت ناخوازێت. بەوپێیە

«هێزی بانخۆزا و زانستی پێوار و تەنانەت کورتژمی میتافیزیا بە کەس نادرێت. ئەو باوەڕانە خورافین.» ئەو بۆچوونە وەك لە مەهدی‌نامە دیارە، بوونی هێزی بانخۆزا بۆ پیر و شێخ و ... ڕەت دەکاتەوە و خاوەنی ئەو بانگەشەش بە دەهۆکار و خەڵەتێنەر و نەزان و بێ‌ئیمان دەزانێت. بەڕوونی دیارە ئەوها بیرێك لە کۆمەڵگای ئەوکاتی کوردستان(هەتا ئێستاشی دەگەڵ بێ.) چ جێی نابێت، چوونکە هەتا بینەقاقا نوقمی سۆفیگەری و تەریقەتگەری بووە و ڕنگە تەنیا کەسێك کە ئەوکات سۆفی نەقشەبەندی یا دەروێشی قادری نەبووبێت، هەر خۆی ئیبنولحاج بووبێت. ڕوونە کە دژوارە لە ویژەیش دا پێڕەوی بن.

هەڵبەت ئاماژە کرا کوردە یارییەکانی لە زۆر لەمێژترەوە هەڵبەستی بڕگەیی سۆرانیان لە ڕێبازی یاری دا کوتووە. جگە لەوانەی ناویان هاتووە، عێلبەگی جاف(٨٩٨ – ٩٦١ك.م) و کەسانی تریش سۆرانیان هۆنیوەتەوە وەك «وشەنامەی کوردی بۆ عارەبی «ئەحمەدی»، دانراوی "شێخ مارف نۆدێ"(١١٦٦ – ١٢٥٤ك.م)»، کە بەشێوەی وشەنامەی «نەوبەهار»ی ئەحمەدی خانی هۆنراوەتەوە. بەڵام هۆنراوەی عەرووزی کە بە ڕێڕەوی کرمانجی سەروو هاتە ناو کرمانجی خواروو، لەو هۆنراوەی ئیبنولحاج دەست پێ‌دەکا کە کێشی تێدا لەسەر دابی عەرووز تەواو پارێزراو نییە. بەو پێیە ئەحمەدی کۆر دەسپێکی ڕاستەقینەیە بۆ هەڵبەستی عەرووزی سۆرانی.

ئەحمەدی کۆر(١١٩٣ – ١٢٧٨ك.م) لە گوندی شیوەسماکی شنۆ لە دایك بووە. لەو ناوچە بەردەوام دوو زارەوەی کرمانجی سەروو و خواروو پێکەوە ژیاون، هەم شارەزای هەردوو زاراوە بووە و هەم قوتابخانەی بۆتانی تەواو ناسیوە. ئەو بانگەشە لە هۆنراوەکانی دا بەڕوونی دیارە. هەروەها تەواو شارەزای مۆسیقا و گۆرانی و بەتایبەت بەیتی کوردی بووە. بەیتێکیشی بەناوی «بەهارە» داناوە کە

بۆ شارەزایی ئەو بەسەر مۆسیقا و هەوای بەیتەکان، بەڵگەی شیاوە. ئەو هەروەها بۆ بە مۆسیقاییکردنی هۆنراوەکانی لە میلۆدیاکانی بەیت و گۆرانی کەڵکی وەرگرتووە. بەتایبەت هۆنراوە ئایینیەکانی کە هەتا ئێستاش بە هەوای تایبەت بەناوی «سەڵا» ڕۆژانی هەینی بۆ بانگەوازی نوێژی جومعە، ڕەمەزانان بۆ هەستاندنی ژەمی پارشێو و لە بۆنەی ئایینی تر لە مزگەوتەکانی کوردستان بەتایبەت موکریان دەخوێندرێنەوە. هەڵبەت نازانم پێش ئەحمەدی کۆر سەڵا بووە یا نا بەڵام ئەرخەیانم کە بەر لەو قەت هێندە گرنگ و بڵاو نەبوونە چوون هیچ هۆنراوەی سەڵام نەبیستووە کە بەرلەو بێت. سەڵا و باندۆڕی هوونەری و وێژەیی ئەو، بابەتێکی گرنگە بۆ توێژینەوە و شیکاری. ڕەنگە هەر لە ڕێگەی سەڵاوە بووبێت کە خێرا قەڵەمبازی ئەحمەدی کۆر لە ڕاگواستنی ئەزموونی بۆتان بۆ سۆرانی بڵاو بۆتەوە. بەشێوەیەك کە مەستوورەی ئەردەڵان، تایەربەگی جاف، حەمەی ناری، حەریق، وەفایی سابڵاغی، ئەمین بەلەدی و دەیان هەڵبەستوانی تر لەوسەرئەوسەری کوردستان، ئەو ڕێبازەیان ناسی و گرتەبەر. بێگوومان ئەحمەدی کۆر دەسپێکی ڕاستەقینە و شیاوی هەڵبەستی عەرووزی سۆرانییە، نەك کەسی تر. دەتوانیین هۆنەرەکانی بابان و مەلا خدری شارەزووری نالی یش(١٢١٢ – ١٢٩٥ك.م) بە لقێکی ئەو ڕەوتە دابنێین. ئەوانەی کە نالی و ئەزموونی بابان بە دەسپێکی ئەو ڕەوتە دەزانن، بزانن کە:

١ – نالی لەمێژینەترین هۆنەری بابان لانیکەم ٢١ساڵ پاش ئەحمەدی کۆر لەدایك بووە ئەویش تەنیا بە قسەی سەدیق بۆرەکەیی کە پێی وایە نالی ١٢١٢ کۆچی مانگی لەدایك بووە. دەنا ئەوجۆرەی مەلاکەریم مودەڕیس لە سەرەتای دیوانەکەی هێناویە و کەسانی تر وەك ئەمین زەکی بەگ پێیان وایە ١٢١٥ لە دایك بووە و سەجادی ١٢١٧ و مارف خەزنەدار ١٢٢٠ی بۆ داناوە. کە بەو

شێوه ٢٤ و ٢٦ و ٢٩ ساڵ دوای ئەحمەدی کۆر لە دایك بووه. هەڵبەت هەمووی ئەو مێژووانە جێ پرسن. خۆم پێم وایە دەکرێت دوای هەمووی ئەو مێژووانە لەدایك بووبێت چوونکە بەپێی چیرۆکی نالی و مەستووره، نالی دەبێ لە مەستووره کەمتەمەنتر بووبێت. جگە لەوە مەلا ساڵحی حەریق(١٢٧١ – ١٣٢٧ك.م) لە هەڵبەستی «عیشقت کە حەقیقی بێ تالب مەبە ئیللا کوڕ» دا هێرشی کردۆتە سەر «سەد حەیفە کە تۆ نالی بەو پیرییە مندالّی» کە چەند شت دەسەلمێنێت. *یەکەم* ئەوەی کە نالی و حەریق هاوکات بوونە و نابێت زۆر جیاوازی تەمەنیان زۆر بووبێت، دەنا خەڵکی ئەو سەردەم کە ڕێزی بەساڵاچوویان لەلا بەرز بوو، ناکرێت مەزنەپیاوی وەك حەریق هێندە ڕووشەڵ و تەسڵەخ بێت کە سووکایەتی بە کەسێك بکا زۆر لەخۆی بەتەمەنتر. *دووهەم* ئەوەی کە زمانی دەربڕینی حەریق دیارە کە ڕووی قسەی لە کەسی زیندوویە و ئاستی هۆنراوەکەش ئەوە دەردەخا کە هۆنەری کەسی پووختە و بەئەزموونە نەك تازەکا، کەوابی حەریقیش ساڵانێك لە تەمەنی تێپەڕیوە و لاو نییە. *سێهەم* ئەوەی کە کەسانی وەك زەکی بەگ و سەجادی و خەزنەدار ساڵی ١٢٧٣ و ١٢٧٥ و ١٢٧٦یان بۆ مردنی نالی داناوە، ناکرێت ڕاست بێت، چوون حەریق کۆرپە بووه.

سەبارەت بە مێژووی ژیانی ئەحمەدی کۆر، مێژوونووسان ئەویان زۆر کۆنتر لە نالی زانیوە. عەلائەدین سەجادی پێی وایە لە سەدەی هەژدەی زایینی دا ژیاوە و نالیش سەدەی نۆزدە.

٢ – لە ئەزموونی نالی و هاورێ و پێڕەوانی دا وەك مەحوی(بەناوبانگترینیان) کلێشەی باوی شێعری، غەزەلە و چامە و بەرێژەی زۆر کەمتر مەسنەوی و کلکدار(موستەزاد) و قەتعە. لەو ئەزموونە دا شێعری

چەندخشتەکی(تەرجیعبەند، تەرکیببەند، موسەممیت) تەواو نامۆیە، کەچی بەشێکی بەرچاوی دیوانی ئەحمەدی کۆر، لە هۆنراوەی دوور و درێژی چەندخشتی پێکهاتووە. ئەوانەی کەسانی وەك وەفایی، تایەربەگی جاف، ئەدیب و.. بە پێڕەوی نالی دەزانن، بڕوانن کە جوانترین هەڵبەستەکانی زۆر لەو هۆنەرانە چەندخشتەکین وەك (شیرین تەشێ دەڕێسێ)، (ئەرێ ئەێ بە زوڵف و ڕووخسار)، (گوڵەکەم دەڵێن ئەوا دێ) و... وەفایی، (ڕووت شەمسی تەمووزە هەموو پڕ تابش و تاوە)ی ئەدیب، (لەدەوری پیری مەیخانە)ی تایەربەگ و گەلێك پێنج خشتەکی ئەحمەد موختاربەگ و ناری و...

٣ – ئەوانەی لاسارانە نالی بە دەسپێکی هەڵبەستی عەرووزی سۆرانی دەناسن هەر ئەوان چیرۆکێکیان بۆ هەڵبەستی «مەستوورە کە حەسناو و ئەدیبە.. » داناوە کە وێناچێت ڕاست بێ، بەڵام بەپێی ئەو نالی فەقێی لاو و نەناسراو، لە سنە خەریکی خوێندن بووە کە مەستوورەش حەسناو و ئەدیبە!! جا من دەڵێم بۆ مەستوورە بە دەسپێك نازانن کە سەرەڕای فەوتانی بەشی هەرەزۆری بەرهەمەکانی، ئەوەی ماون هێندە بەرز و وەستایانەن کە دژوارە هاوشێوەی لە دیوانی نالی و هاوڕێ و پێڕەوانی بەرچاو بکەوێت؟!

فاتح عەبدوولکەریم وێڕای باوکی مامۆستا مەلاکەریمی موودەڕیس، دیوانی نالیان لێکداوەتەوە، ئەو چیرۆکەی لە باوکی بیستووە کە لە دەمی شێخ ڕەسووڵی عەبایەلی گێڕاوەتەوە: «نالی لە مزگەوتی دارولئیحسان خوێندوویەتی و ئەو ڕۆژەی ئەم قەسیدەیەی تەواو کردووە، بۆ شەو سنەی بەجێ هێشتووە و بەرەو عێراق گەڕاوەتەوە.» کەوابی نالی فەقێ، دەبێت لە مەستوورەی "حەسنا و ئەدیب" منداڵتر بێت، یان لانیکەم هاوتەمەن بن، مەستوورەش ساڵی ١٢٢٠ لە دایك بووە، تەنیا بە پێی مێژووی دانراوی خەزەنەدار بۆ لەدایك بوونی نالی،

ئەو هاوتەمەنی مەستوورەیە بەڵام بە پێی ئەوانی تر ٣ هەتا ٧ ساڵ لە مەستوورە بەتەمەنتر بووە.

٤ – ئەو بەڕێزانە جارێك گوێ بگرن لە سترانەکانی هونەرمەندی مەزن «سەید عەلیئەسغەر» کە زۆر لەوان باشتر هۆنراوەی کوردی و هاوچەشنی و هاوڕێکی ئەوی ناسیوە. ئەو هونەرمەندە لە یەك دوو گۆرانی دا هۆنراوەی چوار پێنج کەسی کۆ کردۆتەوە، ئەوەندە لێك نیزیکن کە ئەگەر پێشتر نەتدیبن، نازانی کە چەند هۆنراوە و هی چەند هۆنەرن، بەڵکوو سەرەڕای جیاوازی سەروا، وەدەزانی تەنیا یەك هۆنراوەیە. «دڵ نەخۆشی دەردی هیجرە»ی تایەربەگ، «ئەی ڕەفیقانی تەریقەت»ی وەفایی، «چاوەکم بۆ ڕووی فیراقت»ی ئەحمەدی کۆر، «چاوەکەم ئەمرۆ لە گوڵشەن»ی حەریق و... وەها وەستایانە لە تەنیشت یەك چندراون کە گوێگرتن لەو دەنگە، بەسە بۆ سەلمانی هەبوونی ڕێبازی ئەحمەدی کۆر و پێڕەوانی. داخوا مامۆستای هەڵبەستناسی هونەرمەند و دەنگخۆش، بۆ ئاوڕێکی لە نالی نەداوەتەوە؟ ئەگەر هۆنراوەکانی «گرفتارم بە نازی چاوەکانی مەستی فەتانت»ی مەستوورە، «چاوەکەت مەستە بەناحەق فێری مەیخانەی مەکە»ی ئەدیب و «چاوەکەم من بۆیە دایم کار و پێشەم زاریە»ی ناری و زۆر هۆنراوەی تر تەنیا بەو هۆنراوانەی سەرەوە بگرین، ئاستی شوێندانەرانەی ئەحمەدی کۆر دەردەکەوێت. سەرەڕای هاوڕێکی کێش و ڕیتم و مۆسیقای ئەو هەڵبەستانە، بە ڕێژەی بەربڵاو بیرۆکە و ناوئاخنی واتایی هاوشێوە، لە ناویان دیارە. زۆر هونەری جوانکاری واتایی وەك وێکچواندن و خوازە و تەوس و توانجی هاوشێوە دەبیندرێت و بێ دڕدۆنگی هەمووی ئەو هۆنەرە ناوهێنراوانە، پێڕەوی ئەحمەدی کۆریان کردووە.

٥ – پێوەندی هەڵبەستەکانی ئەحمەدی کۆر و شێوازی ئەو لە ناو پێڕەوانی بە مۆسیقاوە، هێندە بەرزە کە دەکرێت دەگەڵ ویژەی یاری هەڵسەنگێنین. پێوەندی ئامێری دەف و هەڵبەستی ئەحمەدی کۆر، هاوچەشنی تەنبوورە دەگەڵ هۆنراوەی یارسان. پێڕەوانی شێوازی ئەحمەدی کۆریش ئەوها تێکەڵییان بە مۆسیقا بووە بۆ وێنە، بەنێوبانگە وەفایی هەوای زۆری بۆ هۆنراوەی خۆی داناوە کە دۆستی دەنگخۆشی «سەعید ماملێ» چڕیونی و زۆر لەو مەقامانە لە بنەماڵەی ماملێ دا ماون و تا ئێستاش دەسترێن. بەڵام پێوەندی ڕێچکەی بابان لەگەڵ مۆسیقا زۆر لاوازە. ئەو مژارە، بابەتێکی پسپۆڕانەیە و شیاوی لێ کۆڵین، هیوادارین شارەزایانی ئەو بوارە تایبەتە سرنجی لێبدەن.

بۆ شاندانی باندۆڕی مەلای جزیری و ڕێبازی بۆتانی لە سەر ئەحمەدی کۆر، لەو هەڵبەستانەی مەلا بڕوانن:

﴿لەو سەحەر جەولان ددت بایی سەبایێ ڕاست و چەپ
سووسن و سوونبوول ب مەستی بێن سەمایێ ڕاست و چەپ
دا ژ میحرابا دوونونان سەجدە بەت ئەسوەد حەجەر
دل ب میزان ماهی نەو ئەبرۆ نومایێ ڕاست و چەپ
دل ژ بسکا فلفلین بوو فر ددا خالا سیا
شەهپەرێ زولفا شەپالێ دال دایێ ڕاست و چەپ
خەنجەر و تیر و تەبەر بارین شبە بەرق و برووسك
میسرییان لامیع ژ ئەلماسان ددایێ ڕاست و چەپ
زەنگییان جەوشەن ڤەبەستن پێشبەری جووقا حەبەش
دابڕستن یەك بە یەك چوون بەر لیوایێ ڕاست و چەپ﴾

ئەحمەدی کۆر دەڵێ:

﴿شای غەزالان، شۆخ و شەنگان، کەز چەلەنگان ڕاست و چەپ
دای لە قەلبم دڵ چو سەنگان، خوو پەڵەنگان ڕاست و چەپ
دای لە قەلیی من حەزینە، چەند خەدەنگی سەر بە خوینە
ئەو لە من کردی برینە خوێن بە خوڕ دێ ڕاست و چەپ
دێنە جەنگم چەند هەزارە هیندی و ڕۆم و تەتارە
قەوسیان تیر لێدەبارە، جووت بە جووت دێن ڕاست و چەپ
جووت بە جووت وا دێن خەدەنگە، ڕۆژی ڕوونم لێ بوو تەنگە
دەستەیی هیند و فەڕەنگە، سەف بە سەف دێن ڕاست و چەپ﴾

شیاوی دەربڕینە کە نووروودین بریفکانیش، هاوسەردەمی ئەحمەدی کۆر هەڵبەستێکی هەیە ئاوا دەست پێدەکا:

﴿راست و چەپ تیر دانە جانی راست و چەپ
قەوس و رشتۆزی کەڤانی راست و چەپ﴾

هەر وەها شێخ ئەحمەد جزیری، هۆنراوەیەکی تری ئەوا دەست پێدەکا: «شا ب قەسدا کوشتنا من رم هەژاندن چەپ و راست» کە ئەو هۆنراوەش لە لایەن هۆنەری هاوچاخ «سەبری بۆتانی»(١٩٢٥ – ١٩٩٨ی زایینی) بەو چەشنە لاسایی کراوەتەوە:

عاشقان پەردە دڕاندن چەپ و راست
نامە ل پەی نامە شاندن چەپ و راست
پەیك و مزگێنی دهاتن پێل و پێل
ب ئاوازەك نوو ستراندن چەپ و راست
جوتیار و ڕێنجبەر و پالان شەڤ و ڕۆژ
ژ دەمێ هەڤ درڤاندن چەپ و راست
شلیپان دهاتن مەیدانی کت و جۆت
وەك بازان شەهپەر شەقاندن چەپ و راست

هۆنراوە هیچ هۆزانێك لە ناو کورد بارتەقای ئەحمەدی کۆر لەناو خەڵك کاریگەر نەبووە. هەر کۆڕی تەکیە و خانەقا کە بووە، بە سۆزی هەوای سۆفیانە و عارفانەی هۆنراوەکانی گەرم کراوە، کە بە دەف و ئامێری تری مۆسیقا خوێندراون. لەقاتی گشتی کۆمەڵگای کوردەواری دا ساڵانێکە هەواکانی سەلا دەبیستن. دەیان چیرۆك و دەرەڤۆکی سەیر و سەمەر، لەمەڕ پێوەندی ئەو و سەرووی سرووشت، ساز کراوە. دەیان هۆنەری مەزن لە ڕێبازی ئەو دا خولقاون. شۆیندانانی لەسەر هۆزانانی دوای خۆی و ئەوەی کە خۆی خاوەن ڕێبازە یا هەر ڕاگوێزەری ئەزموونی بۆتانە بۆ سۆرانی و لانیکەم خاوەن شێوازی تایبەتە یا نا، خۆی بابەتێکی پسپۆڕانەیە کە هێوادارین هەڵبەستناسەکان سرنجی لێبدەن. بەڵام سەیرە کە بەتەواوی بۆ توێژەرانی وێژە بە نامۆیی ماوەتەوە. پلە و شوێنی ئەو ناشیانە و ئاگادارانە بە کەسی تر بەتایبەت نالی بەخشراوە. **ڕۆڵی ئەو هەم دەسپێکە و هەم ڕەهەندی بەستنەوەی وێژەی دوو زاراوە.** لە ناو پیڕەوانی،

پلەی هەری بەرز بەر وەفایی دەکەوێت. لە هەر هەڵبەستی وەفایی دا باندۆڕی ئەحمەدی کۆر بەرچاوە، بەڵام بە هۆی هەبوونی درێژماوەی وەفایی لە خانەقای نەهری، ئەویش لەگەڵ مەلا و ڕێڕەوانی هۆنەری مەلا و ڕێبازی بۆتان، ئاشنا بووە و بە ئاشکرا باندۆڕی مەلای جزیری و مەلاباتی و... لە زۆر جێگە لە بەرهەمەکانی دیارە، بڕوانن لە کێش و ڕیتمی ئەو هۆنراوە درێژەی وەفایی:

﴿جیلوەی سەبا، لەهجەی شەماڵ، بۆی زولف و خاڵی یار دەدەن
یا نەوبەهار، دێنێ بەبار،میشکی تەتار، بۆی نەستەرەن
بە کەسك و سوور، باغ دەر و ژوور، پڕبوو لە نوور، وەك کێوی توور
لەبەر زهوور، کەوتە حوزوور، نزیك و دوور، دەشت و دەمەمن
بەرقەع بەسەر، ئەتڵەس لەبەر، وەك بووکی تەڕ گوڵ هاتەدەر
کاکۆڵ بەدۆش، عەنبەر فرۆش، پێم گوت ئەتۆش، دیم غەفڵەتەن﴾

مەلا بە ئەو کێش و ڕیتەمەوە چەند هۆنراوەی هەن وەك «خەمرا حەلال» و «داڤا دل». چەند دێڕی خەمرا حەلال:

﴿من دی سەحەر شاهی مەجەر لەبسی دبەر مەخموور بوو
ئەو دیم زەری سوڕ موشتەری یارەب پەری یا حوور بوو
حووری وەشە شیرین مەشە کاکۆل رەشە خاڵ حەبەشە
خالێن دەقەر میسکا تەتەر نازك بەشەر کافوور بوو
نازك لەتیف گەردن زەریف لەبسی شەریف کیمخەو قەدیف
من دی ب وەخت ئەو نیکبەخت ئیرۆ ل تەخت فەغفوور بوو

فەغفوور سورە سیما دورە هەیبەت پورە پۆڕ دڵگورە
ئەو هاتە مەش من چوو نە هوەش دل من دعیشقێ فوور بوو
دل بوو کەری ...﴾

کاریگەری نالی بەسەر وەفایی دا بووە یان نا، هیچ بەڵگەیەکی تایبەت نادیترێت کە ئەو کاریگەرییە شان دات و نەکرێت هەر بەو هێما، باندۆڕی مەلای جزیری و ئەحمەدی کۆریش لەسەر وەفایی، نەسەلمێنرێت. هێنانی هەندێك خوازە، تەوس، لێچواندن، هاوخانی پیتەکان، هاورێکی و... کە پیشەی باوی جیهانی وێژە بوون و لە وێژەی عارەبەوە بۆ کورد و فارس هاتوون، بۆ سەلماندی شوێنپێی هۆزانێك لە دوای خۆی و ئەنجامی یەکلاکەرەوە وەرگرتن، زۆر ناشیانە دەنوێنێت وەك ئەوەی کە نالی دەڵێت:

«حەنایی کردووە پەنجەی بە خوێناوی دڵی زارم
ئەمە ڕەنگە شەهادت بێ کە کوشتەی دەستی دڵدارم»

وەفاییش دەڵێت:
«پەنجەی لە حەنا بەستووە ئایا گوولم ئەمڕۆ
دەستی لە دڵی کوشتەیی خۆی خستووە ئاخۆ»

زۆر گەوجانەیە کە بڕیاری یەکلاکەرەوە بدرێت کە وەفایی پێڕەوی نالی کردووە، کاتێك دەزانین ئەوکات هەموو لە خوێندنی سەرەتایی دا دەبووایە ئەو دێڕەی سەعدیان بخوێندبا و لەبەریان کردبا،

«به قلب عزیزان فروبرده چنگ   سرانگشتان کرده عناب رنگ».
(لەبات خەنە، چنگی لە ناو دڵی عەزیزان ڕۆکردووە و سەرپەنجەکانی پێ سوور یا خەنەیی کردووە.)

تەنانەت ئەو تێهەڵکێشەی دکتۆر مارف خەزنەدار لە پەرتووکی «لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە» لاپەڕی **١٩٤** هێناویەتی، کە بە ناوی وەفایی لەسەر ئەو هۆنراوەی نالی (گوولبوونی قەددت لە قوببەی سینە غونچەی کردووە) کراوە و لە هیچ دیوانی چاپکراوی وەفایی و سەرچاوەی تر نەهاتووە. تەنانەت محەمەد عەلی قەرەداغیش کە لاسارانە وەفایی بە پیڕەوی بێقسەی نالی دەزانێت، ئەو هۆنراوەی لە دیوان دا نەهێناوە. ئەو هۆنراوە هیچ هاوڕێکی لەگەڵ هۆنراوەکانی وەفایی نییە و دەکرێت هی کەسی تر بێت.

جگە لە وە گوومان نییە کە زۆر بەرهەمی کوردی فەوتاون دەقەرسێت کە زۆر هۆنراوەی عەرووزی سۆرانی بەرتریش بووبن کە بە ئێمە نەگەیشتوون. بۆ وێنە لە مەلا ئەحمەدی هەوشاری بە نازناوی عارف(١٢٠٦ – ١٢٦٣ک.م) کۆمەڵێک هۆنراوە ماوەتەوە کە هەم برگەیی گۆرانین و هەم عەرووزی سۆرانی. عارفیش لانیکەم دە ساڵێک لە نالی بەتەمەنترە، ئەویش دەگونجێت بەر لەو ئەو ڕەوتەی دەست پێکردبێت و نالی پیڕەوی ئەو بێت، هەڵبەت ئەگەر ئەحمەدی کۆر نەبێت. وەک ئەو هەڵبەستە:

ساقی وەرە قوربانی مەیی و جامی مەیت بم
قوربانی قەدی هەر وەکوو نەورەستە نەیت بم
لەم دایرەدا مەرکەزی زومرەی عورەفایی
مەی بێنە فیدای حەڵقەیی مەستانی حەیت بم
موتریب بە هەوای جیلوەیی یار لێدە هەوایێ
قوربانی دەف و بەربەت و تەنبوور و نەیت بم
جانا وەرە ڕوحمێ لەگەڵ ئەم مەستە گەدایە
قوربانی شکۆ و سەڵتەنەت و بەزمی کەیت بم
دونیا وەکوو فیردەوسە لەبەر باغی جەماڵت
قوربانی گوڵ و سونبوڵ و نەسرین و نەیت بم
ئەو لەعلی ڕەوانبەخشی تۆ ئارامی دڵانە
حاتەم نەسەبی خۆم بە فیدای جوود و تەیت بم
بەو لەشکری خوێنڕێژی موژەت عارفە مەقتووڵ
کەیخەسرەوی، قوربانی سپای موڵکی ڕەیت بم

عارف کە بە هەردوو زاراوەی گۆرانی و سۆرانی هۆنیوەتەوە (وەك مەستوورە) خۆی خەڵکی تیکانتەپەی هەوشارە، وانەی لە حوجرەکانی موکریان و هەورامان خوێندووە و لە سنە تەواوی کردووە. بێ دڕدۆنگی ئەویش وەك مەستوورە لەگەڵ ئەزموونی ئەحمەدی کۆر ئاشنا بووە. چوون ئەحمەدی کۆر لەزێدی خۆی نەماوەتەوە و زۆر جێگەی کوردستان گەڕاوە ماوەیەك لە سلێمانی ژیاوە، ئەزموونی سۆرانیکراوی بۆتانی بڵاو کردۆتە و لەگەڵ ئەزموونی وێژەی گۆرانی و یاری ئاشنا بووە. هۆنراوەی هەشت بڕگەیی بەندبەندی چوار خشتی

«جا چۆن دڵم پڕ غەم نەبێ»ی بە فۆڕم و شێوەی «هەروا بووە و هەروا دەبێ»ی عێلیەگی جاف هۆنیوەتەوە. بۆ ڕەچەی خۆی هەموو ئەزموونەکای هۆنراوەی کوردی ناسیوە و کەڵکی لێ وەرگرتووە.

مەستوورەی کوردستانی ئەو مەزنە ئافرەتەی لە تەمەنی چل و چوار ساڵی دا کۆچی دوایی کردووە ڕێك نۆساڵ بەر لە لەدایك بوونی حەریق و ساڵێك پێش بوونی وەفایی. خۆی مەستوورە پێڕەوی ئەحمەدی کۆرە و کاریگەرە لە دوای خۆی بەتایبەت لەسەر ئەو دوو ناوبراوە. بەداخی گران کە لە دیوانی سەرووی بیست هەزار هۆنراوەی ئەو، تەنیا هەزاریان ماون کە ئەویش بەشی فارسی زۆرترە. ئەوی ماوە بانگەشەی ئێمە دەسەلمێنێت:

گرفتارم بە نازی چاوەکانی مەستی فەتتانت
بریندارم بە تیری سینەسۆزی نیشی موژگانت
بە زولف و پەرچەم و ئەگریجەکانت غارەتت کردم
دڵێکم بوو ئەویشت خستە ناو چاهی زەنەخدانت
جەنابا عاشقان ئەمڕۆ هەموو هاتوونە پابۆست
منیش هاتم بفەرموو بمکوژن بمکەن بە قوربانت
تەشەککور واجبە بۆ من ئەگەر بمرم بە زەخمی تۆ
بەشەرتێ کفنەکەم بدرووی بە تای زولفی پەرێشانت
لە کوشتن گەردنت ئازاد دەکەم گەر بێیتە سەر قەبرم
بە ڕۆژی جومعە بمنێژی لە لای جەمعی شەهیدانت
کەسێ تۆ کوشتبێت ڕۆژی حەشرا ئەزیەتی نادەن

ئەگەر وەك من لە ئەم دنیایە سووتابێ لە هیجرانت
هەمیشە سوجدەگاهم خاکی بەر دەرگانەکەی تۆیە
ڕەقیب ڕووی ڕەش بێ ناهێڵێ بگا دەستم بە دامانت
لە شەرت و هەم وەفاداری ئەتۆ مەشهووری ئافاقی
فیدای شەرت و وەفات بم چی بەسەر هات مەیلی جارانت؟
ئەمن ئەمڕۆ لە ملکی عاشقی دا نادرەی دەهرم
بە ڕەسمی بەندەگی عاشق هەموو هاتوونە دیوانت
بڕۆ مەستوورە شوکرێ کە لە دەرگای پادشای داوەر
کە شوڵەی ڕۆژی ڕووی والی دەگاتە کۆشك و ئەیوانت

بە شارەزایی سەقەتی خۆم دڵنیام کە ئەو هەڵبەستە بەرز و ناسکە، دەرئەنجامی ئەزموونێکی بەهێزە. بەگزادەی نەجیبی ئەردەڵان، خاتوونی هێژای ویژەمان، خاوەن چەن پێوانە و پلەی تایبەت، یەکەم ژنی مێژوونووسی جیهان بە «مێژووی ئەردەڵان»، یەکەم ژنی نووسەری مێژووی ئەدەبیاتیش بە پەرتووکی «مجمع‌الادبا» و یەکەم ژنی شەرعیات نووس بە «عقاید و شرعیات»، داخوا چ سامانی بەنرخی هۆنیبۆوە کە فەوتاوە؟ مخابن چ خەزێنەی تژی گەوهەر کە لەو گەلە کەمتەرخەمە نەفەوتاوە؟! ئێستا لەو هەڵبەستانەی حەریق و وەفای وەکوو میناك، بڕوانن کە ئەوی حەریق، سەرەڕای جیاوازی کێش ، هەر بەو سەرواکانی مەستوورە و بە جوانیکاری، بیرۆکە واتای هاوشێوە، چ جوان و وەستایانەی دایانڕشتۆتەوە. حەریق کە لەدایکبووی زێوەی سەقزە و سەر بە ملکی ئەردەڵان، شك ناکرێت کە مەستوورەی چاك ناسیوە. گەر هۆنراوەی کەسانی وەك حەریق و وەفایی لەگەڵ ئەحمەدی کۆر و مەستوورە و عارف، بە

جوانی لەبەر یەك دابندرێن و شارەزایانە شیکاری و لێکدانەوەیان بۆ بکرێت، شێوەی دامەزران و گەشەی ئەو ڕێبازە ڕوون دەبێتەوە.

قوربان وەرە قوربانە سا بمکە بە قوربانت
ڕەنگین کە بە خوێناوم کاکۆڵی پەرێشانت
ئازادیە ئەم ڕۆژە سا فەرموو بە ئازانە
تیرت لە کەمانت خە بۆ قەتڵی شەهیدانت
جەژنانەی من ڕۆحە کردوومە بە قوربانت
تۆش ماچێ کەرەم فەرموو لەو سێوی زەنەخدانت
تفڵی دڵی بێچارە مددێکە گرفتارە
غەمخواری دڵ ئازارە بۆ ناوەکی موژگانت
ڕۆح و دڵ و دین هەر سێ مەجموع بە یەك دەفعە
قوربانی سەعاتیکی لەعلی لەبی مەرجانت
ئەی خەسرەوی پەروێزم شیرینی شکەر ڕێزم
فەرهادی دڵی کوشتم چاوی ڕەشی فەتتانت
قەلعەی دڵەکەم قوربان نیشانەی بۆ تیرت
سینەم وەکوو سەحرایە بۆ جیلۆەیی مەیدانت
تەنیا کە حەریقی من بۆ شەمعی شەبستانت
مەمکوژەرەوە توخوا سا تۆ بە ڕەفیقانت
(مەلا سالحی حەریق)

گوڵەندام ئەی تەنافی گەردەنم زولفی پەریشانت

عیلاجێ، چارەیێ، ڕەحمێ، ئەمان دەستم بە دامانت
غەریبی تۆم نەخۆشی تۆم بە گۆشەی چاوی بیمارت
ئەسیری تۆم شەهیدی تۆم بە نووکی تیری موژگانت
ئیشارەت ئافەتی ڕۆحم کەلامت غارەتی دینم
تەبەسسوم سێحری لێوانت ئیشارەت ڕەمزی چاوانت
مەگەر سەر تا قەدەم زولفت وەکوو من خاو و شێواوە
کە سەرگەردان و سەودایە لەسەر چاکی گەریبانت
بە ئازادی لەکن خۆی شوهرەیە من مات و حەیرانم
گوڵ و نارنجی بەر هێناوە خۆ سەروی خەرامانت
لە بەر چاوت بگرییێم یا لە دەستت داد و هاوار کەم؟
لەبەر نەیڕەنگی مەستان یا لە سێحری ڕەنگی دەستانت؟
دڵم سەودازەدەی باڵاتە خۆم دڵدادەیی ئەبرۆت
بە باڵا دڵ بەڵاگیرت بە ئەبرۆ خۆم بە قوربانت
لە دادی من بپرسە جارێ ئەی سوڵتانی عیشوە و ناز
بە ناحەق بۆچی بمکوژێ ئیشارەی چاوی فەتتانت؟
وەفایی کەوتە حەڵقەی زولفت ئیدی مەیدە بەر موژگان
کە من کوشتەی تەنافت بووم چ لازم تیرەبارانت؟

(وەفایی)

ڕۆژەنی سێهەم

ڕێبازی بابانی (ڕێبازی نالی شارەزووری و هاوڕێیەکانی)

لە ویژەی کلاسیکی سۆرانی دا، بەشێکی بەرچاو برتییە لە هۆنراوەکانی نالی، سالم و کوردی و پیڕەوانی ئەوان کە مەحوی گرنگترینیانە. لەو ڕێبازە دا وەك ڕێبازی ئەحمەدی کۆر کێشی عەرووزی لە ڕوخسارە جۆراجۆرەکان دا دەهۆنرێتەوە. هەڵبەت فۆڕمی چەندخشتی لە دیوانی نالی دا بەتەواوی نامۆیە، تەنانەت چامەی «مەستوورە کە حەسناو و ئەدیبە بەحیسابێ» لەو فۆڕمە نیزیکە بەلاّم هەروەك مارف خەزەنەدا (ل ١٨٥) و فاتح عەبدوولکەریم(دیوانی نالی ل ٥٨)، بە قەسیدەیان ناو هێناوە، چەندخشتی نییە.

لەو ڕێبازەدا، بە پیڕەوی ویژەی کلاسیکی فارس و عارەب، بابەتی جۆراوجۆر وەك سۆفیگەری، خواناسی، دلّداری، داشۆرین و تۆانج و تەوس و تەشەر، پێداهەلّگووتن، شینگێڕی و... کراوەتە هەوێنی هۆنینەوە. بەلاّم جیاوازی سەرەکی لەگەلّ ڕێبازی ئەحمەدی کۆر ئەوەیە کە بەپێچەوانەی ئەو، بە هیچ شوێن و ئاراستە دا کاریگەری ویژی خۆمالّی کوردی بەسەردا دیار نییە و لاسایی کردنەوەی ڕووت و ڕەهای ویژەی فاس و بەرێژەی کەمتر عارەبە. نە فۆڕمی خۆمالّی سۆرانی، نە ویژەی کۆنی گۆرانی و نە کرمانجی سەروو لەو ڕێبازە کاریگەر نەبووە کەچی ئەزموونی ئەحمەدی کۆر، ڕاستەوخۆ ڕاگواستنی

ئەزموونی عیمادەدینییە لەژێر کاریگەی بەیتوێژی خۆماڵی سۆرانی دا. تەنانەت شوێن پێی وێژەی گۆرانی و عێڵبەگی جافیش لەسەر ئەحمەدی کۆر دیارە بۆیە لێرەدا وەك ڕێبازی سەربەخۆ ئاماژە بە بابانی کراوە نەك درێژەی ئەزموونی ئەحمەدی کۆر.

تایبەتمەندی هەرە شازی ئەو ڕێبازە، ئەوەیە کە بە هیچ شوێن و ئاراستە دا ئاوەڕۆی بەسەر هیچ ڕێچکە و شێوازی کوردی بەرلەخۆیەوە نییە، بەڵکوو لاسایی بێ ئەملا و ئەولای وێژەی فارس بەتایبەت حافزی شیرازییە. هیچ کات هۆنەرانی ئەو ڕێبازە سووکەئاوڕێکیان لە هیچ ئەزموونی کوردی بەر لەخۆیان نەداوەتەوە. لانی هەرە زۆری پیشە و تەکنیك و جوانکارییەکانی ئەو ڕێبازە لاسایی فارس و بە ڕێژەی کەمتر عارەبە و دۆزینەوەی لێچواندن، خوازە، تەشەر، هێما، و تەکنیك و جوانکاری تری هەڵبەستوانی کە لاسای فارس نەبن و تازەگەری و داهێنایان پێوە دیار بێت، زۆر دژوارە.

تایبەتمەندی تری ئەو ڕێبازە ئەوەیە کە هەمووی هۆنەرانی ئەو ڕێبازە بە فارسی و عارەبیشیان هۆنیوەتەوە کە هۆنراوەیان بەم دوو زمانە قەت هیچ پلەی پێنەبەخشراوە و زۆر ناسەرکەوتوو بووە. سەرەڕای هۆنینەوەی زۆر بە فارسی، لە وێژەی ئەو زمانە دا لێیان نەوەشاوەتە ناویان وەك وێژەوانی پلەچەندەمیش بهێت. سەبارەت بە پلەی ئەو ڕێبازە و بەتایبەت نالی، لە وێژەی کورد دا، زێدەوێژی زۆر کراوە، کەچی ئاستی هۆنراوە کوردیەکانی ئەو هۆنەرانە لە هۆنراوە فارسییەکانی خۆیان هێندەش بەرزتر نین.

تایبەتمەندی تری ئەو ڕێبازە، خنکاندی زمانە لە باڵ وشە و بێژەگەلی فارسی و عارەبی فارسیکراوە، کە بە هیچ کلوچێك بۆ زمانی کورد دەستەمۆکراو نین و لە گەڵ ئەو زمانە ناگونجێن. ئەوەش نەخۆشییەك بووە کە زۆر جار بەرۆکی

ویژەی کوردی گرتووە. زمانی هۆنراوەکانی ئەحمەدی خانی، مەلای جزیری و ئەحمەدی کۆریش بەو چەشنەن بەڵام چامەبەیتەکانی فەقێتایران و پیرەوانی زۆر خۆماڵیترن. بەگشتی لە ڕووی پەتی بوونی زمان، دەکرێت ئەوهایان ڕیز کەین،
یەکەم: ویژەی ئەزدایی و یارسان، کە کوردیترین و خاوێنترین زمانیان هەیە.
دووهەم: ویژەی گۆرانی دەرەوەی یاری و ویژەی کرمانجی سەروو جگە لە مەلای جزیری و خانی. هەروەها ویژەی کوردی خۆراسانیش جێگەی ئەو پلەیەیە.
سێهەم: مەلای جزیری، خانی و ڕێبازی ئەحمەدی کۆر
چوارەم: ڕێبازی بابانی کە دوورترین زمانی لە کوردی هەیە، بە جۆرێك کە لە هەمووی دیوانی نالی ۲۰۰ وشە و بێژەی کوردی نادێترێت.
تایبەتمەندییەکی تری ئەو ڕێبازە خەریك بوونی لە ڕادە بەدەر بە فۆرمی هۆنراوە بوو و کێبەرکێ لەسەر تەکنیك و پێشە باوەکان. ئەوەش ڕێگەی تازەکاری و داهێنانی زۆر ئاستەنگ دەکرد و دەبوویە هۆی قووربانی کرانی واتا. ئەو دێڕەی نالی لەخۆگری ۱۱ پیشەی واتایی و سەرزارەکی باوە:

خاکی بەری پێت هەم گڵ و هەم گوڵ بە سرووشکم
وەختی غەم و شادی ئەوە کردوومە بە سەردا

لەو دێڕە دا دوو جار زێدەوێژی (موبالەغە) هاتووە بریتی لە "بەقوور بوونی خاکی بەر پێی گراوو بەهۆی گریانی نالی" و "شینبوونەوەی گووڵ لە خۆڵی ژێر پێی گراو بە هۆی بارانی ئەسرینی نالی"
یەك خوازە (ئیستعارە) هەیە، "گووڵ لە سەردان" کە مەبەست شایی کردنە

یەك بەرەتی (كنایە) هەیە "خاك بەسەرداكردن" كە مەبەستی شینگێڕییە
دوو دژبەری (تەزاد یا تیباق) هەیە. "خاك بەسەری و گوڵ بەسەری" و "غەم و شادی"
سێ جوور هاوڕێكی (تەناسووب یا موراعاتونەزیر) هەیە. "خاك و گڵ و گوڵ" كە بەهۆی پێویستی گوڵ بە خاك و تەڕ بوونی ئەو بۆ گوونجانی ئەوی گولی لێ بڕوێت. هەروەها " خاك، گڵ ، سرووشك و غەم" كە خاك و گڵ بۆ شینگێڕی و غەم پێویستن. هەروەها لە نێوان گوڵ و شادیش دا هاوڕێكی هەیە
لە نێوان "گڵ و گوڵ" دا جیناس هەیە كە جوانكارییەكی وشە ڕازینەوە بووە.
لەف و نەشریش لە نیوان "غەم و شادی و گڵ و گوڵ" دا هەیە.
شێوەی ئەو دێڕە لە بەرهەمەكانی سالم، كوردی، مەحوی و هۆنەرانی تری ئەو ڕێبازە زۆرە. ڕكەبەرییەكی سەیر لەسەر هێنانی جوانكاریی واتایی و زارەكی هەبوو كە بەزۆری هەرە زۆری لە ویژەی عارەب و فارسەوە هێنراون و دەسپێشخەری و داهێنان زۆر لاوازە. لە لایەكی تریش خەریكبوون بە ئەو پیشانە دەرەتانی خولقانی بیری نوێ و ئافراندنی واتای نوێباوی زۆر تەسك كردووە.
لەسەر ئەو ڕێبازە گەلێك نووسراوە و كوتراوە. بەداخەوە شێواز و ڕێبازەكانی تری ویژەی گەلەكەمان كە زۆربەیان نرخی ویژەیی بەرزتریان هەیە، كوردیترن و ئاستی دەسپێشخەری و داهێنایان تێدا بەرزترە لەو ڕێبازەی لاسایی ڕەهای فارس و عارەب، هێندەیان دەرەتان نەبووە و نەناسێندراون. بۆیە ئێمە بە پێویستی نازانین زۆرتری لەسەر بدوێین. تەنیا ئەوەی كە شێخ ڕەزای تاڵەبانی (١٢٥٣ – ١٣٢٨ك.م) وەك زۆر هۆنەری تر كە بانگەشە دەكرێت سەر بەو ڕێبازە بێت، خۆی خاوەن شێوازی تایبەتی خۆیەتی و لەو هۆنەرانەیە كە لە زۆر ئەزموونی

جۆراجۆری گەلەکەی ئاگادار بووە. وەك ئەو ڕێبازە نەبووە کە تەنیا بە زاراوەی سۆرانییان هۆنیوەتەوە و هۆنراوەی گۆرانیشی هەیە. وەك ئەو هۆنراوانەی بۆ خاتوو پیرۆز کەنۆشەی نووسیوە کە یەکیان بەو دێڕە دەست پێدەکا: «حەسەن کەنۆشەن ئینە کناچەی حەسەن کەنۆشەن / کەلەش شلّقیاو ناوگەلّش بۆشەن». تەنانەت بە بنزاراوەی جۆراوجۆری سۆرانیش هۆنراوەی هەن وەك بنزاراوەی ئەردەلاّنی کە ئەو هۆنراوەیە میناکی ئەوە «تۆش لە من بووگی وە شاعیر ئەی حەرامزادەی سنە / شانی بۆ بەس داخەفێنە مەسرەڤی چەس ئەو تنە». ئەو هەروەها بە ناوئاخن و بابەت وەك نالی نەنووسیوە کە تەنیا پێڕەوی ویژەی بیانی فارس و عارەب بێت و لە سامانی کولتووری سەرزارەکی و پەند و ئامۆژ گاری و توانج و تەوسی خۆمالّی تەواو نامۆ بێت، بەلّکوو شێخڕەزا زۆر جار لە پەند و ئامۆژگاری و تەشەر و لاتاوەکانی خۆمالّی، تایبەت بە کوردی کەلّكوەرگرتووە کە لەزمانی تر نین یان بە زاراوەی جیاواز دەردەبڕێن هەن، وەك: «ڕۆژ و شەو چەپلّە بە کوز لێدەدەن و هەلّدەپەڕن / فەرجیان تەب و تابی کورەیی حەددادی هەیە» کە بێژەی «چەپلّە لێدان بە ئەندامی سێکسی ئافرەت» تەنیا لە زمانی کوردی هەیە و زۆر شتی ئەوا. زۆر کەسیش پێرەویان لە شێوازی شێخ ڕەزا کردووە وەك "پیرۆز کەنۆشە"، "مەستی ئەفەندی"، "وەستا شەڤی سنەیی"، "سەلیمخانی فەیزوللّابەگی"، "شوکری فەزلّی"، "حیلمی هەلّەبجەیی" و... تەواوی ئەوانەی وەك شێخ ڕەزا، تایەربەگ، ناری و... کە بە دوو زاراوە هۆنراوەیان هۆنیوەتەوە، لە ڕاستی دا ڕێچکەی مەستوورەی ئەردەلاّنیان گرتۆتە بەر، ڕەنگە کاریگەری نالیشیان لەسەر بێت بەلاّم هەرگیز لە کاریگەری ئەزموونەکانی تر، بەرزتر نییە. هەروەك وەفایی و حەریق کە گەرچی ڕەنگە نالی لەسەریان کاریگەر بووبێت، بەلاّم قەت ناگا بە ئاستی کاریگەری ئەحمەدی کۆر

لەسەریان. شێخ ڕەزا خۆی لە داشۆرین و ***فرەهۆنراوەی سۆرانی*** دا خاوەن پلەی یەکەمە هەرچەند ڕەنگە بە هۆنراوەی «خەونی مەستوورە»ی نالی دەستپێ‌کرابێت، بەڵام لەو چەشنە هۆنراوە لە هەورامی دا کەس پێش شێخ ڕەزا ناکەوێت.

ڕۆژەنی چوارەم

ڕێبازی نوێ.

مەبەست لە ڕێبازی نوێ لەو نوسراوە دا، ئەو بەشە لە وێژەی کرمانجی خواروویە کە لە کۆتای سەدەی نۆزدە دا سەری‌هەڵدا و تا ئێستا بەردەوامە کە ئەو ڕێبازە کۆمەڵێك بابەتی نوێباو و مژارگەلی جیاواز لە پێشوو دەهینێتە ناو قامووسی وێژە کە لە ڕابردوو دا نەبوو یان زۆر کەم بوو کەچی لە وێژەی ئەو ڕێبازە دا، مژاری زاڵن. بابەتی زاڵ لە وێژەی ڕابردوو دا زۆرتر پێوەندی بە تاکەکەس و دەروونی ئەوان هەبوو وەك ئەڤین و دڵداری، خواناسی و سۆفیگەری، بەلاّم لە وێژەی نوێ دا زۆرتر مژاری کۆمەڵایەتی و دەرەویی (دەرەوەی هەست و خواستەکانی تاك) دەبنە هەوێنی خولّقانی بەرهەم. وەك ئازادیخوازی، نیشتمانپەروەری، مژارەکانی جۆراجۆری زانستی و ڕووناکبیری. ئەوەندەی ئەڤین و دڵداری لە ڕابردوو دا هەوێنی هۆنینەوەی هۆنراوە بووە لەو ڕێبازە دا نیشتمان و ئازادی ئەو شوێنەی هەیە و تەنانەت لە هۆنراوەی ڕابردوو جاروبار وەك بابەتێکی قێزەون

و شەرمهێنەر دەڕوانن وەك ئەوەی یۆنس مەلاڕەئووف (دلّدار) بە هەڵبەستی بێواتا ناوی هێناون (بەسیەتی دلّدار زەمانی شێعری بێمەعنا نەما / هەڵسە چارەی دەردەکەت کە بێتەفەکوور ڕێگە چەوت). ئەو گۆتارە زاڵانە ڕاستەوخۆ دەرئەنجامی تێکەڵاوی کورد و بیری زانستی لە قاتی گەردوونی دا وەدی هاتن.

هەڵبەت هاتنەئارای ڕێبازی نوێ قەت بە واتای خاشەبڕبوونی ڕێبازی ڕابردوو نییە، بەڵکوو هەمیشە ئەمەکدارانی ڕێبازی ڕابردوو لە ئاستی بەرفراوان هەن وەك ئەوەی کە سەیدتایەر هاشمی لە سەردەمی هاوچاخ دا پێڕەوی ڕێبازی ئەحمەدی کۆری دەکرد و ئەو پێڕەویکردنە لە لایەن قاسمموئەییدزادە (هەڵۆ) و دەیان هۆنەری تر هەر بەردەوامە. تەنانەت بە فۆڕمەکانی نوێی هۆنراوەش، بابەتی کۆن دەهوندرێنەوە، سەرەڕای ئەوەش کە ڕێبازەکانی ڕابردوو لە قاتی بەربەرین دا کاریگەرن لەسەر بەرهەم و بیر و تێگەیشتنی نوێباو، تەنانەت ئەگەر ڕێك لە دژی ئەو دامەزرابێت.

تایبەتمەندییەکانی ڕێبازی نوێ، کە ئەوانە بۆ هەردوو زاراوەی کرمانجی سەروو و خواروو وەك یەکن:

١ – زاڵ بوونی بیر و تێگەیشتنی نوێ وەك تێکۆشەرانە، سەربەستی خوازی، نیشتمانپەروەری و....

٢ – زاڵبوونی بیر و بۆچۆنی زانستی نوێباو هەر وەك لە ڕابردوو دا زانستەکانی هاوسەردەمی وێژەوانان دەهاتنە ناو بابەتی هۆنینەوە وەك زاراوەکانی زانستی

کۆنی ژێربێژی، ڕەوانبێژی، ئەستێرەناسی، پیتۆڵی، پزیشکی و... کە لە هۆنراوەکانی مەلای جزیری و ئەحمەدی خانی و ئەحمەدی کۆر و زۆر ویژەوانی تر هاتوون، لە سەردەمی نویّ دا لە قاتی زۆر بەرینتر، بابەت و بێژەگەلی زانستی نوێباو دەهێنە ناو بەرەهەمی ویژەیی.

٣ – وەرگێڕان لە ئاستی بەرین لە ویژەی بیانی، بەتایبەت ڕۆژئاوایی و کاریگەری ویژەی جیهانی.

٤ – بەرزتربوونەوەی ئاستی پەخشان بەسەر هۆنراوە دا کە کاریگەری ڕاستەوخۆی بەجیهانیبوون و ڕۆژنامە و ڕاگەیاندنی نوێباوە.

٥– هەڵمەتی پەتیکردنی زمان و خاوێنکردنەوەی لە زاروە و وشگەلی نامۆی بیانی عارەب و فارس.

٦– کاریگەری ڕاگەیاندنی نوێباو وەك ڕادیۆ و ئامێرە ئەلەکترۆنییەکانی تر

٧– بەزانستیبوونی ویژە و دامەزرانی ناوەندی زانستی مۆدێرن وەك زانکۆ و ئەنیستیتیوو و ...

٨ – هەڵمەتی لێکدانەوەی دەق و دیوانە هۆنراوە کۆن و مێژووییەکان

٩ – هەڵمەتی وەرگێڕانی بەرهەمە کوردییەکان بۆ زمانەکانی تر، هەم بەهۆی کەسانی بیانی کە زمانی کوردی فێر بوونە و لەگەڵ مێژوو و ویژەی ئاشناییان دەستکەوتووە (وەك ڕۆژهەڵاتناسە پسپۆڕەکانی ڕۆژئاوایی کوردناس) و هەم بە هۆی ئەو کوردانەی ئاشنای زمانی تر کە هەوڵی بەجیهانیکردنی ویژەی خۆماڵی دەدەن.

١٠ – کاری زانستی و پیشەیی زمانەوانی، نووسینی پسپۆڕانە لەسەر پێکهاتەی زمان وەك ڕێزمان و مۆرفۆلۆژی.

١١ – وەدیهاتنی فۆڕمی نوێباوی هۆنراوە و هەڵوەشانەوەی فۆڕمی کلاسیکی عەرووزی و بڕگەیی، شینبوونەوەی بابەتی نوێ وەك شانۆنامە، وێژەی تایبەتی منداڵان، کورتەچیرۆك و نۆڤلیت و ڕۆماننووسی، فیلمنامە و ... کە هەمووی بەهۆی کارتێکەری وێژەی جیهانی و بەجیهانیبوونی وێژەیە.

جگە لەوانە یەکی تر لە تایبەتمەندییەکانی ڕێبازی نوێی سۆرانی، دەکرێت ڕاگواستن و وەرگێڕانی ناوخۆیی بێت. بەشێکی بەرچاو لە بەرهەمەکانی گۆرانی و کرمانجی، بۆ سۆرانی وەرگێڕدراون. لە پاش "حاجی قادر کۆیی" کە بابەتی نوێی هێنا دە قامووسی وێژە، "حاجی تەوفیق پیرەمێرد"(١٢٧٨ – ١٣٧٠ك.م) دەسپێك و دەسپێشخەری ڕاستەقینە و شیاوی ئەو ڕێبازە، خۆی لە ڕووبەری بەرین دا، گەلێك بەرهەمی گۆرانی وەك هۆنراوەکانی بێسارانی، وەلی دێوانە، مەولەوی و... کردە سۆرانی. کەسانی تریش ئەو کارەیان درێژە پێدا و ئەو ڕەوتە هەتا هەنووکەش بەردەوامە وەك وەرگێڕانی هۆنراوەکانی بابەتایەر هەمەدانی و وەلی دێوانە و زۆر کاری تری کاكحەمەی ڕازی. زۆر بەرهەمی کرمانجیش بۆ سۆرانی وەرگێڕدراون وەك مەم و زینی وەرگێڕدراوی هەژار.

لێکدانەوە سەبارەت بە قەبارەی زەبەلاح و نووسین لەسەر ڕێبازی نوێ، دەیان و سەدان پەرتووك لەخۆ دەگرێت کە نە هاز و واز و دەرفەتی ئەو نووسراوە و نە پانتای شارەزایی نووسەر دەرەتانی زۆرتر لە کۆمەڵەئاماژەیەکی سەرەتایی و ئاستەکی نادات، چوونکە تەنیا لیستەی ناوی هەموو نووسەر و هۆنەرانی ئەو ڕێبازە، پەرتووکێکی قەبە دەخوازێت. کەوابی ئاماژەی ئێمە لێرە دا پوختەیەکی بەلەزە و چنگێك لە خەرمان.

ئەوەندی گرێدراو بە هێنانی بابەتی نوێ بێت و گرێدراو بە ناوەرۆك، بە بڕوای سەرلەبەری توێژەرانی بواری ویژە، حاجی قادر کۆیی(١٢٤٠ – ١٣١٤ك.م) بە دەسپێك لە گۆڕانی ناوەرۆکی ویژە و نوێگەری دەناسن. ئەو بە بەربلاوی مژاری نوێی هێنایە ناو هۆنراوەی کوردی. نەك تەنیا نەتەوەخوازی و نێشتمانپەروەری، کە حاجی بەوە ناسراوە و پڕی پێستی خۆی لێیدەکاڵێتەوە ، ئەو زۆر مژاری تازەی تریشی هێنایە ناو هۆنراوە، وەك ناودارانی ویژە و ڕامیاری و میرانی کورد، داکۆکی لە زانست و زانستخوازی و پێشکەوتن، دۆخی جوگرافیای کورد و دەستخستنەسەر هەموو دەڤەرەکان، ئاماژە بۆ هۆز و خێلە ئاسمیلەکراو و دابڕاوەکان، ئاماژە بۆ دۆخی وڵاتانی پێشکەوتووی ژاپۆن و ڕۆژئاوا لە سێبەری زانست و ڕاوەندکردنی لە تەك دۆخی گەلی خۆی و زۆر بابەتی تر کە هەمووی گرێدراوی خەونی نیشتمانپەروەرانە و هەستی سەربەرزیخوازی بۆ گەلەکەی بوو. بە دەربڕینێکی تر، ئەوانی حاجی تێی دا دەسپێشخەرە، ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، دەرئەنجامی هەستی نیشتمانپەروەری ئەوە.

هەلبەت نووسەر لە هەموو مێژووی تۆمارکراوەکان بۆ ژیانی حاجی بە گوومانە چوونکە بە پێی هەموویان حاجی لانیکەم ١٢٠ ساڵ بەر لە ئێستا ، ساڵانی ١٣١٤ی کۆچی یان ١٨٩٧ی زایینی مردووە کەچی بە پێی هۆنراوەکانی حاجی کە باسی شەڕی دووهەمی گەردوونی بە وردەکارییەکانییەوە دەکات یان باسی ئامێرو چەکی وەك هاوەن دەکات، لانیکەم دەبێت حاجی ٥٠ ساڵ دوای ئەو مێژووەش لە ژین دا بوویێت!!! یان بەشێك لە هۆنراوەکان ساختە بن و دواتر لە هۆنراوەکانی ئەو خزێندرابن. وەك ئەو هۆنراوە:

«بە قسەی موخبیر و موئەریخی کۆن

میللەتی چینە چارسەد ملیۆن

سەربەسەر دەوڵەتی هەموو ژاپۆن

زۆر بە زەحمەت دەگاتە چل ملیۆن

ئەهلی ژاپۆن بە فەن و سەنعەتی چاك

سەیری چۆن چینی گرت و کردیە خاك

بە ڕوونی دیارە ئەو ئاگادارییە وردانە سەبارەت بە ڕێژەی دانیشتوانی وڵاتانی باشووری ڕۆژهەڵاتی قوڕنەی ئاسیا هی شەڕی دووهەمە کە ئەوکات ڕێژەی دانیشتوانی چین ٤٧٠ ملیۆن و ژاپۆن ٤٤ ملیۆن کەس ڕاگەیەندرابوو. گەرچی ژاپۆن ساڵی ١٨٩٤ی زایینیش هێرشی کردبوو بۆ سەر وڵاتی چین و ناوچەکانی تایڤان و کوریای لێ دابڕیبوو، بەڵام هیچ سەرچاوە باسی ڕێژەی دانیشتوانی ئەوکاتی ئەو دوو وڵاتە ناکات. جگە لەوە ئەوکات ژاپۆن بە وڵاتی خاوەن «فەن و سەنعەت» نەناسرابوو.

لە حاجی کە تێپەڕین، ئەوە پیرەمێردە کە بناخەی ڕێبازی نوێ دادەنێت. ئەو هەم بە پەخشان و ڕۆژنامەگەری و هەم بە هۆنراوە هەڵمەتی نوێگەری دامەزراند. ساڵانێکی نە زۆر دوای هەڵمەتی نوێگەری بەدرخانییەکان، پیرەمێرد ئەزموونی ئەوانی بۆ سۆرانی ڕاگواست و هاوبەشی ڕاستەقینەی ئەو لە هەڵمەتی پەتیکردنی زمان و پەخشان نووسی دا سەید حوسێن حوزنی و گیوی موکریانین، هەڵبەت شێخ محەممەدی خاڵ لە نووسینی فرەچەشنی پەخشان دا لە هەموان پێشەنگترە، بەڵام ئەوە پیرەمێرد بوو کە زمانی پەتیکراو و خاوێن کراوی لەزمانی فارس و عارەبی بۆ هۆنراوە هەڵبژاردەوە، دوای ئەوەی لە شێست ساڵ

پێشترەوە و بە پێشەنگی نالی تەواو چلۆکن کرابوو و ئادگاری بۆر و لێڵ‌کراوی کوردانەی وەشارتی بوو. کاری پیرەمێرد تەنیا پەتی کردن نەبوو، بەڵکوو هەموو دەسپێشخەرییەکانی نیشتمانپەروەرانە حاجی وەرگرت و گەشەی پێدا. جگە لە هەڵمەتی پەتیکردنی زمان و وەرگێڕان لە زاراوەی گۆرانی، پیرەمێرد یەکەم کەس بوو کە هەڵبەستی شانۆنامە، هەڵبەست بۆ منداڵان، پەروەردەی زانستی، تەوس و توانج و قەشمەری و زۆر بابەتی تازەی تری کردە هەوێنی هۆنینەوە. هەروەها پیرەمیرد شەش‌هەزار و چوارسەد و چل و هەشت پەندی پێشنیانی کۆکردەوە و بە هۆنراوە هۆنییەوە بەڵام وەبزانم «پەندی پێشینیان»ی شێخ محەمەد خاڵ بەر لەو بووە. جگە لەوانە پیرەمێرد یەکەم جار هەوڵی هەڵوەشاندنەوەی فۆڕمەکانی باوی هۆنراوەی داوە گەرچی ئەو کارەی زۆر بەربڵاو نەبوو بۆیە پێوانە ئەو دەسپێشخەرییە بە "عەبدووڵڵابەگی گۆران" بەخشراوە کە ناودارترین و مەزنترین ڕێڕەوی ڕێبازی پیرەمێرد بووە. هەڵبەت زۆر لە پێڕەوانی پیرەمێرد هەتا ئێستاکەش سەبارەت بە فۆڕمی کلاسیکی عەرووزی و بڕگەیی تەواو ئەمگدارن و دەستیان دە فۆڕم وەرنەداوە بەڵکوو دوو شتی سەرەکی کە لە پیرەمێردیان وەرگرتووە و لە ناو کلێشەی کلاسیکی بڕگەیی و عەرووزییان ڕشتووە برتییە لە: ١. بیری نوێخوازانە کە لەسەرەوەی نیشتمانپەروەری دەهێت ٢. پەتی‌کردنەوەی ڕوو لە گەشەی زمان.

گرنگترین پێڕەوانی ئەمکدار بە فۆڕمی کلاسیک، بریتین لە ئەحمەدموختاربەگی جاف، قانع، شێخ نووری بەرزنجی، فایق بێکەس، هەژار و هیمن موکریانی. زۆر هەڵبەستوانی تریش وەك کاکەی فەلاح و گۆران لەپاڵ هۆنینەوە بە فۆڕمی کۆن، هەڵوەشاندنەوەی فۆڕمیشیان ئەزموون کرد کە لە هەموو شت دا پێڕەوی پیرەمێرد بوون. تەنانەت هەڵوەشاندنەوەی فۆڕمیش لە لایەن پیرەمێرد دەست

پێکرابوو بەڵام ئەو ئاستەی نییە کە بە دەسپێشخەر بناسرێت، بەو چەشنەی گۆران ناسراوە.

هەڵبەستوانێکی تاقانەو تایبەتیش لەو قۆناخە دا هەیە کە ئاستی دەسپێشخەری هێندە لە سەرەوەیە کە ئیتر ناکرێت بە پێڕەوی ڕووت بزانرێت چوونکە لە زۆر بیرۆکە و هونەری زمانی و شێوەی داڕشتن دا سەربەخۆیە ئەویش «ئەحمەد حەسەن عەزیز – هەردی»یە. هەردی لێکدانەوەی سەربەخۆی دەوێت و لە زۆر لایەنەوە بە پێوانەگشتییەکانی ئەو ڕێبازە پێناسە ناکرێت.

ئەو ڕێبازەی پیرەمێرد بناخەی دانا، گۆران گەشەی پێدا و تا ئێستا هەر ڕووەوە گەشە دەڕوات، لە ئێستا دا شێرکۆ بێکەس بە پلەی هەرە بەرز لە ئاستی جیهانی گەیاند. ئەو ئیمپراتۆرەی هەڵبەست بۆ جیهانی هاوچاخ، بەرهەمی هەراشی ئەو ڕێبازەیە و لە قاتی گەردوون دا پلەی هەرە بەرزی بۆ هۆنراوەی کورد دەستەبەر کردووە. ئەوپەڕی دەروەستداری و بەرپرسیارەتی لەگوێن هۆزانڤانێکی شۆڕشگێڕی نەتەوەیی، دە هۆنراوەی شێرکۆدا دیارە کە سەربەخۆ لە ناوچە و شوێن و ناو بۆ شۆڕش، هیما ناسراوەکان دەکا بە هەوێنی خوڵقاندن و لە پانتای وێژە دا بە چاخی هەرمانیان دەسپێرێت. ئەگەر تراژدیای ئەنفاڵ و کارەساتی هەڵەبجە، لە باشوور کاریگەرە لە شێرکۆ، گیرانی ڕێبەری شۆڕشی باکوور لە کامپلۆی جیهانی دا هەر ئەو باندۆڕەی هەیە و شەهیدکرانی ڕێبەرانی شۆڕشی ڕۆژهەڵات، شەهید دوکتۆر عەبدوولڕەحمان قاسملوو، فواد مستەفا سوڵتانی، دوکتۆر جەعفەر شەفیعی، لە سێدارەدرانی لاوانی خەباتکار و.. هەر بەو قات، لە شێرکۆ کاریگەرن و دەبن بە هەوێنی هۆنینەوە. ئێستا بە ئەو

ئەدادارانەی باسی ناپیشەیی بوونی ویژەی بەرپرسیار و خاوەن دەروەست دەکەن و پێویستی سڕینەوەی دەروەست لە ویژە، دەڵێین کە فەرموون شێرکۆ، بەختیارعەلی و محەمەد ئوزوون، لە قامووسی ویژەی کورد بخەنە دەرەوە.

ئێمە لێرە دا تەنیا یەك هەڵبەستی عەبدوولڵا پەشێو وەکوو میناکی هۆنراوەی نوێی کورد، دەهێنینەوە. پەشێو بەزمانی ڕەخنەگرانەی دارماڵ لە تەوس و تانەی خۆی، دادەگژێتە سەر ئەوانەی بەهۆی لەخۆنامۆیی و بێگانەپەرەستی داکۆکی دەکەن لە برایەتی و پێویستی پێوەندی دۆستانە کورد و داگیرکەرانی کورد لە دۆخێك دا کە ئەوان کورد بە هیچ دانانێن. بۆیەش ئەو هۆنراوەمان لە ناو دەیان هۆنراوەی بەرز و بەرێزی ئەو ڕۆناکبیر و ڕووناکبین و زانایە هەڵبژاردووە، کە پێمان وایە پلارەکانی پەشێو ئەو نوێخوازە فارسیپەرەستانەش دەگرێتەوە کە پێیان وایە دەبێت ئەزموونی فارسی و زمانی ئەو بۆ دەوڵەمەندکردن!! دە کوردی هەڵسوون. تا چ ڕادە ئەو بۆچوونە داڕووخان و شێوان و هەڵپەسێوراوی کورد پەرە دەدات، هەر ئەو ئاستە ویژەی هەنووکەی ئارایی گەلمان لە باکوور و باشوور بە هۆبوونی جاندۆست، ئووزوون، شێرکۆبێکەس، بەختیار عەلی و... هەیەتی، بێ خولق و پایناز لێ‌کردن، ویژەی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، نە سەری سیرە و نە بەری پیواز، ڕاستی تێگەیشتنی ئێمە و پەشێو، پەرچین دەکات:

سەدان ساڵە

سەدان ساڵە
لە وێرانەی ماڵی خۆم دا
کتکەکوێرەی گۆشەی متبەقی سوڵتانم
سەدان ساڵە
حەوش و بەرەی خۆم واڵایە و
لە بەر دەرگەی دزانی خۆم پاسەوانم
سەدان ساڵە
ڕۆژێک دەبم بە مەیتەری والی بەغدا
ڕۆژێک لە تاران کۆتاڵم
ڕۆژێک لیفکەم گەڵی ژنی سوڵتان دەشۆم
ڕۆژێک گەسکم، شام دەماڵم
سەدان ساڵە
وەکوو چنگێک دانەوێڵە
ئاشی مێژوو فڕێی داوم
هەر چوار دەورم شارۆچکەیە و
میروولە دەمیان تێناوم
سەدان ساڵە
کاسەی سەرم منارەیە
کێ بێ دەنگی تێ هەڵدەبرێ

سەدان ساڵە
نیشتمانم نێرگەلەیە
کێ بێ بە دەمیەوەی ئەگرێ
سەدان ساڵە
لەبەر دەرگەی تەکیەی جیهان
جووتێك سۆڵی پینەپینەم
کێ لە پێم کا بۆ ئەو دەشێم
سەدان ساڵە
دوای تلێشێك فرێ دەدرێم
سەدان ساڵە
دوای پینەیەك لەپێ‌دەکرێم

من پشتێکی بریندارم
لە قامچی خۆم ڕاپەڕیوم
من لافاوێکی لاسارم
لەو کەنارانە هەڵساوم
کە تەنگیان پێ‌هەڵچنیوم
نانیشمەوە
نانوومەوە
بێ‌ئارامم
ئارامی من چرایەك بوو
ڕەشەبای دەورم خوێنی ڕشت

بێبەزەییم
بەزەیی من زەریایەك بوو
بینیان پێوەنا و هەڵیانمشت!
نانیشمەوە
نانوومەوە
کە من دان بم
کوا دەرفەت؟!
یا من یا مێروو
کە من خوێن بم
کوا دەرفەت؟!
یا من یا زێروو
قەحبەن ئەوانەی پێم دەڵێن:
«دان و مێروو برای یەکن»
قەحبەن ئەوانەی پێم دەڵێن:
«خوێن و زێروو برای یەکن»
قەحبەن ئەوانەی پێم دەڵێن:
«ماسی و چەنگاڵ
مشك و جەواڵ برای یەکن»
قەحبەن ئەوانەی پێم دەڵێن:
«دەست و چزوو،
پەت و گەردن،
گوێزان و موو، برای یەکن»

وەرن خەڵکە!
لە نێچیر و زام بپرسن،
بڵێن توخوا،
خەنجەر هەیە زام تیمار کا؟!
ڕاوچی هەیە نێچیر نەخوا؟!
دە خەڵکە لە کا بپرسن،
قەت ئاگری ساردی دیوە؟!
لە هێلانەی مەل بپرسن،
بە نیازی ماچ،
مار قەت دەمی تێژەنیوە؟!
دە لە داربەڕوو بپرسن،
تەوری دیوە داربڕ نەبێ؟!
دە لە کەرێکیش بپرسن،
گورگی دیوە کەردڕ نەبێ؟!
قەحبەن ئەوانەی پێم دەڵێن:
«ماری شیرینژاریش هەیە»
قەحبەن ئەوانەی پێم دەڵێن:
«تەوری برای داریش هەیە»

ڕۆمان

نووسینی ناهەڵبەست و پەخشانە جۆراوجۆرەکانیش لە کۆتای سەدەی نۆزدەیەمی زایینی تا ئێستا، گەشەی زۆری کردووە و گەلێك بابەتی جۆراجۆر لەخۆدەگرێت. هەڵبەت هەموو بابەتەکان لە پانتای وێژە دا جێگەیان نییە وەك لێکدانەوە و وەرگێڕانی پەرتووکە ئایینەکان، بابەتە جۆراوجۆرەکانی زانستی و ڕۆژنامەگەری و ڕاگەیاندن. بەڵام هەمووی لەسەر وێژە و زمان کایگەرن و بە یارمەتی زانستی وێژە، بۆ دۆزینەوەی بێژە و دەستەواژەکان و شێوەی داڕشتن، خۆیان پتەوتر دەکەن. بەڵام ئەوەندی پێوەندی بە وێژەوە بێت، لەخۆگری لێکدانەوەی دەقە کۆنەکان و هۆەنراوەی هەڵبەستوانی کلاسیکی، نووسراوەی سۆزدارانە و پەخشانە وێژەییەکان، پەخشانە بۆنەییەکان، شانۆنامە، فیلمنامە، جۆرەکانی چیرۆك (کورتە چیرۆك، نۆڤلیت، ڕۆمان و...) و ڕەخنەی وێژەوانی دەبێت. هەڵبەت نووسراوەی سەبارەت بە ڕێزمان و ڕێنووس، ئەنسکلۆپەیدیای زمان و وشە و وشەنامەش هەن. ئێمە باس لەسەر ئەو بابەتە بە چەند تێبینی لەسەر شێوەڕوانینی باو بۆ چیرۆك و ڕۆمان لە ڕۆژهەڵات و دوایی ئاماژەیەك بۆ چەند ڕۆمانی بەختیارعەلی کۆتایی دەهێنین.

هونەری ڕۆمان بە ئاوای گشتگیر لە قاتی گەردوونی و لە پانتای چیرۆکنووسی دا، ژانرێکی نوێباوە و بۆ گەلی ئێمە هەتا ڕادەیەکی زۆر نەناسراوە. بەو پێیە ئەو

مژارەی کە ئەو ژانرە چەند قۆناخی بڕیوە و چ قووتابخانە و ڕێباز و ئیسمی ئەزموون کردووە، چ هەڵکشان و دابەزینی بەخۆ بینیوە و جیاوازی لە تەك ژانرەکانی تری چیرۆك لە چی دایە و بێوڵام مانەوەی ئەو پرسگەلە و تەنانەت نەهاتنەڕۆژەڤیان، دەرگای نائاگاداری زۆر و بەهەڵە تێگەیشتنی هەراوی کردۆتەوە، بە شێوەیەك لە قامووسی ڕەخنەی ڕۆژهەڵات دا وا باوە هەر بەرهەم کە سادە و ڕەوان نوسراوە و گرێ و گۆڵ نەخاتەسەر تێگەیشتنی ڕاستەڕاست، ئەوە بە ڕییالیست و ناپیشەیی و ... ناودێر دەکرێت و گەریش ئاڵۆزکاو و پەرێشانوێژ و ئەدادارانە بوو، سەربەخۆ لە نێوەرۆك و واتا، پێیهەڵدەگوترێت و لە گەڵ ئیسمێکی تر هاورێك دەزانرێ! ئێمە تا ئەو جێگەی شارەزاییمان بۆی لوا و دەرەتانی دەورکردنەوە بوو، تەنیا بەو ئەنجامە گەیشتین کە ڕییالیسم داکۆکی دەکا واقعگەری هەمبەری خەیاڵبازی ساویلکانەی ڕێبازی ڕۆمانتیك و ڕێسا و بۆچوونەکانی کلاسیکی، کە ئەوەش مژارە سەرەکی و بنواشە کۆمەڵایەتییەکانی ڕامیاری و بیر و ئەندێشەی نوێبای لەخۆ دەگرت وەك پرسی ئازادی و ئازادیخوازی، زاڵبوونی و بیری زانستی و ڕەخنەی بۆچوونە میتا فیزیاکان، ڕەسەنداری تاك یان کۆمەڵگا و شتی لەو چەشنە. بۆ بەڵگەی ئەو بانگەشە، بڕوانن لە پەرتووکی «ڕێبازەکانی ئەدەبی»ی "فەرهاد پیربال" دا هێناویەتی دەستوور و بنەماکانی ڕێبازی ڕییالیسم بریتییە لە «مەوزووعییەت و کۆمەڵخوازی {لە هەمبەر تاکەکەسی و تاکڕەوی ڕۆمانتیك دا}، فەرمانڕەوایەتی بیر و بیری زانستی {لە هەمبەر خۆشبینی کلاسیك و سۆزداری و مەسیّحیەتگەری ڕۆمانتیك دا}، هاوچەرخایەتی {لە هەمبەر کۆنگێڕانەوەی کلاسیکی و گەڕانەوە بۆ ڕابردووی ڕۆمانتیك دا}، پەرەپێدانی بیری ئازادی و تاکباوەڕی لە پێناو کۆمەڵدا و...» (پیربال، لاپەڕەکانی ١٠١ هەتا ١٠٦) کە

ئەگەر سەرێك لە پەرتووکەکانی وانەی فەرمی لەبارەی ویژەی پۆلەکانی ناوەندی و دواناوەندیش بدرێت دژی ئەو ئاگاداریانە وەبەرچاو ناهێت!! دەدیترێت کە ڕیبالیسم کۆمەڵێك ڕێسا بنواشەیی هەیە هەمووی گرێدراو بە واتا و ناوەرۆکەوەیە و هیچ ڕێسا و پێشنیاری بۆ فۆڕمی نووسین نییە کە بۆوێنە ئەگەر بابەتێك سادە و ڕەوان نووسراوە یان ئاڵۆوز و پڕ گرێوگۆڵ، دەربڕینی ڕاستەوخۆی هەیە یان ڕەمزاوی و تێکەڵ بە هیما و بەگشتی ئەگەر بەرهەم قوورس بوو بۆ تێگەیشتن یان نا سادە و ڕەوان بوو، جا لەوڕا بزانرێت کە بابەتێکی ڕیبالیستییە یان نا، دواییش بە پێی ئەو بەرهەمێکی کوردی لەودا بنرخێندرێت یان ڕێبازێکی تر. هەروەك ڕیبالیسم، هیچ کام لە ڕێبازگەلی تریش هیچ دەستوور و ڕیسایان بۆ فۆڕم و جۆری نووسین، نییە بەڵکوو هەموو داکۆکی دەکەن لە واتا و ناوەرۆك و بۆچوون و تێگەیشتنی تایبەت بەخۆیان. ئەگەر بەو جیلە ڕەخنەگرانەی پێیان وایە «ڕیبالیسم ئەو شتەیە ڕووی داوە یان دەکرێت ڕوو بدات!!» بلێی کە گابریێلگارسیا مارکز و بۆرخیس دوو نووسەری سەر بە ڕیبالیست بوونە، بە نرکەخەنە و لاتاو شێتت دەکەن، کە چی پیربال لەو پەرتووکەی وەرگێڕدراوی فەرەنسی دا، (پیربال لاپەڕی ۱۰۹) ئەوای هێناوە. ئەگەر بلێی کە ڕیبالیسم فانتازیك خۆی لقێکی هەر ئەو ڕێبازەیە و لە هیچ دەستوور و ڕێسای بیر و هزریی خۆی دا دژی ئەو نییە، کە پیربال ئەوای هیناوە(پیربال لاپەڕی ۱۰۹)، ئەگەر بلێی کەڵكوەرگرتن لە دەربڕینی ڕەمزی و زمانی تێکەڵ بە هیما، بەرهەمێك ناباتە دە ڕێبازی سمبوولێزم، بەڵکوو سمبوولێزم شێوە بۆچوون و بیرکردنەوەیەکە کە ڕوانینی ڕەمزاوی هەیە بۆ جیهان و پێی وایە هەموو هەبوونەکان هیما و ئاماژەن بۆ ڕاستییەکی تر وەك بۆدلێر پێی وایە «دنیا جەنگەڵێکە لێوانلێوی ڕەمز و ئاماژە، ڕاستی لە مرۆڤ

شاردراوەتەوە»(پیربال، ل ١٤٣)، ئەگەر بڵێی بەختیارعەلی لە هەر ڕێبازێك زیاتر، لە ڕیالیسم بەتایبەت لقی فانتازی نیزیکە(کە نووسەر ئەو لە هەمووی ڕێبازەکان وێوەتر دەبینێت.) و ئەگەر ... چت پێدەکەن؟!!

ئێمە ئەو مەبەستەمان نییە کە ئەو بۆچوونە دادگایی بکەین کە پێی وایە «ڕیالیسم ئەو شتەیە ڕووی داوە یان دەکرێت ڕوو بدات.» بەڵام لەو سۆنگەوە کە ئەو بۆچوونە هی کەسانێکە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان نکۆڵی و چاوپۆشییان کردووە لە زۆر بەرهەمی سەرکەوتوو وەك چیرۆکنووس و ڕۆماننووسی مەزن «کامەران حامدی»، نووسەری ڕۆمانگەلی «زینووی بەتەم، گۆمی بەردەلانکێ، مان و نەمان، زەنگ، خومارێن، گەزەیزە و...» و کۆمەڵە چیرۆکی «تەك، پەنجەرە، ملوانکەی پساو و...» و کۆمەڵێك هەڵبەست و پەڵێتی تریش بە تەقەی دەهۆڵ و زوورنا هەڵدەدەنەوە کە لەخۆگری نووسراوەی ناشارەزایانە و ناتەبا لەگەڵ سەرەتاییترین پرەنسیپەکانی چیرۆکنووسین و هیچ دەرووەست و بەرپرسیارەتیشیان نییە لە هەمبەر زمانی کوردی و لە ڕووی ڕێزمان زۆر لاواز و سەقەتن، هەروەها ئەو ڕەوتە چەواشە، درگای لەسەر خەساری مەزن کردۆتەوە بۆیە پێویستە تۆزێکی لێبدوێین.

سەرەتا دەپرسین گەلۆ ڕستەی «ڕیالیسم ئەو شتەیە ڕووی داوە یان دەکرێت ڕوو بدات!!» چەندە لەگەڵ ڕاستی گوونجاوە؟ ڕاستی ئەوەیە کە ئەو بۆچوونە نەك لەسەر تێگەیشتن لە ڕێبازی ڕیالیسم، کە تەنیا لەسەر واتای وشەی «ڕیالیسم» دامەزراوە بەڵام ئەوەندە لار و ناتەواوە کە خۆی ئەو وشەش بەتەسەلی داناگرێت، چوونکە ڕەنگە ئەگەر لە ڕووداوێك بدوێین، ئەو هەڤۆکە سەقەتە ئەو مەبەستە بگەیەنێت، بەڵام ئەگەر بابەتەکە، دیاردەیەکی تر بێت، وەك

ئەوەی بپرسی «بەرد» بابەتێکی ڕیالیستییە یان نا؟ وڵام دەبێت ئەوە بێت کە ئەگەر ڕووی داوە یان دەتوانی ڕوو بدات، هەوە!!

ئێستا بڕوانن کە ئەگەر «ڕیالیسم ئەو شتەیە ڕووی داوە یان دەکرێت ڕوو بدات.» کەوابی هەموو بەرهەمەکانی «ڤیکتۆر هووگۆ» و هەموو نووسەرانی تری ڕێبازی ڕۆمانتیك، بەرهەمی ڕیالیستین کەچی ڕێبازی ڕیالیسم بەر لە هەر شت هەڵچەرخانەوە بوو لە ڕۆمانتیك و لە دژی ئەو دامەزرا!!! کورد کوتەنی «جا وەرە ئەو کەرە لە قوڕ بهێنەدەر.» هەر بەو چەشنە زۆر بەرهەمی ڕێبازەکانی تریش دەبن بە ڕیالیستی و زۆر بەرهەمی ناسراوی ڕیالیستیش، ڕیالیستی نابن!! بەڕوونی دیارە کە ئەو تێگەیشتنە سەقەتە کە لە دربڕینێکی ناتەواو ویۆەتر چ نییە، قەت قەت، ڕێبازێکی زەبەلاح داناپۆشێت کە هەتا ئێستاکەش بەرزترین و زەبەلاحترین و سەرکەوتووترین ئاستی بەرهەمهێنانی هەیە.

گاڵتەجاڕ ئەوەیە کە ئەو ڕەخنەگرانەی ئەوها جوان لەو ڕێبازە کۆن و ١٧٠ ساڵە، تێگەیشتوون، چەند قۆناخ پازدیان داوە و بەرهەمی پۆستمۆدێرن و ویۆەتر و ویۆەتر نەبێت، هەر دەعیان ناهێنێت، ئاوڕی لێبدەنەوە، چوونکە بەرهەمی ساکار ناشێت بە تیۆری کۆنسترەکشن و دیکۆنسترەکشن[٢٣] و شتی وەها، خوێندنەوەی بۆ بکرێت! مەبەستیش لەو پەرتەوازە ویژییەیە بۆ پاڵپشتی بانگەشەیان، قسەیەك لە "بارت"، یەك لە "فوکۆ"، دوو لە "گادامیر" و سێ لەو و چوار لەم، وەکوو پشتڕاستکردنەوە و داکۆکی، دەهێننەوە هەتا بەرهەمی دڵخواز، ئەگەر لە شەکسپیەر و گۆتە بێت، یان هەڵێشان و مەڵێشانی مامهۆرتك و نزای شێخپەلەپیتکە، بەو تیۆرییە! بخوێننەوە. قووماشی هەزارکوتی

---

[٢٣] construction and deconstruction .

پینەپینە، پەڵەیەك لە کەتان، پەڵەیەك، لە هاوریشم، پەڵەیەك لە لباد، یەك لە بەرە و لە زۆر شت، لێکدورواوە، بەو قوماشە سەیرە ڕێکی باڵای بەرهەمی دڵخوازیان، کراس دەدروون !! لەوەش سەیرتر ئەوەیە کە هەر ئەوانەن فارسی فارسی دەکەن و داکۆکی دەکەن لەوەی توێژەرت دەوێت، ڕەخنەت دەوێت، لێکدانەوەت دەوێت و ... برۆ بڕوانە کە لە فارس و فارسی بەرزتر و بەڕێزتر دەست ناکەوێت!! دەرئەنجامی ڕاستەوخۆی ئەو شێوەڕوانینە کاڵفامانەیە وێوەتر لە گەشەی پەرێشانوێژی و بەرهەمی بێ‌واتای خوێنەرتارێن، گوڕپێدانی لەخۆنامۆیی و فارسیپەرەستی بووە و دەبێت، دەنا ئێمە بەهیچ کلووچ دژی وەرگرتنی ئەزموونی نوێباوی گەردوونی و ئاگاداری سەردەم نین. ئەوەی کە لێرەدا زۆرتر دەربیجەی چەواشەکاری و خەسار دەکاتەوە، تێگەیشتنی سەقەتە و دەربڕینی ناتەواو، کە ڕیزکردنی بێ‌ڕێسای وشە و ڕستە و تێداچوونی واتا دەسەپێنێت. هەر بەرهەمێك دەنووسرێت سەرەکی‌ترین ڕەسەنداری ئەو، هەبوونی واتایە و نووسەری بەرپرسە. هەرکات لە واتا بپرسی و بە بیانووی خوێنەرتەوەری، مەرگی نووسەر، خوێنەر دەبێت خۆی واتا هەڵبکرێنێت و بیانووی ئەوها، پاکانە کرا و خۆی دزێوە، بێگوومان شتی بێ‌واتا و پەرێشانوێژانە کوتراوە و تەنیا سێ‌ڕیزکێن و کایە بە وشان کراوە. سەرەڕای ئەوەی کە نابێت کەسایەتی مەزن و ناسراو، کاریگەر بێت لەسەر ئێمە و سەربەخۆ لە وەی "کێ کوتی"؟ پێویستە بزانین "چی کوت"؟ کەوابی ئەو ڕوانینە لە هەرکوێوە بێت، جێگەی پێکەنینە، بەڵام گەورە بیانووی ئەو ڕوانینە، تیۆری "ڕۆڵانبارت" هیچ ئاوەڕۆی بەسەر ئەو ئەداوئەتوارانەوە نییە چوونکە تەنیا ئاماژەی بۆ وێناگەری شانۆ و ڕووداوەکان و دیاردەکانی نووسراوە هەیە کە لە مێشکی خوێنەری جۆراجۆر دا، وێنای جیاواز دەخوڵقێت و بە دڵنیایی ئەوەش دەرئەنجامی

دەربڕێنی ناتەواو و تێگەیشتنی چەوتی زۆر بووە کە ئەو دەربڕینە ناتەواوانەش دەرفەتی زۆری بۆ ئەو پەرێشانوێژانە پێك هێناوە کە لە ماکی خۆی دا هیچیان پێ نەبووە و چیان بۆ کوتن نییە. هەر بەرهەمێك پێویستە واتای هەبێت و هەر خوێنەر بۆی هەیە داخوازی واتا لە نووسەر بکات، کە ئێستا ئەو داوایە بە بیانووی خوێنەرتەوەر بوون، تەواو پاوان کراوە!! تەنانەت ئەگەر لەو ڕێزدارانە بپرسی، خۆت وەك خوێنەر بەو، وای دانێ من نووسەرم، ئەوجا تۆ وەك خوێنەری ژیر و شارەزا، واتای ئەو بەرهەمەی خۆتم پێبڵێ، وڵام ئەوایە کە «واتا و ناوەڕۆك چەمکێکی کلاسیکە و ئێمە کارمان بەسەریەوە نییە!!!!!!» بەڕاستی ئەوانە خوێنەریان چەندە بە گەوج وێنا دەکەن و ئەوانەی وتاری دوور و درێژ لەسەر ئەو بەرهەمانە دەنووسن، کۆمەڵ چۆن دەبینن؟

لێرە دا باس لەسەر ڕێبازی نوێی سۆرانی بە ئاماژەیەك و خوێندنەوەیەك لەسەر دوو ڕۆمانی "بەختیارعەلی" کۆتایی پێدەهێنین. ئەگەر هەڵبەستی شێرکۆبێکەس، سەرچڵەپۆپەی هەڵبەستە لەو ڕێبازە دا، ئەوا بەختیار عەلی ئەو پلەی لە ڕۆمان دا هەیە. بەختیار عەلی، گەورە نووسەر و هەڵبەستوانی گەلەکەمان خاوەنی گەلێك بەرهەم بریتی لە «چیرۆك، هەڵبەست و لێکۆڵینەوەی زانستی کۆمەڵایەتی»یە. ساڵی ٢٠٠٥ ڕۆمانی «شاری مۆسیقارە سپییەکان»ی بڵاو کردەوە کە بەر لەوی سێ ڕۆمانی «مەرگی تاقانەی دووەم»، «ئێوارەی پەروانە» و «دواهەمین هەناری دونیا»ی بڵاو کردبۆوە و دوای ئەویش هەوڵ و تێکۆشانی وێژەیی و زانستی بەردەوامە کە هیوادارین تەمەندرێژ بێت و نووسینی شکۆدارتر. بەختیار لە دەرەوە و بگرە سەرەوەی هەموو ئیسمەکان دایە نە لە ناو ئیسمێکی تایبەت دا. بەرهەمەکانی بەس دەبێت بخوێندرێنەوە و بناسێندرێن

نەك بە پێوانەی ئیسمێکی تایبەت لێکدانەوەیان بۆ بکرێت. ئەلێرە دا بە پێویستم بینی وەك میناکی ڕۆمانی سەرکەوتووی گەلەکەم هەندێك لە دیتن و تێگەیشتنی خۆم سەبارەت بە «شاری مۆسیقارە سپییەکان» دەربڕم.

بە ڕای من ئەو بەرهەمە بەرزتر لە ڕۆمان و بگرە بەرهەمێکی ویژەوانی، مانیفێستۆیەکی هونەری تێر و تەسەلە و ڕوانینی فرەڕەهەندی ڕووناکبیرانەی بۆ بۆکۆمەڵگا و کێشەکانی، هەوڵی نواندنی چارەسەری بە زمانی ڕەمز و هیما و جوانکاری هونەرمەندانەوە هەیە. یەکەم شت نواندنی دیکتاتۆڕ و هێزی داگیرکەری بەعسە و دەمارگرژییەکانی ئەو. هەروەها شوێنەواری لەسەر دۆخی فیزیکی و دەروونی کۆمەڵگا کە لە یەکەم قۆناخ دا ڕێگەی دەربازبوون و پۆچەڵکردنەوە لە هونەر دا دەبینێت و خۆتەیار کردن بە هونەری خۆماڵی و پاقژی ڕەسەن کە نەك لە خوێندنگا و ناوەندێکی پیشەیی فەرمی، کە بەختیار بەردەوام هێرش دەکاتە سەر کۆمەڵگای فەرمی و بەفەرمی بوون، بگرە بە ژێدەری هەمووی ئازارەکانی دەزانێت. ، بەڵکوو لە بەستێنی ڕەسەنی کۆمەڵگا دا ئەو کەلەپوورە کەڤنارە جوڵەی هەیە. وەك ئەوەی دوای مەرگی "سەرمەد تاهیر"، هاوسێی جەلادەتی منداڵ وەسیەت دەکات فلووتە سپییەکەی بە ئەو بدەن ئەویش بێ ئەوەی قەت شاگردی کردبێت، تەنانەت قەت قسەی لەگەڵ سەرمەد کردبێت! هەموو هەواکان دەزانێت!! ئەوە ئاماژەی ڕاستەوخۆی هەیە بۆ هونەری ڕەسەنی مۆسیقای گەلمان، کە دیان مەزنەوەستای فێرگەنەدیوی ئەفسانەیی وەك "عەلیمەردان، زیرەك، ماملێ، تایەرتۆفیق، حەمەجەزا و..." لە داوێنی خۆی دا پەروەردە کرد و ڕێك ئەو کاتەی "مۆسیقای پیشەیی" بە ئەداو ئەتوارە بەرزەدەماغانەکانییەوە سەری هەڵدا، ڕەگەزی ئەوانیش بڕا. دواتریش

“ئیسحاقی لێوزێڕین” مامۆستای مۆسیقای جەلادەتی بچکۆلانە، شاگردی خۆی نەك بە هۆی کۆمەڵێك یاسا و ڕێسای خوێندنگەیەکی فەرمی، بەڵکوو بە یارمەتی سرووشت، ترپەی باران، چۆڕەچۆڕی ئاو، هاشەی ڕووبار، شریخە و پڕشەنگی برووسکە، کەسکایی چیمەن و گیا و گوڵ و... پەروەردە دەکات. ئەو مۆسیقایەی لە ڕووباری خوڕێن و لافاویان دەپەڕێنێتەوە و بە وتەی ئیسحاق، لە بۆسەی چەکدارە دڕندەکانی بەرەی شەڕ ڕزگاریان دەکات، کە ڕەنگە ئاماژە بێت بۆ پاراستنی شووناسی نەتەوەیی لە سێبەری هونەر و کولتووری ڕەسەنی گەل لە هەڵمەتی ئاسیمیلاسیۆن. لە کولتووری ئەو گەلە دا ڕێزی مرۆڤ بە شیاوی گیراوە کە پێشمەرگەی لە سۆنگەی بیستنی ئەو، ژیانی دوژمنانی خۆش دەوێت و مژدە دەهێنێت بۆ ئیسحاق، کە «کەسم نەکوشت.» (ل ٣٩)

سایکۆی دیکتاتۆرییەت و داگیرکەر و دڕندەی ئەو، لە پلەدارێك، “پرتەقاڵی بابلی” دا نوێندراوە کە لاوانی نێرینەی کورد بە تەزووی کارەبا دەخەسێنێت، ئافرەتی بەناموس و سەربڵندی خاوەن ورەی ئەو گەلە لە بەرچاوان دەخاتە بەر دەستدرێژی بەکۆمەڵی چەکدارانی بەعسی و دوایی پەنجەکانی دەبڕێت، کچۆڵەی ساوا لەبەرچاوی باوکی دەکوژێت، مەمکانی کیژی حەزەبی ئەو گەلە دەبڕێت و نێونێفەکی داغ دەکات هەتا قەڵافەتی ڕێك و هەستی خۆزای سێکسی بشێوێنێت، لوتی پیرەباغەوان دەبڕێت هەتا چێژی بۆنی گوڵانی لێ زەوت بکات، نێوەی ڕوخساری کوڕێکی ڕووجوان بە داغ و زام دەشێوێنێت هەتا تاسە و کەسەری ڕابردووی بخاتە هەرمانەوە و هەزاران ئازاری تر دەخاتە سەر ئەو گەلە (کە هەڵبەت وێوەتر لە ئازارەکانی دەستەڵاتی فەرمی بۆ گەلی کورد و گەلانی تری بندەست، زۆر لایەنی تری دڕندەیی ئەو نوێندراوە لەسەرەوەی

هەموویان دژایەتی هوونەرە، کە هوونەر و ئاسەواری هوونەری ناچارە سەدان گەز بۆ ژێر زەوی بڕواتە ناو "ئۆقیانووسی هاوارەکان" ئاماژەی بۆ ئاسەواری کەڤناری ژێر گڵێش هەیە. هوونەرمەند پارێزراو نابێت مەگەر لە شاری ئافرەتانی لەشفرۆش دا!) بەڵام ئەوەی ڕوانینی تاقانەی نووسەرە، ئەوەیە کە ئەوە نەك دەرئەنجامی دوژمنکاری دوو نەتەوە لە دۆخی نەریتی خۆیان دا، بەڵکوو ئاکامی مۆدێرنیسمە و بەفەرمیبوون، چوونکە گیانی مرۆڤدۆستانە و ئاشتیخوازانەی کۆمەڵگای بێئازاری نەریتی عارەب زۆر جوانتر لە گەلی خۆی نوێندراوە ئەویش لە کەسایەتی سەرۆك خێلێك خاوەن سامانی زۆر و ڕووبەری بەرین لە باغی پرتەقاڵ و خورما و شەش کوڕ کە ئاخرینیان پرتەقاڵی بابلییە، پێنجیان لە شەڕی کوردان دا کوژراون لەبەر ئەوەی باوکیان وەسێتی بۆ کردوون نابێت تەقە لە کورد بکەن! هەڵبەت پرتەقاڵی بابلی ئەو ئامۆژگارییەی باوکی لە گوێ ناگرێت ئەویش پاش ئەوەی کە بە هۆی سەگەلێك پێکهاتوو لە هەزاران هەزار دەعبای دڕندە لە کۆمەڵگای نەریتی دادەبڕێندرێت و بەرەو کۆمەڵگای هەرە فەرمی سپای بەعس بە یاسا و ڕێسا وشك و چڕ و نەگۆڕەکانییەوە، دەبرێت. ئەو سەگەلە داخوا ئایدۆلۆژیای ڕگەزپەرستی دەزگای مۆدێرنیتە و دەوڵەتی فەرمی مۆدێرن نییە؟ ئەوە نییە هەرکە پرتەقاڵی بابلی ئەو دەزگایەی بەجێهێشت، ڕێژەی بێئەژماری ڕەوەی ئەسپی سپی، جێگەی ئەو سەگەلە دەگرێتەوە؟ لەولاشەوە ئەو سەگەلە دەکرێت ڕاپۆرتێکی دەروونناسانە بێت لە سایکۆی نەساغی نەهێژا و بەترەڤی دامەزراوەی فەرمی بەعس و فەرمانبەرانی و بگرە سەرجەم سیستەمە فەرمییەکان.

ڕەهەندێکی تری شاری مۆسیقارە سپییەکان، نواندنی دۆخی شێواوی دەروونی کۆمەڵگای بەردەستی دیکتاتۆرِ و دیلی کوردە لە ناو هیمای سێحراوی وەك ڕێژەی بێئەژماری ڕۆحە شێواو و سەرگەردانەکان لە قووزییە لمینەکان دا و لە تەپ و تۆز و ڕەشەبا و زریانی بیابانەکانی غەوارەی باشوور دا. یان وەك ئەو ڕێژە بێئەژمارە لە ڕۆحە ئالۆزکاوانە کە لە بایەگانی بێسنووری بن زەوی بەعس، لەژێر قەمچیلێدانی پلەدارە تۆڕەکانی سەربازی دا، بە شوێن دۆسییەی بێسەروشوێن بوونی خۆیانەوە دەگەڕێن. لەپاڵ دەیان نواندنی هیمای سێحری تر بۆ ئەو دۆخە، ڕەنگە ئەو ڕێژە بێئەژمارەی فریشتە باڵدار و پڕشەنگدارەکان بن بە دەوری کچێکی لەشفرۆشی لێقەوماوی کورد و هەروەها ئەو ڕێژە بێئەژمارەی باڵندە سپییەکان بن بە دەوری مۆسیقارێکی ستەملێکراوی ئەفسانەیی ئەو گەلە. ئەو فریشتە و باڵندانە ڕاپۆرتێکن لە کاریگەری بێسنووری ستەمی کۆمەڵگای فەرمی و بگرە نەریتیش چوونکە داڵیا سیڕاجەدین ستەمی ڕوانینی نەریتی بنەماڵەی زیاتر لە دەوڵەت چەشتووە. بن لەسەر خۆیان وەك تاك و لەسە کۆمەڵگاکەیان. بێهۆ نییە کە ئەو باڵندە بێئەژمارانە سەرەتا لەسەر کەمپێك لە ئاوارە کوردەکانی سەر سنوور بوون دوای هەڵفڕینی ئەو کەمپە بۆ ئاسمان(ڕەنگە مەبەست مەرگی ئەوان بەهۆی بۆمباران بێت.)، ئەو باڵندانە بۆ هەمیشە ڕەگەڵ جەلادەتی کۆتر کەوتن، کە بۆی هەیە مەبەست ئەو باندۆڕ قووڵ و بێسنوورە بێت کە دیتنی ئەو تراژیدیایە بۆ هەتاهەتایە لەسەر دەروونی جەلادەتی داناوە. بێهۆ نییە کەس ئەو باڵندانە نابینێت(کەس بیر لەو شووێنەوارە قووڵەی سەر سایکۆی جەلادەت ناکاتەوە.) مەگەر ئەوهەڵکەوتانەی پاسەوانی جوانییەکانن، لە ژێر زەوی دا بۆ پاراستنی جوانی و هونەرە خنکێندراوەکان

ڕەهۆڵ دەکۆڵن و لە ڕایەڵەی ئۆقیانووسی هاوارەکان(هیمای چالاکی ڕێزلێنانی هونەر لە دۆخی پاوانکران دا) ئاگادارن.

ڕەهەندێکی تری بەر تیشکاوێژی خەسارناسانەی کۆمەڵایەتی شاری مۆسیقارە سپییەکان، نواندنی ئاستی قاڵبوونەوەی کولتووری گەلی داگیرکراوە لە تیژاوی گەدەی هەرسێنەرانەی داگیرکەر دا. بەختیار لەپاڵ نواندنی ستەمی فەرمی، هەوڵ و تێکۆشانی کولتووری سەردەست لەپێناو هەڵتاواندنی یەخسیردا، نابەرپرسی، بێبەڵێنی، بێئەمەگی، بێدەروەستی و خوێڕیایەتی خەڵك خۆی، لە هەمبەر بەها ڕەسەنە کولتوورییەکان و شووناسی نەتەوەیی دا لە دووتوێی زمانی هیماکان وەبەرچاو دەنێت. خوێڕیایەتی خۆی کۆمەڵگایە کە بەسانایی پێملی هەڵمەتی قاڵبوونەوەی کولتووری ئاسمیلەبوون و بە فەرمیبوون دەبێت، ئەویش لە کولتووری فەرمی داسەپاوی داگیرکەر دا. ژنان لایەنی ناسك و خەساروەرگری کۆمەڵگان، سووك و هاسانتر سەر بۆ کولتووری سەردەست دەنوێنن و پیاوانیش پەلکێش دەکەن. "شاناز سەید سەلیم" ئافرەقی بەرزەدەماغ و خۆبەزلزان، کە لە چینەکانی شاز و سەرووی کۆمەڵگای خۆیەتی، لە دۆخێك دا چلمیش پێدانادا بە لاوی هەڵکەوتەی هونەری گەلی خۆی جەلادەت و بگرە هیچ کوڕەکوردێك ، بەڵام لە ڕاست پیاوێکی عارەب خۆی وەها دەدۆڕێنێت، کە بە هەر بەها بووبێت تەنانەت کوشتنی لاوانی هەرە شازی گەلەکەی خۆی بە ئەستۆ دادەبڕێت، بێ ئەوەی بۆی گرنگ بێت کە بکووژی دڕندەی گەلەکەیەتی. بەختیار لە شرۆڤەی دەروونناسانەی شاناز سەلیم و هەموو ئافرەتانی گەلەکەی دا، نایشارێتەوە کە هەموو ئافرەتانی کورد حەزی شێتانەیان بۆ پیاوانی عارەب {و گەلانی داگیرکەری فارس و تورکیش} هەیە،

لە ئاستێك دا بە سانایی دەدۆڕێن، کە ئەو دیاردە لە ناو کیژ و کوڕانی ڕۆژهەلاتی کوردستان لە ئاستی هەرەبەرز دایە. یەك لە ئاکامەکانی ئەو حەزەشێتانەیە، گوڕپێدانی ڕەوتی داڕووخانی زمانە. لەو سۆنگەوە کۆمەڵە بێژەی بێواتای بازاڕی نەشیاوی نەگوونجاوی بێپرەنسیپی لۆتییانە و سووك و چرووك، وەرگیراو لە دەڤۆکی چینە بەرهەڵڵاکانی فارس، ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر و زیاتر بەهۆی لاوە بێمیشك و دۆڕاو و لەخۆنامۆکانمان، باری زمان دەکرێن وەك "تیکەی داوێ، سووتی داوە، حالگیری دەکا، دەهەن سێرویس، گیری داوە، شاسکوول، گووسفەند، ئۆسکوول، ئەعسابم کیری بووە، کۆسخۆل، دە نەخی دا، دەکەڤی دا، مۆخی لێدا، خایەمالّ، باحالّ، ئێیوەل و زۆر بێژەی قۆڕ و مایەپووچی سووك و چرووکی ئەوها". گەرچی ئەو بێژەگەلە هیچ شوێنیان نییە لە قامووسی پیشەیی ویژەی فارس دا و تەنیا لە سەر زاری کەسانی لات و بێ مێشك و بەرەهەلّلا و تریاکییەکان دێن و دەچن، بەلام لاوانی کورد وەك خۆیان دەلێن هیمای "باکلاسبوونە"، بە تامەزرۆیی وەها فێریان دەبن کە بە هەر بێژەی تازە وەك ڕۆنی سەگیان دەلەشی هەڵسووابێت، خەنی دەبن. هەلّبەت بێژەگەلی زمانی دایکیان، هیمای بێکلاسییە!!! لێرە دا نەك ژنەکان، کە ژنەپیاوەکان زۆرتر دەگەلّ کەسایەتی "شاناز سەیدسەلیم" هاوچەشنن.

لایەنیکی تری خەسارناسی کولتووری لە شاری مۆسیقارە سپییەکان دا بە لاڕێداچوونی مۆسیقایە، لەپالّ نامۆیی و بێدەرەتانی و غەوارەیی مۆسیقارە مەزنەکان هەم لە بەستێنی ئەو ڕۆمانە و هەم لە پانتای هەراوی کۆمەلگای لەخۆنامۆ دا. زۆر وەستایانە داڕووخان و لاڕێبوونی چێژی مۆسیقایی و هونەری ئاپۆڕا نوێندراوە کاتێك مۆسیقارێکی مەزن لە شاری ئافرەتە

لەشفرۆشەکان، بۆ بزواندن و کەیفی کڕیارەکانیان مۆسیقای ئەفسووناوی خۆی دەژەنێت {چاوتان لە شوێن و ئەرکی مۆسیقا بێت لە کۆمەڵگایەکی دیلی دیکتاتۆڕ و لەخۆنامۆ دا!!}، گەرچی لە کورتەساتێك دا هەموان دەحەپەسێنیت و ڕێزی دەگرن، بەڵام زۆری ناخایەنێت کە ئەو مۆسیقا چاکە، ببێتە هۆی چەرمەسەری و تێداچوونی ژەنیار و هاوڕێیەکانی مەگەر ئەوەی کە ئەو هوونەرەی لەبیرخۆ بەرێتەوە! دیارە ئەوەش گونجاو نییە بۆیە ژەنیار ماوەیەك دەشاردرێتەوە هەتا "ئوستاز فەهمی ئەلبەسری" دێتە ناو پێواژۆی چیرۆك. فەهمی بەسری، مامۆستایەکی زۆر مەزنی مۆسیقا بووە، هەر بەو تاوانەش ئازاری زۆری دیتووە و گوێ و لووت و پەنجەکانی بڕاوە، بۆیە بەڵێنی بەخۆی داوە ئیتر نەهێڵێت مۆسیقارە مەزنەکان لەسەر هونەریان ئازار بدرێن. بۆ ئەو مەبەستە کۆمەڵێك تەکنیکی داهێناوە بۆ "لەبیر بردنەوەی هونەری مۆسیقا" ئەو تەکنیکانە لە چەند قۆناخ دا لەسەر مۆسیقار تاقیدەکرێنەوە کە قۆناخی یەکەم ژوورێکی بەرتەسکە لە تەنەکە و کۆنە چەلەنگی بەتاڵ چاككراوە. مۆسیقار دەچتە ناوی و لە چواردەورەوە بە کوتك و داردەست، لەو تەنەکانە دەدرێت، هەتا ئازاری ئەو تەقە و شەقە و خرم و هۆڕە بە مۆسیقار بگات، بەڵام ئەوەندە پاتە دەکرێتەوە هەتا ئیدی نەك ئازار نەبینێت، بەڵکوو خووی پێبگرێت و وەڕەزی بۆ بکات. ئەوجار قۆناخی تر، کە بیستنی دەنگی هەرە ناخۆشی مرۆڤ و ئاژەڵ و دڕندانە، وەك زیق و هەرا و قیژەقیژ، لوورەی گورگ، وەڕینی کسۆك، زەڕەی گوێدرێژ، قڕە و ژاوەژاوی بۆق، خرتە و جریوە و هووشەی مشك و مار، سریوەی سیسرك و زیڕەی سریلە و شتی ئەوها، ئەویش بە دەنگی بەرز و گوێکڕێنی بلندگۆ لە ژوورێك داخراو دا. هەروا قۆناخ بە قۆناخ ناخۆشتر و پڕئازارتر دەبێت هەتا قۆناخی کۆتایی کە بریتییە لە بیستنی دەنگی مۆسیقارە بێنۆڕم و

ناپیشەیی و بێ ڕێساکان{کە مۆسیقای هەرە باو و تژی لایەنگری کۆمەڵگاکەمانە!}، دیارە ئەوەش بۆ مۆسیقاریکی تاسەمەندی پیشەیی، دژوارترین قۆناخە، بەڵام دەبێت خووی پێبگرێت. دوای ئەوە ئیدی مۆسیقار بەتەواوی هونەرەکەی لەبیر چۆتەوە، ئەوجار "فەهمی بەسری" داوای لێدەکات بۆ خەڵك بژەنێت. هەرکەس دوای ئەو قۆناخانە مۆسیقا لێدات، زۆی ناخایەنێت کە دەبێتە مۆسیقاری هەرە مەزن و جێگەی پەسەندی ئاپۆڕا، کە هەڵبەت هەموو لە شاری لەشفرۆشانەوە دەستپێدەکەن!! لەو ئاماژە جوانەی بەختیار بڕوانن کە چ قووڵ و بیرمەندانە چێژی مۆسیقایی کۆمەڵگایەکی لەخۆنامۆی وێنا کردووە! ئەوە مۆسیقارە کە پەروەردەی فەهمی بەسری دیوە یان، خۆی کۆمەڵی بەردەنگەکان؟ مەبەستی چییە لەوەی کە مۆسیقا و هونەرە جوانییەکان و شێوەکاری لەگەڵ قەحبە و قەحبەخانە تێکەڵ دەکات؟ بۆچی مۆسیقا چەندی جوان و بەرز بێت، ناچارە لە فیلتەری قەحبەخانە و پێواژۆی پەروەردەی فەهمی بەسری تێبپەڕێت هەتا پەسەندی گشتی وەربگرێت؟ بەڕاستی بەزۆری ئەو مۆسیقایە باوانەی ئێستا سەربەخۆ لەو ناوە زڕت و زەلامانەی لێیاندەنێن، وەك جاز و ڕاك و پاپ و... تەقە و شەقە و زەڕین و وەڕین و ژاوەژاو و... نین و لە فیلتەری قەحبە و قەحبەخانە تێنەپەڕیون؟! بەتایبەت ئەو مۆسیقایە فارسییانەی لاوانی ڕۆژهەلات خویان پێگرتووە ئەویش بە هەبوونی زیرەك، شوانپەروەر، خالقی و سەدان مەزنی تر؟!! لەخۆنامۆی ئەو گەلە لە هەستی چێژوەرگرتنی مۆسیقایی دا لە هەر ڕەهەندی تر، جوانتر دیارە و بەختیار زۆر جوانی بۆچووە. ماوەیەك پێش میدیایەکی ناسراوی بەمەبەست دامەزراوی گۆیا کوردی!!! کە وەستایانەتر لە هەزاران "فەهمی بەسری" ساڵانێکە تێگەیشتن و بیر و بۆچوون و تەنانەت هەستی جوانیناسانەی بەردەنگەکانی بۆ

ئاراستەی خوازراو ڕێنوێنی دەکات، لە ناوچەی موکریان ڕاپرسییەکی مەبەستداری بۆ پێکەوەهەڵسەنگاندنی پاڵەوانی هونەری مۆسیقا و گۆرانی گەلەکەمان "حەسەن زیرەك" لەگەڵ بەرهەڵڵایەکی مۆسیقانەناسی دەنگ ناخۆشی فارس، کە تەنیا دەزیقێنێت و هات و هاوار و قوڕپێوان دەکات کە بە زمانی هیماکانی سەروو، هەمان پێواژۆ و فیلتەری ڕەمزیی برێوە، ئەنجامی ئەو ڕاپرسییە، مەودای تێگەیشتنی بەختیار لە دۆخی دەروونی کۆمەڵگای لەخۆنامۆمان، پشتڕاست دەکاتەوە. ئەو جۆرە مۆسیقایەی قەحبە و قەحبەخانەکانی "شاری مۆسیقارە سپییەکان" بەتەواوی جێگیری گەورە هونەرمەندانی گەلمان بۆتەوە کە نە پەروەردەی فەهمی بەسرییان دیوە و نە لە فیلتەری قەحبەخانە تێپەڕیون. دۆستێك گێڕایەوە کە مامۆستای گۆرانی و مۆسیقا "کاك عەلی زەندی" لە شارێکی موکریان کۆنسیرتی بوو کە ٩ کەس بەشدار بوون و خۆم کۆنسیرتی کاك عەزیز شاروخ"م لە هۆڵێکی بچووکی شارێکی تری موکریان بینی کە بەچەقەچەق نیوەی کورسییەکان پڕکرابوونەوە کەچی ماوەیەکی کەم پێشتر یەك لەو مۆسیقارە فارسانە، هەر لەو شارە هاتبوو، کە ختۆکەی پشتێن بەرەوژێری ئەو خەڵکە بە نێر و مێوە بۆ ئەو بە سانایی هەست دەکرا. نەهامەتییەکی تر کە بەرۆکی هونەری گەلەکەمانی گرتووە، حەز و تاسەی پیشەیی و زانستی!! کۆمەڵێك مۆسیقار و لایەنگرانییەتی کە لە مۆسیقای بە وتەی ئەوان پیشەیی و وەستایانەی فارس دا دیتوویانە و بەردەوام سەرسووڕماوی و تاسەی دڵبەرانەی خۆیان بۆ دەنگبێژە زەبەلاح و هەڵفزاوەکانی فارس بە داکۆکی پەیتاپەیتا دەردەبڕن. ئەو مەقامانەی کە بە چەشنی هاوشێوە و بێ گۆڕانی بەرچاوی هەواکان، بە هات و هاوار و چریکە دەکوترێت، زۆرتر لە حیلەی دوور و درێژی ماینی ترساو و تاساو دەچێت،

لەچێژی بزوێنەرانەی مۆسیقا، تەنیا لەخۆگری کەسەر و خەفەتە. هەوێنێکی زۆرتری لە ماتەمین و شینگێڕی و چەمەری هەیە، قوڕپێوانە و ژان و گرین کە بۆ سەر قەبر و گۆڕستان زۆرتر لە هەر شوێن و هەر دۆخ بەکار دەهێت و من ئاخری نەمزانی کە کوێیەتی ئەو دۆستانەی ئەوها حەپەساندووە، تەنیا ئەوەی کە دەڵێن کە ئەو کاری پیشەیی و زانستین و لێیان تێناگەیت، خۆ ئەگەر گەورە سروودوێژانی شۆڕش (هەڵبەت بەڕای ناپیشەیی من گەورەن.) وەك ناسری ڕەزازی و نەجمەدین غوڵامی جار و بارە بانگەشەی ئەوە دەکەن بەشێکی بەرچاوی ئەو مۆسیقا ئێرانییە لە کورد ڕەوگیر کراوە، ـ کە هیوادارم ئەو باڵۆرەی گۆڕستانە قەت هی کورد نەبووبێت ـ ، ئەو دۆستانە وێڕای لاتاوی قەشمەرانە بۆ ئەو بێسەوادانە!! بانگەشەیان ڕەت دەکەنەوە و هیچ گۆرانی و گۆرانیبێژی کورد لەو ئاستە دا نابینن کە لەگەڵ ئەو "ئەساتیدە ئەعلایە" دا پێکیان بگرن!!

هاوچەشنییەکی شیاوی سرنج کە لە نێوان شاری مۆسیقارە سپییەکان و بەرهەمی نەتەوەیی و مێژوویی گەلەکەمان، «مەم و زین»ی شێخئەحمەدی خانی دا هەیە، شێوەی داڕشتن و چارەنووسی کەسایەتی هەرە خراپ و نەرێنی ئەو دوو بەرهەمەیە. ماتەوزەی مەزنی سیمبۆلیکی بەرهەمە کۆنەکانی ئەو گەلە زۆر جاران هەوێنی خولقانی نوێباو بووە کە لەو ناوە دا مەم و زین، بەرهەمی هەرە بەرچاوە. گەورەنووسەری کوردی تورکینووس، **یاشار کەماڵ** لە زۆر بەرهەمی خۆی دا بەتایبەت «ئەفسانەی چیای ئاگری» ئەو ماتەوزەی ناسیوە و بە پێی کورتژمی مەم و زین و باندۆڕی خانی بەرهەمی دەگمەنی خولقاندووە. هەرچەند یاشارکەماڵ خۆی بە بەربڵاوی دیاری کردووە بە باندۆڕی ئەحمەدی خانی لەسەر

کۆمەڵگا و خۆیشی، بەڵام هاوچەشنی لە ناو بەرهەمی بەختیار عەلی و خانی، دەکرێت کە بە ڕێکەوت بووبێت، بەڵام لە هەردووی ئەو بەرهەمانە، بەپێچەوانەی چاوەڕوانی خوێنەر، کەسی هەری ناحەز و خراپ لە چیرۆك دا، ئاکام و چارەنووسی هەرە باشی بەرکەوتووە. ئەگەر **بەکرەشۆڤار**، بە ئاراستەی خۆنەویست و نەخوازراو و چاوەڕواننەکراو دا و تەنیا بەو بیانووەی کە " ئەو هۆکاری خولقانی تراژدیای مەم و زین بووە و گەر ئەو نەبایە، نە ئەو چیرۆکە دەخولقا و نە مەم و زیان وەك دوو دڵداری هەڵکەوتە، هەتاهەتایی دەبوون" هەڤیازی ژیانی بەختەوەرانە و هەرماوی لە بەهەشت بەردەکەوێت، ئەوا "سامری بابلی" هەر بەو ئاراستە دا بۆ «شاری مۆسیقارە سپییەکان» ـ وەك ئەلتەرناتیڤی بەهەشت لەو چیرۆکە دا ـ دەچێت. ڕەنگە هەردووی خانی و بەختیار، ئەو مژارەیان مەبەست بێت کە هەڤیازی مرۆڤبوون و پلەیمرۆڤایەتی، لە هیچ قات و دۆخ دا لە هیچ تاوانبارێك زەوت ناکرێت

تایبەتمەندییەکی شازی تری شاری مۆسیقارەسپییەکان و زۆربەی بەرهەمەکانی تری بەختیار عەلی، ڕوانینی ئەوە بۆ کۆمەڵگای فەرمی و دەوڵەت. ئەوەی دەکەوێتە بەر تانە و تەشەری ڕەخنەگرانەی بەختیار عەلی، بەعس و دەستەڵاتەکانی داگیرکەری تری کوردستان نییە، بەڵکوو لە قاتی هەراوتر دا، چەمکی دەوڵەت خۆیەتی و کۆمەڵگای فەرمی. ڕەوتی بەفەرمی بوون و بەدەوڵەت بوون ئەگەر بەهۆی هێزی داگیرکەر پێك بهێت یان دەرئەنجامی سەرکەوتنی شۆڕشی ڕزگاریخوازانەی کوردیش بێت، بە دیتنی بەختیار، بۆ کۆمەڵگا چ نییە جگە لە مافیایەکی هەلپەرەستی نابەرپرس و بێ دەروەست، کە چ شەرم و شوورەیی نابێت ئەگەر لەپێناو بەرژەوەندی خۆی کۆمەڵگا و تاکەکانی بکاتە قۆچی قوربان. ئەگەر خوێنەر دۆخی هەرە نامرۆڤانە و قێزەون و

دەمارگرژانەی بەعس وەك داگیرکەر وێنا دەکات، بەڵام بە نواندنی جەلادەت لە ئەشکەنجەگاکانی خۆیی هەزار خۆزگە بۆ ڕابردوو دەخوازیت، دەستەڵاتی بەعس زۆر لەو دۆخە شیاوتر دەبینێت کە بۆ وەدەستخستنی نەخشەی گۆڕە بەکۆمەڵەکان بە ئامانجی هەڤیازی ڕامیاری، جەلادەت لێکتر دەڕفێنن و ئاخری ژیانی لێدەستێنن کەچی لە دەستەڵاتی پێشوو، سەرەڕای چەوسانەوەی هۆڤانە، دەرەتانی بۆ ژیان هێشتبۆوە. لە شانۆی ئەو ڕۆمانە دا، دەستەڵاتداری باند و باندگەرێتی پارتەکان، کە شەپۆلی قڕکردن و کوشتن و ڕاپەڕینی جەماوەریان بە دەستکەوتی خۆ زەوت کردووە و دەستەڵاتی بێڕێسا و بێ پرەنسیپی خۆمەخۆمە و بنەماڵەیی، ئەو پارچەی، دەیان جار پارچەپارچە کردووە، ئێستا بۆ نەخشەی گۆڕەبەکۆمەڵەکان، دڕندانەتر لە هەر بەعسێك، پەتپەتێن بە هاووڵاتییەك دەکەن، کە لە قامووسی ئەو چیرۆکە دا بەهرەی هەری مەزنی هونەری هەیە، بەڵام بەهرەی ئەوا پێویست بۆ کۆمەڵگا، بۆ پارت گرنگ نییە و بە سانایی فیدای بەرژەوەندی پارت دەکرێت. ڕاستی ئەوەیە کە بە ڕووخانی دەزگای فەرمی بەعس و دامەزرانی دەزگای فەرمی نوێ، دیسان دژایەتی هونەر و کۆمەڵگا بەردەوامە.

بێڕێسایی، نابەرپرسی و بێدەروەستی بەرپرسانی دەستەڵاتی کوردی، لە زۆر شوێن نوێندراوە. وەك ئەوەی کە دوو کەسی دەزگای پاراستنی نهێنی پارتێك، کە بەرپرسی لێکۆڵینەوە و لێپێچینەوەی جەلادەتن لە گرتنگەی ئەولەهی تایبەت دا، لە کاتی لێپرسینی بەندی دا، ئەویان لەبیر دەچتەوە و قسەوباسی خۆیان لەمەڕ شێوەی کەڵك وەرگرتنی نەشیاو لە پلەی فەرمی بۆ دۆشینی خەڵك و پێملکردنی ژنان بۆ تێکەڵبوون لەگەڵیان و گەندەڵکاری تر دەکەن. هەڵبەت ئەوە بۆ جەلادەتی بەندی، نامۆ نییە چوونکە ئەو پێشتر کە خەریکی

کرێکاری بوو، بەرپرسان ئەویان بۆ ڕاپەڕاندی ئیشی فەرمی خۆیان بەکرێ دەگرت. وەك ئەو بەشەی کە دادوەرێکی دادگای هەرێم، ئەوی فێری واژۆی خۆی دەکات، لە شوێنی فەرمی خۆی دادەنێت و خۆی بێ مۆڵەتوەرگرتنی فەرمی و پشوودان، بۆ سەفەری دەرەوەی وڵات دەچێت. جەلادەتی جێنشینی دادوەر، زۆر جار تەلەفوونی لەو ئافرەتانەوە بۆ دەکرێت کە دادوەر پێوەندی ئەوهای دەگەڵ هەن و ڕەنگە بە مەرجی ئەوها، بەڵێنی جێبەجێکردنی کارە فەرمییەکانی پێدابن!! هەڵبەت ئەوەش بۆ نووسەر لە وڵاتی ئێران شتێکی نامۆ نەبوو، چوونکە نووسەر کاتی سەربازی لە دادگای شارێکی زۆر هەستیاری سنووری وڵاتی پاکستان، تێپەڕاند. دیارە ئیشی فەرمی وەکوو سەرباز، پاراستنی تەناهی ئەو دایرە بوو، کەچی وێڕای دووسێ سەربازی تر نە قەتییان چەك بەدەستەوە گرت و نە جلی سەربازییان پۆشی، بەڵکوو هەر لە سەرەتاوە فێری کاری دەفتەری تایبەتی ئەوێ کران و لە شوێن کارمەندە فەرمییەکان و بە واژۆی ئەوان، تەنانەت واژۆی دادوەر، کە خۆیان فێریان کردبوون، خەریکی کاری فەرمی و بڕیاردان لەسەر دۆسییەکان دەبوون و دادوەر و کارمەندەکان بۆ ڕاو و سەیران دەڕۆیشتن.

دژایەتی بەختیار لەگەڵ کۆمەڵگای فەرمی سیستەمی دەوڵەت، سەربەخۆ لە خۆماڵی یا داگیرکەر بوونی، ڕەگی لە بۆچوونی بیرمەندانی قامووسی ڕاست و چەپ دا هەیە. ناسراوترین بیرمەندی دیمۆکرات و خاوەن تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی، "ژانژاك ڕووسۆ" دەوڵەت وەك ملۆزمێکی لەزیادی و ناپێویست دەزانێت وەك "بەرخۆرێکی زەبەلاح کە هیچ بەرهەمی نییە." کارڵ مارکس، دەوڵەت، وەك دەزگای پارێزەری بەرژەوەندی چینە چەوسێنەرەکان لە کۆمەڵگای چینایەتی دا دەبینێت و لە کۆمەڵگای یۆتۆپیك، یەکسان و

بەرامبەری کۆمۆنیست دا، هیچ پێوەندی بە هەبوونی هیچ دەوڵەتێك نابینێت. بەڵام ئەوەی بەڕاستی لە هۆکاری ناحەزی دامەزراوەی دەوڵەتی تێگەیشتبێت، خاوەنی تیۆری بیرۆکراسی، ماکس ڤیبەرە، کە بە ڕای ئەو ئازاری سەردەم و شەیتان، نە ساماندارییە و نەك کۆمۆنیسمیش، بەڵکوو شەیتان تەنیا بیرۆکراسییەتە. چەمکی بیرۆکراسی ماکس ڤیبەر، ڕێك هەمان سیستەمی فەرمی دایرەکان و دەوڵەت و سیستەمی دەستەڵاتداری دەگرێتەوە. ڤیبەر کۆمەڵێك تایبەتمەندی بۆ بیرۆکراسی پێناسە کردووە کە کۆمەڵە کۆئەندامێکی چڕ و نەگۆڕی لێدەکەوێتەوە، دیارە دەرئەنجامی نەبوونی چەمەوازی لە هەر سیستەم دا گەندەڵی دەبێت، وەك "هیراشییەت و پێکهاتەی هەرەمی"، "یەکیەتی فەرمانداری"، "بەروودوای پلەکانی فەرماندەیی و زنجیرەی چڕی ئەو"، "ئاراستەی ڕوولە ژێری فەرمانەکان و ڕوو لە سەری ڕاپۆرتەکان" و... بەڵام ئەوەی لە هەمووان وێوەتر ڕۆیشتووە و ئیتر لەباتی سیستەمی دەستەڵاتداری و چەمکی دەوڵەت، ڕاستەوخۆ کەڵك لە بێژەی "کۆمەڵگای فەرمی" وەردەگرێت، عەبدووڵڵا ئووجالانە کە لە هەموو پەرتووك و پارێزنامەکانی قۆناخی ئیمرالی خۆی دا وەك "لە دەوڵەتی ڕاهیبی سۆمەرەوە بەرەو شارستانییەتی دیمۆکراتیك"، "بەرگریکردن لە گەلێك"، "مانیفیستۆی ژیاری دیمۆکراتیك" و... داکۆکی لە کۆمەڵگای هیرارشیکی فەرمی و ئازارەکانی ئەو دەکات، ئیتر ئەوەی لە دنیای سەردەم بگرە سەرجەم مێژووی مرۆڤایەتی خاوەن ژیاریش ڕۆلی چەوسێنەر دەگێڕێت، نەك چینی سەروو (جا ساماندار بێت یان ئەرباب یان کۆیلەدار)، بەڵکوو ئەو سیستەمە فەرمییەیە و ئەوەی دەچەوسێتەوە، چینێکی تایبەت نییە بەڵکوو "کۆمەڵگای نەریتی"یە. لە ئاکام دا ئەو چارەسەرەی کە دەرئەنجامی تێگەیشتنی سەردەمە، نەك لەناوچوونی چینێکی

تایبەت و تەنانەت هەڵوەشانەوەی دەوڵەت، بەڵکوو "دامەزرانی دەستەڵاتداری هاوتەریی کۆمەڵگای مەدەنی"یە. «مەبەست لە کۆمەڵگای فەرمی، کۆمەڵانی خەڵکی جێگرتوو لە دەورانبەری دەوڵەت و دامەزراوەکانی فەرمییە کە بە پێی پرەنسیپەکانی تایبەت بەخۆیانەوە دەجوولێنەوە، هەڵپەسێراو بە یاساکان و بەڕێوەبەری ئەوانن و بە گشتی بۆچوونی کارمەندی بە سەر ئەو کۆمەڵگایە دا زاڵە. ئەو کۆمەڵگایە بە هۆی زاڵبوونی هەست و ڕامانی یەکییەتی و تێکەڵاوی لە گەڵ دەوڵەت دا، ئەو بە پاڵپشتی خۆی دەزانێت و خۆ لە خەڵکانی دەرەوەی ئەو سیستەمە بە زلتر و بەرزتر دەبینێ، {واتە ئەندامانی ئەو کۆمەڵگایە زۆر خۆبەزلبینن}. ئەندامانی بە هۆی دەستەبەرکرانی ژیانیان لە لای دەستەڵاتەوە، بۆ گوێلەمستی دەوڵەت سەرەڕۆیی دەکەن و لە پێناو گۆڕانی یان چاکسازی سیستەم بە قازانجی هەموو توێژەکان، لێوەشاوەیی پێویست بۆ داهێنانی بەکەڵکیان نابێت، {کەوابی سەرچاوەی هیچ دەسپێشخەری نین، چوونکە مەودا و دەرەتانی هەڵسووڕانیان لە سەرەوەی هەڕەمی دەستەڵاتی فەرمی دیاری کراوە}.

مەبەست لە کۆمەڵگای نەریتی ئەو بەشەی ئاپۆڕەیە کە داگری گشت پاژگەل و ئەندامانی کۆمەڵی پێشوویە کە لە دەرەوەی دەوڵەت و سیستەمی فەرمین و داگری پێکهاتە و داڕشتی خۆڕسك و نارێك و بە تەکووزی لاوازە. تێکەڵاوێك لە بیر و ڕامانی کۆیلەتی، دەرەبەگایەتی و سرووشتی بەسەری دا زاڵە. ئەو کۆمەڵگایە لە بواری ئاسایشی و دیمۆکراسییەوە زۆر هەژارە و پێکهاتەی مافپارێزی و دیمۆکراتیکی بە دەگمەن تێدا هەڵدەکەوێ و لە دامەزراوەکانی پارێزەری مافی مرۆڤ بەدوور و بێبەشە. ژیانی بە پێی فەرمانەکانی دەیان هەزارساڵەی ئایین و دەوڵەت تێپەڕ دەکات و ئەو یەکەش بە چارەنووس

دەزانێت. ئەوها بیرو ڕایەك بۆ ژیان، ئەوپەڕی بێچارەیی و قولایی کۆیلەتی کۆمەڵگا پیشان دەدا.
کۆمەڵگایی مەدەنی سەرەتا بە چینی بۆرژۋا و دامەزراوەکانی ئەو لە پێواژۆی گەشەسەندن دا دەوترا کە بە شێوەی سەربەست و لە دەرەوەی چوارچێوەکانی دەستەڵاتداری فییودالییەوە پەرەی دەگرت. بە گۆڕانی کۆمەڵگەی بۆرژۋازی بۆ کۆمەڵگای فەرمی{شیاوی سرنجە کە کۆمەڵگای فەرمی، بە گەشەکردوو و قۆناخێکی تری بۆرژۋازی دەزانرێت.} کاراکتەری ئەویش گۆڕاوە. ئێستاکە ئەو کۆمەڵگایە، بە هەمووی ئەو چین و توێژانەی کە خاوەن هزری سەربەست و ڕێکخراو و پلانی ئاشکرای کۆمەڵایەتین. وردەوردە وەك کۆمەڵگایەك گەشە دەکات کە لە دەرەوەی سنووری دەوڵەت و دامەزراوە فەرمییەکان، دۆخی دیاریکەر وەردەگرێت. بە کەڵكوەرگرتن لە بۆشایی خولقاو بە هۆی کۆمەڵگای نەریتی و فەرمی کە لە ناخی خۆیانە هیچ کامیان خاوەن چارەسەری و داهێنان نین.{بگرە خۆیان ژێدەری کێشە و بێچارەیین.} دەبن بە سیستەمێك پێکهاتوو لە تاقم و دەستەی کۆمەڵایەتی دەسپێشخەر و خاوەن بەهای بەرزی چارەسەری.» (ئوجالان، ١٣٨٢، ل ٤٧٩ – ٤٨٠)
ئاگاداری بەختیار لە بیر و تێگەیشتنی ئووجالان و پارتەکەی، و ڕەنگە کارتێکردنی، لەسەر بەرهەمەکانی تریشی دیارە. یەك لەو بەرهەمانە بەناوی «جەمشیدخانی مامم کە هەمیشە با دەیبا»، دیسان لەو بەرهەمەدا داکۆکی دەکات لە بۆچوونی ڕابردووی خۆی لەمەڕ ڕەخنەی هەر دەوڵەت و سیستەمێکی فەرمی، شۆڤینی بەعسی بێت یان ئێرانی ئۆلی یان دەستەڵاتی پارتەکانی کوردی. تەنیا ئەوەی کە ڕوانینی جیاواز و بگرە پێچەوانەی بۆ پارتێکی شۆڕشگێری کوردە تێدا دیارە، کە ئەوەش لە بۆچوونی گشتی بەختیار

تۆزێك نامۆیە. بەختیار، کەسایەتییە سەرەکییەکانی ئەو چیرۆکەی لە چینەکانی سەرووی کۆمەڵگای نەریتی و نوێی خۆی هەڵبژاردووە. بنەماڵەی خاوەن مڵکی سیستەمی فییۆدالی ڕابردوو و بۆرژڤای خاوەنسامانی هەنووکە. بنەماڵەی خاوەن هێزی نەریتی و خاوەن پاشکۆی "خان"، کە ئەو ناوبانگە هێندە مایەی شانازییە کە جەمشید ئەوکاتانەی هەموو شتێك تەنانەت ناوی خۆی بە هۆی کارەساتی داکەوتن، لەبیر دەباتەوە، ئەو ناوبانگەی لەپاڵ توانای فڕینی هەر لەبیرە. دیسان دڕندەیی بەعس لە ڕادەی ئەشکەنجەی مرۆڤێك بە هۆی چالاکی ڕامیاریانە و بە شیووعیبوون دەنوێنێت. ئازاری ئەو ئەشکەنجە هێندەیە کە کز و لاوازی کردووە و هیچ کێشی بۆ نەهێشتووە، بەو ڕادەی کە سووکە بایەك هەڵیدەگرێت. هەڵبەت ئەو سووکبوونە، خۆی ئاماژەیەکیشی تێداهەیە بۆ "بەسووك ڕوانینی کۆمەڵگا لە هەوڵ و چالاکی کۆمەڵایەتی ڕامیاری"، کە زۆربەی خەڵك بەردەوام خۆبەدوورگرتن لە دەردیسەری چالاکی سیاسی و سەرقاڵ بوون بە ژیانی خۆ و سەرکەوتن بۆخۆ، وەك بایەخ دەبینن، بەتایبەت ئەگەر لە چینی حەساوە و دەستڕۆیشتوو بن، کە جەمشیدخان ڕێك لەو چینە هەڵکەوتووە. بێهۆ نییە کە ئەو ماڵباتە دەوڵەمەند و تێرە، دوو لاو لە کەسانی هەرە بێکەڵك و بەرهەڵڵای خێزان، ناسەرکەوتوو لە خوێندن و کارکردن، ئەرکدار دەکات هەتا بە پەت و گووریس ڕای بگرن "با" نەیبات. دیارە مەبەست لە "با" و بەستەنەوە و بەتایبەت ئەسپاردنی بە کەسانی هێندە بێکەڵك، بەو ڕوانینە دەبێتە چی، کە زۆر جار کەسانی بێمێشکی تەرخانخۆر و بەکرێگیراو، لە کۆمەڵگا دواکەوتووەکان، دەبن بە داردەستی دەستەڵاتدارە و هەلپەرەستەکان بۆ سەرکوت و بەرزەفتکردنی کەسانی چالاك و خاوەنبیری گۆڕانخواز، هەڵبەت لە کۆمەڵگای بندەستی کورد دا، زۆر کەس بەتایبەت لە

چینە تێرەکان ڕوانینی بەراوەژوو بۆ ئەو دوو توێژە هەیە. چوونکە توێژی بێ کەڵکی بێبیر و بۆچوون پرێچکە نابەستێت بە سەری ساغەوە، خۆی و دەورانبەری تووشی چەرمەسەری ناکات، هەڵپەرەستانە دەرەتانەکان لەپێناو بەرژەوەندی خۆی دەقۆزێتەوە، کە ناوی ئەو هەلپەرەستییە، ژیری و زیرەکایەتیە!!

سووکبوونی جەستەی جەمشیدخان و توانای فڕینی بە دەم باوە، تایبەتمەندییەکی تەکنیکی شاز و دەگمەنی پێ بەخشیوە کە دەکەێتە، دەست هەر توێژ و ڕێکخراوێك، زوو بەو ئەنجامە دەگات کە وەك *ئامێرێکی تەکنیکی* لەپێناو مەبەست و ئیشەکانی خۆی بەکاری بهێنێت، کە لە دەست دوو توێژ و ڕێکخراو دا ئەو بەکارهێنانە جیاوازی هەیە، ئەویش بریتین لە بەرپرسانی باڵای هەرێمی باشووری کوردستان و پارتی کرێکارانی کوردستان.

یەکەم ڕێکخراوە کە ئەو ئامێرەتەکنیکییە دەدۆزێتەوە، سیستەمی هیرارشی هەرە فەرمی و ڕێسامەندی سپای بەعسە. دیارە ئەو دەزگا ڕێسادار و فەرمییە سەرەڕۆیە ئەو ئامێرە بەکەڵکە زۆر بە هەند دەگرێت کە پلەکانی هەرە باڵای سەربازی و وەزیری ئیستیخبارات کۆبوونەوەی تایبەتی لەگەڵ دەکەن. دوای پەروەردەکردنی زۆر پیشەیی و نهێنی، وەك فرۆکی سیخووڕی لە بەرەی جەنگی دژی ئێران، کەڵکی لێوەردەگرن، تەنیا بە ڕووداوی نەخوازراو و دەرەوەی ویستی سیستەم لە دەستی دەدەن. ڕێکخراوی تر سپای ئێرانە کە ئەوانیش بە توانستی ئەو ئامێرە تەکنیکییە دەزانن و وێڕای کەڵکی پێشوو، لەتەك دۆخی باوەڕی بەسیجە فاناتیکە شیعەکان، ئەو وەك ڕوحانییەتی ئیمامە گەورەکان دەڕازێننەوە، هەتا پیرۆزی جەنگ و شەهادەت بەو بەسیجانە بسەلمێنن و پۆل پۆل بۆ ناو گۆڕەپانە مینڕێژکراوەکان بەڕێیان بکەن. لێرەش تەنیا بەڕووداوێکی

نەخوازراو و سەرووی ویستی سپای ئێران، لەقیس دەچێت. جەمشیدخان دەکەوێتە دەست هەر کەس و ڕێکخراوێك(جگە لە پ.ك.ك و مەسئوولەکانی باڵای هەرێم)، کەڵکی تەکنیکی تایبەتی لێ وەردەگیرێت و تەنیا بە ڕووداوی نەخوازراو لەقیس دەچێت، هەرجاریش بە دژواری زۆر یان بە ڕێکەوت یان بە هەوڵ و تەقەلای زۆری بنەماڵەکەی، دەدۆزرێتەوە. وەك ئەو مەلایەی بۆ ڕمێنی مزگەوت و باوەڕی، لەو وەکوو پەرجۆی خولاّ کەڵك وەردەگرێت، یان ئەو قاچاغچیانەی مرۆڤ، وەکوو چاودێری ڕێگەوبان کاری پێدەکەن. لە هەر شوێن دا یەکەم تەنیا وەك ئامێری تەکنیکی مامەڵە دەگەڵ دەکەن و دووهەم: بەڕێکەوت و نەخوازراو لە دەستیان دەچێت و سێهەم: بنەماڵەی بە ڕێکەوتی سەیر و سەمەر و چەرمەسەری زۆر دەیدۆزنەوە. بەڵام لە دوو شوێن ئەوە سێ مژارە تەواو جیاوازن کە پ.ك.ك و بەرپرسانی باڵای هەرێمن. کە دەکەوێتە دەست پ.ك.ك، تەنیا شوێنێکە کە "مەزلوومخان" ویَوەتر لە ئامێری تەکنیکی، وەك وڵاتپارێزێکی مەزن و بەشێك لە جەستەی سیستەم هەڵسووکەوتی لەگەڵ دەکرێت. سەرەڕای بەشداری لە شەڕی پارتیزانی وەك کەسێکی کاریگەر (نەك تەنیا وەك ئامێرێك)، لە بڕیارە ڕامیارییەکانی پارتیش دا ڕۆڵی هەیە و ڕێزی لە هەر شوێن زیاتر دەگیرێت. هیمای ئەو بانگەشە ئەویە کە بۆ سروودی نەتەوەیی پێشنیاری هەوای تازە دەکات و دیارە بڕیار لەسەر ئەوە، پێوەندی بە ئاستی هەرە سەرووی پارتەوە هەیە. ڕەنگە بەختیار لەو باوەڕە دابێت کە سیستەمی بڕیارگرتنی ئەو پارتە سانتراڵ نییە و ڕێز لە بڕیاری هەر ئەندامێك دەگیرێت. دواتریش بەهیچ کلووچ بە ڕێکەوت و نەخوازراو لەدەست ئەو سیستەمە ناچێت، بەڵکوو خۆی سیستەم دوای ئەوەی ئیتر شوێنی لەو دا نەماوە، بە ڕێزەوە دوای تێشکانی هەوڵی زۆر بۆ چارەسەری، بڕیاری لەسەر دەدات و

بنەماڵەش بەدووی دا ناگەڕێن یان بە ڕێکەوت نادۆزرێتەوە بەڵکوو پارت خۆی ئەوپەڕی هەوڵی دەدات هەتا ڕادەستی خێزانی دەکاتەوە. ڕەوتی ڕادەستکردنەوەش کۆمەڵێك ئاماژەی جێ‌سرنجی بۆ دۆخی شۆڕش و پشتیوانانی تێدا هەیە. کیژێکی رەنگ بزرکاو و ڕووزەردی لاواز، (کچە گەریلایەك) لە شەوێك دا بە ئۆتۆمبێلێکی شڕ و کۆن، برازای جەمشیدخان دەباتە ماڵێك خاوەنی خانوویەکی کەلاوەی هەژارانە و لەودا جەمشید ڕادەستی دەکات. لێرەدا ئاماژەی بۆ دۆخی هەمیشەیی شۆڕشی کورد هەیە کە بەزۆری هەرە زۆر، هەژاران پشتیوانی دەکەن.

شوێنیکی تر کە تەواو جیاوازە، ئەوکاتەیە کە جەمشیدخان لە ملکی تایبەتی مەسئولێکی بەرزی هەرێم دا دەکەوێتە زەوی. بەختیار بەو لاتاوە ئەو بەشە دەست پێدەکات کە جەمشیدخان دواتر دەڵێت: «فەرقی نەبوو لە کوێ کەوتبام، چوونکە لەو کوردستانە، هەر شوێنێك، ملکی مەسئولێکە.» لەدەست بەرپرسانی هەرێم دا، نە وەك ئامێرێکی تەکنیکی کەڵکی لێ وەردەگیرێت، نە بە ڕێکەوت لە دەست دەچێت. گەمژانەترین و نامرۆڤانەترین جۆری کەڵك وەرگرتن لە جەمشیدخان، ئەلێرە دایە کە تاقەجێگەیە بە زنجیر و کۆتە، دەخرێتە ناو ڕکە و وەك دەعبایەکی دەگمەن و مەیموونی سیرك، بۆ گاڵتە و پێکەنیین بە بای دادەکەن. ئەویش شتێکی زۆر بایەداری تایبەتی و ئابڕووی نەتەوەیی کە لە هەمبەر تورکانی بیانی دا وەك ***سامانی تایبەتی کورد***، خۆی پێ‌ڕادەنێن!! بە ڕێکەوت و نەخوازراویش لە دەستی نادەن، بەڵکوو لەسەر مێزی قوومار دەیدۆڕێنن و دەیفرۆشن بە تورکان!!! دۆڕاندن و فرۆشتنی سامانی نەتەوەیی بە تورك و فارس و عارەبیش، لەو ئاستە دا شتێکی نامۆ نییە. شێوەی گەڕانەوەشی بۆ خێزان، زۆر جیاوازە. دۆخێکی ناحەز لە خاوەنداری، ڕەخنەی

سیاسی و کاریگەری کۆمپانیا تورکەکان لەو وڵاتەی ژێر دەستی ئەو مەسئولانە نوێندراوە کە شوێنە خاوەن بەهرە و پیشە بەقازانجەکان لە پاوانی ئەوان دایە و دەبن خاوەنی بە هەر سامانی بایەدار و لە تەلەفزیۆنەکانی هەرێمش ڕێکلامی بۆ دەکەن. هەر لە شاشەی ئەو تەلەفزیۆنانەوە بنەماڵە بە شوێنی دەزانن و لە تورکانی دەدزنەوە. بەڵام ئیتر جەمشیدخان لەو وڵاتەی کە هەر بستی هی مەسئوولێکی هەرێمە جێگەی نییە بۆیە بۆ یەکەم جار بە ویستی خۆی و بنەماڵەکەی نەك بە ڕێکەوت و بە ڕووداوی نەخوازراو خۆی بەدەم باهۆز دا دەدات، هەڵبەت پاش ئەوەی هەموو مێژووی ژیانی لەسەر جەستەی دەنووسێتەوە، هەتا بەهۆی نائاگاداری لە شووناس مێژووی ژیانی خۆی ئیتر وەك جارانی ڕابردوو ***بزر نەبێت***. ئەوەش سەرچڵەپۆپەی هەموو ئاماژە و دەربڕینەکانی ئەو چیرۆکەیە کە **بوونەوەری نائاگادار لە شووناس و مێژووی خۆی ناچار پێملی بزربوون دەبێت و سووك و چرووکە و با دەیبات، کە ئەگەر جوان سرنج بدەین، ئەو شێوە بزربوونە چارەنووسی بەردەوامی گەلی هەمیشە دۆڕاوی کورد بووە.** بەختیاریش بێهۆ و بێ مەبەست، نەبووە کە چیرۆکی ئەوا تەواو کردووە کە دوای نووسرانەوەی مێژوو لەسەر جەستەی جەمشیدخان، *ئیدی نەك بزر نابێت، بەڵکوو شوێنی ڕاستەقینە و هەرمانی خۆی دەبینێتەوە و ئیدی نەك سووك و چرووك نییە، بەڵکوو هێندە قورس و گرانە کە لە ڕەشەبا ناترسێت.*

تەواو

١١ی خەزەڵوەری ١٣٩٤

پاشکۆی ١

کۆمەڵە تێبینیەك سەبارەت بە «حەماسەی گیلگامێش کۆنترین بەیتی کوردی»

لەوانەی کە ویژەی کورد هەتا سەردەمی سۆمەر درێژ دەکەنەوە و بەتایبەت میتۆلۆژیای «گلگامێش و ئەنکیدۆ» بە کۆنترین بەشی وێژەی کورد دەزانن زمانی سۆمەر بە دایکی زمانی کوردی و وێژەی ئەو بە دایکی وێژەی ئەو گەلە دەناسن، دەکرێ ناوی کەسانێك بهێنین وەك «هاوڕێ باخەوان» لە پەرتووکی «کوردستان،نیشتمانی یەکەمی سۆمێرییەکان» و «شاڕوخ حەسەنزادە» لە پەرتووکی «حەماسەی گیلگامیش کۆنترین بەیتی کوردی». زۆر لە مێژوو نووسانی کورد و ئەوانەی لە سۆمەریان کۆڵیوەتەوە پێوەندی شیاوی سرنجیان لەنێو ئەو دوو گەلە دۆزیوەتەوە، کە شاڕوخ حەسەنزادە کۆمەڵێك لەوانی لە لێکۆڵینەوەی خۆی دا هێناوە و لەخۆگری سەرووی سی بەرهەمن. دوای پێك‌گرتن و ڕاوەند و شرۆڤە، بەوئەنجامە گەیشتووە کە میتۆلۆژی گلگامێش و ئەنکیدۆ بەیتێکی کوردە، کە ئەو کۆمەڵە تێبینیەمان لەسەری هەیە.

بەشی میتۆ لە زاراوەی میتۆلۆژی دا لە وشەی میتۆسی یۆنانی وەرگیراوە کە مەبەست لەو شێوەیەکی تایبەتی بیرکردنەوەی کەڤناری مرۆڤە. بە پیی ئەو، دیاردە و هۆکارەکان بە دەرخۆزایی بوون و بانسرووشتییەوە دەبەسترێنەوە کە دەرهەستن. میتۆس واتای هەمبەری شێوە بیرکرنەوەی ژیربێژانەی هەیە کە بە

لۆگۆس ناسراوە. لە لۆگۆس دا، دیاردە و هۆکارەکان بەرهەست و سرووشتین یان لانیکەم لە پانتای تێگەیشتنی هاوشێوە دان بۆ کەسان و خەڵکانی جیاواز. تێرمی لۆژیك لەسەر لۆگۆس سازکراوە. گەرچی میتۆلۆژی لەخۆگری ڕووداو و شتگەل و تەنانەت بیر و هزری بانسرووشت و دەرهەستە کە ڕەنگە ئارایی نەبن و جگە لە وێنا و خەیاڵ شوینیان نەبێ، بەڵام ئەوەی گرنگە هەرچی بانسرووشتی بێ لە هەر ئاست و کات دا (وەك ئاستی خواندەکان و خولقینەری گەردوون، کاتی بەرلە خولقان) ، خولقاوی کارلێکی هەست و نەستی بۆنەوەرێکی بەرهەست و ئاراییە لە سرووشت دا بە ناوی مرۆڤ. بە دەربڕینێکی تر، سەرووی‌سرووشت خۆی خولقاوی سرووشتە چوون ئەو بۆچوونێك یا بیرێکی تایبەتی مرۆڤی سرووشتییە. بەو ڕوانینە ناکرێ تەنانەت خۆی میتۆسیش بەدەر لە سرووشت بخەملێ و هەرچێ لە چوارچێوەی سرووشت بەدەر بوو نەك بەرهەمی سرگ و وەهم و نەزانییە کە پێی دەگوترێ خۆرافە، بەڵکوو پلەی سەرتر کە خۆی ئەو سرگ و وەهم و نەزانییە بێ هۆکارێ واقعی هەیە و ڕەگی لە سرووشت داکوتاوە. بەزۆری ئەو کاتانەی گیرۆفەنی ئاسایی زمان و تێگەیشتن دەرفەتی ڕوونکردن و دەربڕینی بابەتی نەبێت، خەیاڵ وەهم و هزری نەشیاو، وڵامی دەرئاسایی خۆی دەخولقێنێت. ئەگەر ئەو دیاردەی کو کەوتۆتە بەر وڵامی وەهمەوە، لە مەودای زۆر بەرینی شوێن و چاخ دا ببێتە پرسی سەرەکی کۆمەڵان، ئەوا وڵام، فۆرمێکی دەربڕینی گشتگیر وەخۆدەگرێ کە لەخۆگری پوختەیەکی پەسندکراوی گشتی بێ لە کۆی وڵامە خۆرافییەکان. ئەوا ئەوکاتە لەگەڵ بیرۆکەیەکی زەبەلاحتر لە خۆرافە ڕووەبەڕوو دەبین کە ناوی دەرەڤۆك یان میتۆلۆژییە. چەندی مەودای زانیاری مرۆڤ بەرتەسکتر بێ، بۆ خۆنواندنی دەرەڤۆك دەرەتانی فراوانتر پێك

دەهێت. بەڕوانینێکی تر دەتوانین بلێین کە ئەوکاتەی مرۆڤ دەرەتانی وڵامی زانستی بۆ پرسەکان زۆر بەرتەسك بێت و ئاوەز بەتەنیا توانای ناسین و شرۆڤەی دیاردەکانی نەبێت، یەك لەو دوو ڕێگە دەگیرێتەبەر:

١ . وازهێنان. زۆربەی ئەو پرسانە کە زۆر کاریگەر نین بەسەر ژیانەوە، وڵامیشیان زۆر گرنگ نییە. کەڵکەڵەی زۆر ناخەنەوە چوون بێ‌وڵام مانەوەیان کەمایەسێ ئەوتۆی لێ‌ناکەوێتەوە. بە سانایی وازدەهێندرێن و لە یادان دەسڕێنەوە. وەك ئەوەی بۆچی دوو دەستمان هەیە و زیاتر و کەمتر نییە؟

٢. وڵامدانەوە. پرسەگرنگەکان کە خاوەن باندۆڕی قورسن لەسەر ژیان و بیری مرۆڤ بەخۆوە خەریك دەکەن وەك هۆی بوونی نادادوەری، مەرگ و ژیان، ڕووداوی مەزنی حەز و ناحەزی سرووشتی و... وڵامدانەوەیان پێویستە کەچی زانیاری ئاستەنگ بێت و ئاوەزیش داماو. لەو دۆخە دا مرۆڤ بۆ وەهم و خۆرافە هانا دەبات. جا بۆ ئەو پرس و کێشانەی لە هەموو چاخەکان دا هەن و هەزاران وڵامی وەهمی لێك جیاواز و لێك دوور و ڕەنگە دژبەیەکیان دراوەتەوە، پێویست دەکات بە وڵامێکی گشتگیر و باوەڕپێکراوی زۆرینەی کۆمەڵگا بگات بۆ کۆکردن و ڕێککەوتنی هەمووی پەرێشانییەکان. ئەوەش هەمان وڵامی وەهمی و خۆرافی زەبەلاحە کە پێی دەگوترێ میتۆلۆژی. ئەوها ڕێککەوتن و کۆبوونەوەی پەرێشانی بۆی هەیە بە دوو شێوە ڕوو بدات. یان یەك یا چەند لە وڵام لە هەزارانیان ئەو شانسەی بەر دەکەوێ کە زۆرترین لایەنگر و باوەڕمەندی بێت و وڵامەکانی تر درخات، یان سەنتێزێك لە کۆی وڵامەکان پێك بێت کە لەخۆگری تایبەتمەندییە شازەکانی هەموو یان لانی زۆریان بێت. هەڵبەت هەم سەرکەوتنی یەك بیرۆکەی خۆرافی لە کۆی بیرۆکە زۆرەکان دا و هەم پێکهاتنی سەنتێز و کۆبیرۆکە لەو دۆخە دا دەبێتە میتۆلۆژی

سەقامگیر و هەراو، بەڵام سەرکەوتنی بیرۆکەیەك و دەرهاویشتنی ئەوانی تر، شتێکی دەگمەنە. واتە زۆربەی هەرەزۆری مێتۆلۆژییەکان لە دۆخی داهێنانی کۆبیرۆکە دا دەرسکێن. ئەو کۆبیرۆکە میتۆلۆژیکەی کۆبەندی وڵامە خۆرافی و دەرهەستەکان لەخۆبگرێ هەنگاو بۆ پلەی سەرتر باوەڕاندن و سەقامگیر بوون خۆش دەکات. وەکوو میناك، مردن، هەزاران هۆی زانراو و نەزانراوی هەیە و پرسی گرنگ و کەڤناریش بووە، ئەوە میتۆلۆژییە کە وڵامی کۆبەند و گشتی خۆی داهێنا کە بۆ پێکگیران بە هەموو هۆیەکان و ڕیك کەوتن لەگەڵ هەمووی ڕوانینە دەرهەستەکان گونجابێت، ئەوجۆرە بەهاناوە دەهێت. "دەرچوونی ڕۆح لە لەش" . میتۆلۆژی وڵامی دەرئاوەز و زەبەلاحی پرسەکانە یان مەزنەخۆرافەیە، بەڵام پێویست دەکا کە پێملی ئەرێکران و پەسندی گشتی بێت. بۆ ئەوە پیرۆز دەکرێ و دەکرێتە باوەڕی سەقامگیر و سەلماوی گشتی. پرۆسەی باوەڕاندنیش بریتییە لە گرێدانی سەرچاوەی وڵام و ڕێساکان بە هێزی سەرووسرووشت و سەروو تێگەیشتنی مرۆڤ، کە توانای بەرزەفتکردنی گەردوونی هەیە. بە گرێدرانی وڵام و ڕێسای خەیاڵی بەو هێزە مەزنە، میتۆلۆژی پلەیەکی تر بەرز دەبێت و باوەرێکی سەقامگیر و متمانەپێکراو بۆ ئاپۆڕا لەدایك دەبێ کە ناوی ئۆلە. هەڵبەت هەر دیارەیەکی میتۆلۆژیك ئەو گیرۆفەنەی نابێ هەتا ئاستی باوەڕی گشتی و ئۆل هەڵکشێت، لێرەش دا یەك لەو دوو ڕێگە دەگیرێتەبەر. یەکەم ئەوەی کە ڕەنگە چەمکێکی مێتۆلۆژێك لە چەندان سەبارەت بە بابەتی هاوشێوە بەسەر ئەوانی تر دا زاڵ بێت و بیانسڕێتەوە، هەتا خۆی بەتەنیا وەك باوەڕی ئۆلی بەرزبێتەوە. دووهەم هەڵبژاردنی لایەنی شیاوی چەمکەکان و پێکهاتنی کۆبیرەکە لە لایەنە بەهێزەکانی هەمووانە. کۆبیرۆکە ئیتر هیچ کام لە ئەوانی ڕابردوو نییە، شتێکی تازەیە کە لەخۆگری تایبەتی شازی ئەوانە. واتە

پوختەیەك لـە مێتۆلـۆژییەکان، کە خۆی میتۆلـۆژی زەبەلاحی نوێباوە بە ناوی ئۆل.

ئەگەر میتۆلـۆژی خۆرافەی زەبەلاح بێ، ئەوا ئۆلـیش میتۆلـۆژی زەبەلاحە و لـەو شوێنەی دەرفەتی وڵامی زانستی لاوازە، دەرەتانی مەیدانداری ئەوان فراوانتر دەبێت. میتۆلـۆژییە هەری کۆن و هەرە مەزنەکانی مێژوو، هی ژیارە سەرەتاییەکانی میزۆپۆتامیان کە هەمووی لـەسەر خانی سۆمەر دارێژراون. ئەوانە بۆ بیر و باوەڕی سەرجەم گەل و نەتەوەکانی جیهان ڕۆڵی بەردی بناغەیان هەیە. سۆمەر نەك هەر داهێنەری وێژە بوون، تەنانەت سەرلـەبەری بەها و دەسکەوتەکانی ژیارگەلی مرۆڤایەتی تا ئێستا لـەسەر بناغەی سۆمەر دامەزراوە. ئێستا بۆ هەرچی بەستراوەی شارستانییەت بێ، وامداری سۆمەرین. هەموو بەهاکانی کۆمەڵایەتی و دەم و دەزگا و دامەزراوەکانی بیچموەرگرتووی مرۆڤ، داهێنراوی ئەوانە و هی ئێستاکەش بەس گۆڕاو و گەشەکردووی ئەوانە.

خەت و نووسین، دەوڵەت، ئایین و دامەزراوەکانی باوەڕی و زیگوڕات، بیرۆکراسییەت و بەفەرمی بوون، یاسا و ڕێسا، سیستەمی پەروەردە، سیستەمی دادوەری و هەر سیستەم و کۆئەندامی بەدامەزراوەکراوی کۆمەڵگاکان لـەگەڵ بیچمی سەرەتایی زانستە جۆراوجۆرەکان وەك بیرکاری و ژمێریاری، ئەستێرەناسی و پزیشکی، بەگشتی هەمووی ئەو بەهاو ڕێکخراو و دەسکەوتانە لـە ژیاری سۆمەر دا و لـەسەر بۆچوونی میتۆلـۆژی زەبەلاحی (ئۆل) ئەوان دامەزراون. سۆمەر بوو کە جیهانی لـە قۆناخی بەرلـەژیار بۆ بەژیاربوو ڕاگواست.

یەك لـە گرنگترینی بەهاکان و دەسکەوتی بیر و ئەندێشە کە بەرهەمی ژیاری سۆمەرە و بۆ قۆناخی بەژیاربووی جیهان بەکەلـەپوور مایەوە، وێژەیە.

کۆنترین و لەڕووی تەکنیکی پیشەیی ویژەوانییەوە مەزنترین بەرهەمی ویژەی مرۆڤ لە هەمووی مێژوو دا لە بەرەبەیانەوە تا هەنووکە، «حەماسەتی گیلگامێش و ئەنکیدۆ»یە کە ئەویش وەك هەموو کەلەپوورەکانی تری سۆمەر بۆتە سامانی هاوبەشی گەلانی گەردوون. ئەو بەرهەمەی جگە لە لایەنی حەماسی و چیرۆك و میتۆلۆژیك، یەکەم مانیفیستۆی ڕامیاری سەردەمی کەڤنارە کە لە ژێر زمانی ڕمز و هێماکانی تایبەتی میتۆلۆژی دا وەشارتییە. نیزیك پێج هەزار ساڵ بەر لەوەی ماکیاویلی شێوە هەڵسوکەوت و ڕەوشتی دەستەڵاتداری ڕووەو ئاکامی ئامانجخواز خۆیا بکات، ئەوە گیلگامێشە کە بۆ ڕۆمرکاندنی نارەزایی ئاپۆڕا لە ستەمی خۆی و گەیشتن بە ئامانجی هەری مەزن کە ئەوپەڕی ئەو حەزە گەران بۆ هەرمانە لە هەموو فێڵەکانی ڕەوا و نارەوای خەڵەتاندن و چەواشەی هزری ئاپۆڕا کەڵك وەردەگرێ. لە هەنگاوی یەکەم دا بەڕواڵەت ئەوە خەڵکی نارازین لە پاڵەوانێکی هەمبەر دەگەڕێن بەڵام دوایی لە زۆرانێکی ڕواڵەتی دا گۆیا ئەنکیدۆی دادخواز دۆڕا، ڕوون نییە کە بۆچی ئەو دوژمەنە هەرەمەزنە دەبێتە هاورێی هەرە نیزیك، مەگەر پیلانی خەڵتاندنی ئاپۆڕا بێ و هاوڕەگەزئافرێنی دەستەڵاتدار. ئەودیوی هێرش بۆ لێڕەواری باکوور و سڕینەوەی مەترسی هۆمبابا، تۆ بڵێی هەر دەرهاویشتنی کێشە و نارەزایی ناوخۆ نەبێ بۆ دەرەوە؟! بۆچی ڕوون نەکراوەتەوە کە مەترسی هۆمبابا چییە بۆ وڵاتی ئووروك؟ بۆچی قین و تۆڵەی ئەشتار لەوەی کە گیلگامێش پێملی داوای نەبوو، ئەنکیدۆ دەکوژێ؟ ئەوە هەر ئامۆژگاری ماکیاوێلی نییە کە «گرنگ نییە بۆ سەرکەوتن هاورێی هەرە نیزیك کراوەتە دانی داو»؟ ئەوە هەر ئەو داکۆکییەی ماکیاویلی نییە بۆ شالیار کە سزادان با بەناوی ژێردەست و خەڵاتکردن بەناوی خۆت تەواو بێ؟ کوشتنی گای ئاسمانی خواکان بەستۆی

ئەنکیدۆ دادەهێت و سڕینەوەی مەترسی خۆمبابا بە ناوی خۆی تەواو دەبێت کەچی بەردەوام دنەی ئەنکیدۆی داوە بۆ کوشتنی خومبابا پێش کەوێت وەك لە تەتەڵەی چوارەم دا دەڵێ: «با دەروونت لە حەزی شەرڤانی تژی بێت. مردن بە سووك دانێ هەتا ژیان بدۆزیتەوە. ئەوەی بە هەوێنی بوێری سوابێ، مێری تژی ژیری و ڕامان، ئەوەی کە پێش دەکەوێت بەردەوام پارێزوانی خۆیە و ڕزگارکەری هاوڕێ. بانگەوازی گەڕناسی هەتا دواترین ڕەچەکان جێ‌دەمێنێت.»

سۆمەریەکان کەوڵێکی ڕەنگامە و نەخشینیان ڕاخستووە هەموو جۆر خواردەمەنی هزری و بەرهەمی بیر و تێفکرین لەسەر، کە سەرجەم ژیارەکانی دوای خۆی لە گۆی زەوی دا، بەرخۆری لێ‌دەکەن. سۆمەر، ئەو ژیارە هەری کەڤنارەی لە هەموو داهێنان و بەهاکانی مرۆڤی شارستانی دا دەسپێشخەرە، چۆن دامەزرا؟ کێ و چ گەلانێك، کام کۆمەڵی ئەتنیکی لە دامەزراندن دا پشکی هەیە؟ کام گەل و نەتەوەکانی زیندووی ئێستا میراتگری پلە یەکەمی ئەو ژیارەن؟ ناسینی سۆمەر و بەهاکانی سۆمەری، بۆچی گرنگە و بەکاری چ دەهێت؟ کامە هۆکارگەل بوون سۆمەر و جوگرافیای نێوانچۆمانی گەیاندە کازێوەی وەدی‌هێنانی ژیاری مرۆڤایەتی؟ ئاخۆ دەسکەوتەکانی سڤیلی سۆمەر و جوگرافیای مەزۆپۆتامیا بە تەنیا بۆ قۆناخی بەژیاربوون دەسپێشخەرن یان ناوەندی هاوتەرییبیش بوونیان هەیە؟ شەپۆلەکانی باندۆڕی سۆمەر لە دامەزرانی ڕەچەی یەکەمی خۆی لە ڕۆژهەڵاتی ناوین دا چ بوون و چۆن بوون؟ ئەو ڕەچە لەخۆگری ژیارەکانی مەزۆپۆتامیا و چوار کێلەکی ئەو جوگرافیایە بوون کە بەمەودای زەمانی چەند سەدە دوای سۆمەر وەك میراتگر و زارۆی ئەو دامەزران. درێژەی ئەوانیش وەك ڕەچەی دووهەمی سۆمەر و نەوەی ئەو

بەمەودای چەند هەزار ساڵ دوای ئەو، دوورمەوداتر لەو شوێنە و بە ئاراستەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا، قۆناخ بە قۆناخ دامەزران. ژیارەکانی بناری کۆیستانی توررووس و ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ و سەرووی زاگرۆس، هۆریت، میتان، مانا، سوبارتۆ و گۆتی لە باکووری مەزۆپۆتامیا، ئەکەد و ئامۆریت لە باشووری مەزۆپۆتامیا، کلدە و ئاشوور لە ناوەندی مەزۆپۆتامیا، ژیارەکانی ڕۆژهەڵاتی نیزیکی مەزۆپۆتامیا و کولتوورەکانی بناری زاگرۆس، عیلام و کاسی و لۆلۆبی، ژیارەکانی لیدیا و ڕۆژئاوای ئەنادۆڵ و میسر و فینیقی لە ڕۆژئاوای نیزیکی مەزۆپۆتامیا، هەموو ڕەچەی یەکەمی سۆمەرن کە لە قۆناخی یەکەمی زان و سککردنی ژیاری سۆمەر بە مەودای چەند سەدە دوای خۆی لەدایك بوون.
مێژوونووس و کەڤنارناسی مەزن و ناسراو، «ویڵ دووڕانت» سەبارەت بەو مژارە لە بەرگی یەکەمی مێژووی ژیار(پووختە کراوی دوو بەرگی) لاپەڕی ٦٦ دەڵێ: «زۆر لە ئامێرە پیشەیی و هونەر و نوێنگە بیناسازییەکانی میسر، بنوێنی ژێدەری سەرەکیان، مەزۆپۆتامیان.» لاپەڕی ٨٤ دەڵێ: «شەڕ و کێشەی بەرفراوانی سۆمەر و ئەکەد، دەرئەنجامی ئاشتی و یەکبوونی لێکەوتەوە کە ژیاری بابیلۆنی ئاکامی ئەویەکە بوو.» لاپەڕی ٩٤ سەبارەت بە ئاشوور دەڵێ:« ڕەگەزی ئەوان ئاوێتە بوو لە سامییەکانی باشووری، ناسامییەکانی ڕۆژئاوایی و کوردەکانی قەوقازی بوو و بە کۆمەڵەگۆڕانێکەوە لە چەشنی بابیلۆنییەکان لە زمانی سۆمەریان، کەڵکیان وەردەگرت.»
لە قۆناخی دووهەمی زانی کولتووری ژیاری سۆمەر، هەنگاو بە هەنگاو بۆ ئاراستەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوی دوورتری مەزۆپۆتامیا ئەو شەپۆلە، جوگرافیای هەراوتر دەگرێتەوە. بەمەودای زەمانی یەك هەتا دوو هەزار ساڵ دوای سۆمەر نەوەی دووهەمی لەڕۆژهەڵات، کۆرپەی ساوای سۆمەر، ژیاری سەند و گەنگا

لە هیندوستان و ژیاری چین بوون. هەر بەو مەودا زەمانییەوە، شەپۆلی بەژیاربوون لە ڕۆژئاوا و ژیاری ساوای یەونان کە لە قۆناخی دوای ڕۆماش بەدی هات. ئەو کاتە سەردەمانێکە ژیارەکانی ڕەچەی یەکەم لە مەزۆپۆتامیا و چۆاردەوری هاوسێ بە تەواوی هەراش بوونە. «ڕۆبێرت ڕۆزڤیل پاڵمیر» لە «مێژووی جیهانی نوێ دا» لەسەر ئەو مژارە دەڵێ:«ئەورووپا بە هیچ کلوچێك پێشەنگی ژیاری مرۆڤایەتی نین. بەر لەوەی فێری خوێندن و نووسین بن نیوەی مێژوو تێپەڕیبوو {مەبەستی مێژووی شارستانی لە ڕۆژهەڵاتی ناوینە.} کاهینەکانی میسر چوار هەتا سێ هەزاری پێش زایین کۆکردنەوەی بەڵگەو نوسراوەیان دەستپێ‌کردبوو..... ئەو کاتەی سانی بابیلۆن بامیر هامووڕابی یاسا و ڕێسا گەشەدار و ئاڵۆزەکانی لەسەر تاتەبەردان هەڵدەکڕاند، خەڵکانی هەرە پێشکەوتووی ئەورووپا ئەو وەرزێڕە ساویلکانە بوون کە لە چوارهاوێری گۆلەکانی سویسرا دەژیان....» بەگشتی ئەو مێژووزانە وای باوەڕە کە شەپۆلی بەژیاربوون لە دەڤەری دیجلە و فڕات و میسرەوە دوای دوو هەتا سێ‌هەزار ساڵ بە ئەنادۆڵ و دوورگەی کیرت دا گەیشتە ئەورووپا، کاتێك هێشتا لە قۆناخی نوێ‌بەردی دا بوو.

گەلۆ ئەگەر سۆمەر نەبوایە، میسر و بابیلۆن دەبوو؟ یەونان و ڕۆما دەبوو؟ چین و هیندوستان دەبوو؟ وڵامی ئەو پرسگەلە پێویستی بە ناسینی ژیاری سۆمەرە و ئەویش دەستناکەوێت و گونجاویش نابێت مەگەر بە ناسین و شیکاری میتۆلۆژیای سۆمەر. وێژە، پیتۆڵی، ئەستێرەناسی، پزیشکی، بیرکاری و ئەندازیاری، تەنانەت بیناسازی و هەموو زانستەکانی سۆمەری تێکەڵی هەراویان هەیە لەگەڵ میتۆلۆژی ئەوان. سەیرە کە شوێندانانی سۆمەر لە جیهانی دوای

خۆی ئەو ئاستەی هەیە کە تا ئێستاش ئەو زانستانە لە داوی میتۆلۆژی ڕزگار نەبوونە.
وترا بەرهەمی هەرەگرنگی سۆمەر گیلگامیش و ئەنکیدۆیە. ئەوە لەپاڵ بەرهەمەکانی تر وەك بەسەرهاتی یەزدانە مەزنەکان، یەزدانی ئاسمان نێرینە خولای ئانوو و مێیینە خولای هاوڕێی ئانتوو ، مێیینە خولای یەزدانی زەوی ئەنلیل یا باڵ کە گۆڕاوی مێیینە خولای نینخورساکە، هاوڕێ لەگەڵ شووی خۆی نینلیل یەزدانی کەژ و کێو بووە ، ئیئا و مەردۆکی کوڕی، سین، شاماش، ئەشتار، نینوورتا، ئەنکی(ئیئا) و... هاورێ لەگەڵ پاڵەوانە ناودارەکان ئاداپا یەکەم مرۆڤ و ئیتانا، یەکەم شالیاری مرۆڤ، لە هەمووان گرنگتر ،گیلگامێش.
بە ناسین و لێکدانەوەی ئەو بەرهەمانە چۆنییەتی بیرکردنەوە و پێوەندییە کۆمەلایەتییەکانی خەڵکی سۆمەر تا ڕادەی بەرچاو ئاشکرا دەبێت. لەو دەورکردنەوە ڕا دەردەکەوێت کە کام گەل و کۆمەڵی ئەتنیکی ئەو کات لە دامەزراندنی ئەو ژیارە بەشدار بوونە؟ کام گەلانی ئێستا هەڵگری بەهاکان و ڕەچە و کەلەپووری ئەوانن؟ نیزیکی زمانی و کولتووری ئەوان بە کێی ئێستا زۆرترە؟ پێویستە هەوڵ بدرێ کە شوینپێ و هێماکانی زمانی و کولتووری و شێوەژیان و پێوەندییەکانی، لە کۆمەڵانی ئێستا دا بدۆزرێتەوە. هەڵبەت دەبێ ڕۆنیشتوانانی مەزۆپۆتامیا بۆ ئەو سۆراخکردنە بژاردەی یەکەم بن.
مەزوپۆتامیا لەخۆگری دوو بەش بە دوو جوگرافیا و خەڵکانی جیاوازە. بەشێ باکوور و ڕۆژهەڵاتی باکووری، سارد و پڕبەفر و باران و کوێستانییە. ئەوێ داگری بانووی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ بە کێوەکانی تورووس کە هاوتەریی هێڵی ئیستوا ئاراستەی ڕۆژهەلات ڕۆژئاواییان هەیە و کێوەکانی زاگرۆس هاوتەریی هێڵی گرینڤیچ ئاراستەی باکوور باشووریان هەیە. کەوانەی بناریان لە

مەدیتەرانەوە هەتا کەنداو، بە هێڤی بەپیت ناسراوە و ئێستا باشووری ڕۆژهەڵاتی وڵاتی تورکیا، باکووری عێراق و سووریە و باکووری ڕۆژئاوایی ئێران لەخۆ دەگرێ. لەوکاتەی مێژوو تۆمار کراوە بەشی هەرە زۆری ئاکنجی ئەو هێڤە کورد بووە. تەنانەت لەو سەردەمە دا کە هەڵمەتی گۆڕانی مەزنی دیمۆگرافی لەسەر جێبەجێ کراوە، هێشتا ڕێژەی کورد سەدا هەشتا دەرباز دەکات.

بەشی دووهەمی جوگرافیای مەزۆپۆتامیا کە تەواو جیاوازە، لەخۆگری قووزییەکانی ڕۆخی ڕۆژئاوا و باشووری چەمی فڕاتە، نیشتمانی کۆنی گەلانی سامی بووە وەك عارەب، کلدە، ئاشووری و جولەکە.

سۆمەر دەرئەنجامی زەماوەندی کولتووری گەلانی کوێستانی و قاقڕەکانی باشوور بووە. ئەو دوو شوێنە جوگرافییە، دوو ژینگەی تەواو جیاوازیان ئافراندووە، یەکیان سارد و کوێستانی و تووش و بەفرین. ئەوی تر قاقڕی گەرم، وشك، تۆزاوی و ڕەڵمین. هەرکامیش کاریگەری تایبەت بەخۆی لە فیزیك و سایکۆی ڕۆنیشتوانانی دەبێ. قووزییەکانی باشوور و ڕۆژئاوایی فڕات، ساکۆ و گردەڕەڵمینە بزۆکەکان، ژینگەی تایبەت و ژیاری تایبەت دەخولقێنێ. ئەو ساکەدەشتە تۆزاویی و پڕتینانە دوو شێوە باندۆڕی دژبەری لە سایکۆی مرۆڤ دا هەیە. لە لایەك هەستی مرۆڤدۆستی و مرخی هونەری و زانستخوازی گەشە دەدات، لە لایەکی تر هۆڤێتی و هەستی داگیرکاری و توند تیژی. ئەوە لێڕوانینی ناتەواو و نەشیاوە گەر پێمان وابێ ئەو ژینگە بەس هۆڤێتی و دڕندەیی گەشە دەدات. دەیان ژیاری مەزن کە هەرکام گەشەی فرەلایەنی بە زانست و ژیاری جیهانی بەخشیوە بیرکردنەوەی فەلسەفی، زانستی بیرکاری، پزیشکی و زۆر زانستی تر بەقاتی زۆر بەرز بۆ ئەوکات، لە ژیارەکانی فنیقی، کلدە، میسر، ئامۆریت و ئاشوور گەشەی کرد کە بەوتەی پاڵمیر دواتر «ئەورووپی و یەونانی

وەك ڕەمز و ڕاز لەو زانیاریانەی ڕۆژهەڵاتی نیزیکیان ڕوانیوە و بیرکاری کلدە و هونەر و پیشەسازی ئەنادۆڵ و ... فێر بوون.»

کێوە چڕ و ساردەکانی باکووریش بەو شێوە ژینگەی تایبەتیان خولقاند کە هەستی مەدەنی و زانستخوازی و مرۆڤدۆستی خێڵگەری تایبەت و هۆڤێتی و دڕندەخۆیی تایبەتی بۆ دەخولقێ. ڕەنگە بابەتێك کە دەبێتە هۆی تووڕەبوونی یەکیان بۆ ئەوی تر ئاسایی و تەنانەت هۆی بەرزەم کردن بێت و پێچەوانەی ئەو. ئەگەر قاقڕنشینەکان زۆر زانست و ژیاریان داهینا، خەت و نوسین و ئەندازیاری و بیناسازی پێشکەوتوو و زۆر شتی تریان داهێنا، ئەوا کوێستانییەکان و خەڵکانی هێڤی بەرێژەو، قۆناخی بەرلە بەژیاربوونیان تەواو گەشە پێدابوو بە دەربازکردنی سێ هەڵمەتی گەورەی داگۆڕان، بریتی لە هەڵمەتی ئاژەڵداری، هەڵمەتی وەرزێڕی و پیشەسازی دۆزینەوەی ماك و کانزاکان، تەواو بەستێنی دامەزرانی ژیاریان خۆش کردبوو. هەموو دەسپێشخەرییەکانی نیۆلۆتیکی بە مەودای زەمانی شەش هەزار ساڵ بەر لە سۆمەر هەتا دامەزرانی، لەسەر دەستی ئەو خەڵکانە بە ئاکام گەیشت. ئاژەڵداری، وەرزێڕی و گوندنشینی هاوکات لەگەڵ دۆزینەوەی ماکەکانی زێڕ، زیو، مز، مەفرەغ، قورقوشم و دواتریش ئاسن و زۆر داهینانی پیشەسازی، خشتەکانی بنەمای دامەزرانی شارستانییەت بوون. هەموو پێداویستییەکانی دامەزرانی ژیاری سۆمەر لە کوێستانەکانی تووڕۆس و زاگرۆس و خەرمانەی بنارەکانیان کە هێڤی بەپیتە ئامادە کرا، کە دەرهاویشتەی ژینگە و جوگرافیای تایبەت بوو. تەنیا گەڵاڵە و پلانی تۆمارکراو و نووسراوی دەخواست و شوێنێکی لەبار. هۆز و خێڵە قاقڕنشینەکان بە داهێنانی خەت و نووسین و زانستە جۆراوجۆرەکان ئەو گەڵاڵەیان دابین کرد و دەشتەلیتەییەکانی باشووری نێوانچۆمانیش ئەو شوێنە لەبارە بوون کە مەتریال و گەڵاڵە پێك

گەیشتن. بە دەربڕینی ئێستا، کوێستانییەکان چڕئامێر و قاقڕئاکنجییەکان نەرمئامێریان دابین کرد.
دەشتە لیتەییەکانی نێوان دیجلە و فڕات لە موسڵ و هەولێر و قامیشلیٚ و کۆبانییەوە، کە کوێستان کۆتایی دەهێت هەتا کەنداو درێژەی هەیە. خاڵی پێکگەیشتن و زەماوەندی ئەو دوو جوگرافیایە، نێوان چۆمان بوو. هەروەکوو کوێستانەکان ئاوی بۆ دابین دەکەن خەڵکانی کوێستانیش خواردەمەنی بەژیاربوونیان دابین کردووە. لە ڕووی دیمۆگرافی لەکۆنەوە نێوچۆمان دوو بەش بووە. باشووری بەغدا، هەتا کەنداو سامییەکان بوونە کە ئێستا زۆرینەی عارەبە و باکووری بەغدا هەتا کێوەکان، زۆرینە کورد و باپیرانی ئەو بووە.
لە کۆتایی دا دەڵێم سۆمەر کۆنترین و دایکی هەموو ژیارەکانی مێژوو دەرئەنجامی کارلێکی نەرمئامێری سامی و چڕئامێری باپیرانی کورد و نەتەوە کوێستانییەکانی ترە، ئەوەش خۆی ڕێژەی پێوانەیی گرنگ و سەلمێنەری ڕەسەنایەتی پلە یەکەم یا دووهەمە بۆیان. گەر کورد پلەی یەکەمی ڕەسەنایەتی لە قاتی جیهانی پیٚنەبرێت، دووهەمی دەستەبەرە. ئەوە گرنگی سۆمەر و ناسینی سۆمەر ڕووندەکاتەوە. سەرەڕای ئەوەی کە زۆر سەرچاوە ئەوان بە سامی بیٚخەوش بزانن، یان بە تەنیا کوێستانی و تەنانەت نەتەوەی تر وەك بولگاری، تورك، هیندی و... بۆ میناك شاڕووخ حەسەنزادە لە لاپەڕەی ٣٤ی پەرتووکی خۆی دا، بۆچوونی دان ناردۆ و هاوریٚ باخەوان دەهێنیٚ کە ئەوان تەنیا کوێستانی و کورد بوون و بۆچوونی عەبدلخالید سابیر، ئیحسان نوری، شێخ محەمەد مەردۆخ و زۆری تریش لەوە نیزیکە. خۆی شاڕوخ حەسەنزادەش هەر ئەو باوەڕەی هەیە کە سۆمەر بەرێژەی بەرچاو باپیرانی کورد دایانمەزراند و کەسیانی تر پشکی بچووکتریان بووە، بۆیە حەماسەی گیلگامیش بە کۆنترین

بەیتی کوردی دەزانێ. بەڵام ناکرێ دامەزرانی سۆمەر بێ بەشداری نەرئامێرانە وێنا بکرێت کە هێمای هەرە خۆیای «خەت و نووسینە» و هیچ بەڵگە نییە کە کوێستانییەکان داهێنەری بن. بەپێچەوانەی گەلانی سامی کە پشکی هەرە زۆری نوسراوەی جیهانی کەڤنار بە دایکەزمانی ئەوانە. بە شیمانەی زۆر نیزیك لە ڕاستی پتەو، ئەوان داهێنەری یەکەم ڕێنووسەکانن.

بابەتی دووهەم ئەوەی کە ئەو بەرهەمە بە بەیتێکی کوردی بزانرێت، ڕاستە نووسەر هاوچەشنی زۆری لە ڕووی شێوەی داڕشتن و فۆڕمی گیلگامێش و بەیتی کوردی دۆزیوەتەوە، چوون هەردوو بە یەك شێوە دەربڕین، زمانێکیان هەیە لە نێوان هۆنراوە و پەخشان. نە هۆنراوەی ناسراون و نە پەخشانی تەواو. یان بەجۆرێك تێکەڵاوی هەرکیانن. بەڵام لە ڕووی ناوەرۆکەوە چ هاوچەشنێك نادیترێت. هیچ کام لە بەیتەکان بەو شێوە نە تێکەڵاویان بە باوەڕەوە هەیە، نە پێوەندی هێزەکانی خوڵقێنەری سەرووی سرووشت و خواکان و مرۆڤ هەیە، نە وتووویژی مرۆڤ و خوا هەیە، نە کۆڕ و کۆبوونەوەی خواکان و بڕیاردانیان بۆ چارەنووسی مرۆڤ ڕەنگدانەوەی دیارە و سەدان نەی تر. هەروەها لە بەیتی کوردی و بگرە چیرۆك و میتۆلۆژی کورد و گەلانی تریش، تەنیا ئەوە گیلگامێش و ئەنکیدۆیە کە ڕوانینی فرەلایەن و ڕاستەقینەی بۆ پاڵەوانی یەکەم هەیە. هەموو لایەنە ڕاست و چەوتەکان، پاك و نەپاکەکان، حەز و ناحەزەکانی گلگامێش شان دراوە. هەر لە سەرەتاوە بە نواندنی ستەم و ناپاکی ئەو دەست پێدەکا تەنانەت دزێوی خواکان و ناپاکی ئیشتاریش نوێندراوە، لە کاتێك دا هیچ ناپاکی و دزێوی لە دزێوەکانی چیرۆك (وەك خومبابا) پێشان نەدراوە مەگەر بانگەشەی گیلگامێش سەبارەت بە ئەو. کەچی لە بەیتی کوردی و زۆرینەی چیرۆکەکانی جیهانی کۆن، هیچ کات لایەنی دزێو بۆ پاڵەوانی

سەرەکی وێنا ناکرێ و پێچەوانەی بۆ دوژمنانی. بۆ وێنە ڕۆستەم هەر پاکە و هەر پاکە و هەر پاك و ئەفراسیاو هەر دزێو.

ڕاستر ئەوەیە کە وێژە و ئۆل و میتۆلۆژی سۆمەر وەك دەسکەوتەکانی تر بە سەرچاوە بۆ ئەو بابەتانە لە ئاستی جیهانی بزانرێت و بە دۆزینەوەی گشت جۆرە بەرهەمەکانی هەر گەلێك، شوێنپێی سۆمەر بدۆزرێتەوە. زمانی دەقە پیرۆزەکانی سامی و کوردی و شێوە گێڕانەوە و فۆڕمی دەربڕین هەتا بابەت و ناوەرۆك هەمووی باندۆڕی سۆمەری لەسەر دیارە. دەقی عیبری تەلموود و تەوڕات و درێژەی ئەوان، ئەنجیل و قورعانیش، هەر شێوەدەربڕینی نیوە هۆنراوە و نیوە پەخشانیان هەڵبژاردووە و پێوەندی هێزەکانی سەرووی سرووشت بە سرووشتەوە ڕاپۆرت دەکەن. لە هەموو لایەنەکانیان کاریگەری سۆمەر دیارە کە هەرە بەرچاوەکەیان چیرۆکی نۆحی پێغەمبەرە. زمان و نێوئاخنی دەقەکانی ئەزدایی، مەسحەفی ڕەش، جیلوە، قەولی زەبوونی مەیسوور، قەولی سوڕا ئافرینا دنیایێ و... بۆ دۆزینەوەی شوێنپێی دەقە سۆمەرییەکان زۆر گوونجاوترە لە بەیت. جگەلەوە مخابن وێژەی کوردی و بەرهەمەکانی میتۆلۆژیکی ئەو لە ژێر تەوژمی زمانی داسەپاوی داگیرکەران، هێندە نامۆ و بێخێو کراوە کە کەم کەسانێك ئاگاداریانن و دەرەتانی بڵاوکردن زۆر بەرتەسکە. جا نائاگاداری زۆربەی توێژەرانی وێژەی کورد وای کردووە کە بە ڕوانیینی خۆیان بۆشایی وێژە بە هونەرە زارەکییەکانی مۆسیقایی وەك بەیت و حەیران پڕ کەنەوە. ئەوەیە کە ئەو بەرهەمانە لە شوێنی نابەجێ وەك بەرهەمی وێژەیی زۆرتر بەهەند وەرگیراون. بۆ وێنە چیرۆکی شەماڵ و زەڵان، کە لەو دا دووی هێزی سرووشتی خراپە و چاکە ڕووبەڕووی یەکن کە سەرۆکی خراپە زەڵان یان بای زریانە و بە هاوڕێیەتی زستان و بەستەڵەك، تاریکی و بەفر و باهۆز و کرێوە و

سەرما هێرشی ڕووخێنەرانەی خۆی هەڵدەکا و هێزی چاکە بە سەرۆکایەتی بای شەماڵ بە هاوڕێیی بەهار و ڕووناکی و گەرما و هێزی ئەوها بەربەرەکانی دەکات. ئەو چیرۆکە چەند جار بە هۆی هۆنەرانی کورد کە ناودارترینیان گەورە چیرۆکنووسانی وەك ئەڵماسخانی کەنوڵە و میرزا شەفیع کۆلیایین هۆنراوەتەوە. ئەو چیرۆکە نەناسراوە زیاتر لە هەر بەرهەمی ئاخێوەرانە و سەرزارەکی، لە ڕووی دارشتنی کەسایەتی و ناوەرۆك هاوچەشنی دەگەڵ گیلگامێش و ئەنکیدۆ هەیە. بەو ڕوانیینە من کێشەم لەگەڵ ئەوە نییە کە ویژەی سۆمەر بە کۆنترین بەرهەمەکانی ویژەی باپیرانی کورد بزانرێت، بەو مەرجە کە ئەوەی تێدا گونجابێت کە وەك خۆی شارستانییەتی سۆمەر، بە سامانی هاوبەشی سامی و کوێستانی بزانرێت. لەولاشەوە ئەو بەرهەمانە زۆر مەزنتر لەوەن کە لە چوارچێوەی بەیت دا بگونجێن. خۆی بەیت ئەگەر گونجاو بێ لە ویژە دا بنرخێندرێت. دلۆپێکە لە زریای ویژەی کورد دا. بەگشتی لەگەڵ کوردی بوونی هەمووی ژیاری سۆمەر هەم بەڵام بەشداری سامییەکان تەنانەت بە پلەی یەکەم ڕەت ناکەمەوە. ناوی بەیتیش بە بچووکتر لەوە دەبینم کە نرخی ڕاستەقینەی ئەو سامانە مەزنەی گەلانی کۆن و کەلەپوور بۆ هەموو جیهانی هەنووکە، دەربېرێت. هەڵبەت بەو ڕوانیینە ڕەخنەئامێز و ناشارەزایانەوە ناخوازم نرخی ڕاژەی مەزن و پیرۆزی کەسانی وەك شارۆخ حەسەنزادە دابەزێنم، کە تامەزرۆی دۆزینەوەی سەرەداوەکانی شووناسی کۆنترین گەلی بەئاستەم زیندوو دەدا کە لە ئاویلکەی قاڵبوونەوە و حەزیای ئاسمیلە بوون لە گەدەی بێچاندی گەلانی بێشووناسی خۆبەزلزان و دژەبەهاکانی سەردەم دایە و خۆشی لەخۆنامۆ و خۆبزرکردوو، فەرامۆشکراو، بەشخوراو و ڕوولەفەوتان، گۆیا سەری بۆ ئەو چارەنووسە پیرۆزە نەواندووە. ڕێك بەپێچەوانە زیاد لە هەر کەس

ئاگاداری هەوڵی مەزنی ئەو و نرخی بەرزی کارەکەی هەم و بە حەزی شاگردانەوە کە هانا بۆ مامۆستای دەبات، داوای لێدەکەم ماندوو نەبێت و درێژە بەو ئەرکە مەزن و پیرۆزە بدات. بە پێی ناسینێك لەو هەمە، بەو دەکرێ کە هەوڵی دۆزینەوەی باندۆڕی سۆمەر بدات لە بەرهەمە ئۆلی و چیرۆکە میتۆلۆژیکەکانی بێناز و شاز، بەڵام هەژار و غەوارەی کوردی. بەشداری گەلێك لە دامەزرانی سۆمەر بە پلەی دووهەمیش بێ، شووناسی هەرە کۆن هەرە شکۆدار دەبەخشێ چوونکە هەموو ژیارەکانی دوای سۆمەر لەو جوگرافیایە دەرئەنجامی زەماوەندی پیرۆزی چڕئامیری زاگرۆس توورۆس و نەرمئامێری قووزییە سامی ئاکنجییەکان بوو کە دەسپێکی بەمەدەنیکرانی هەمووی زەویش بووە. ئەوە لە شوێنەکانی وێژە و باوەڕی سۆمەر، لەسەر وێژە و باوەڕی ئەوان دیارە. هێڵی گۆڕانی جوتەی ئەپسۆ(نێرینە) و تیامیت(مێیینە) لە دەقەکانی سۆمەر دا بۆ لاخمۆ و لیخامۆی ئەکەدی، ئەنشار و کیشاری ئاشووری، ئادەم و حەوای عیبرانی، ئۆرانووس و گایای یەونانی و مەشی و مەشیانەی زەردەشتی، هێماییکە بۆ سەلماندنی ئەوها کاریگەرییەك. یان ئەگەر ڕاهیی شورپاك «ئووتناپیشتیم»ی بەلەموان، لە لافاوی مەزن ڕزگاری هات و بە ژیان و تەمەنی هەرمان گەیشت، ئەوا خولقانی چیرۆکی نۆح، پێغەمبەری تەمەندرێژی سامی، چەندی بلێی کورتژمی ئەو باوەڕەی سۆمەری لەسەر بووە.

سەرچاوەکان

- خانی، ئەحمەد(٢٠٠٨)، **مەم و زین**، ئامادەکردن و پەڕاوێزنووسینی هەژار، هەولێر، ئاراس.
- مودرِیس، مەلاکەریم(١٩٨٤)، **بنەماڵەی زانیاران**، بەغدا، چاپخانەی شەفیق.
- تاوەگۆزەیی، مەولەوی(١٣٩١)، **دیوانی مەولەوی**، لێکدانەوەی مودەڕیس، مەلاکەریم، چاپی دووهەم، سنە، کوردستان.
- مەردۆخ ڕۆحانی، ئیسماعیل (٢٠١١)، **مێژووی ناودارانی کورد**(٣ بەرگ)، وەرگێڕ ماجد مەردۆخ ڕۆحانی، هەولێر.
- قانع، محەمەد(٢٠٠٠)، **دیوانی قانع**، سیلێمانی، چیا.
- شەرەفکەندی، ڕەحمان هەژار (١٣٦١)، **دیوانی عارفی ڕەببانی شێخ ئەحمەد جزیری مەشهوور بە مەلای جزیری**، تاران، سرووش.
- تەیران، فەقێ(٢٠٠٥)، **دیوانافەقێ تەیران**، لێکۆڵینەوەی سەعید دێرەشی، هەولێر، دەزگەها سپیرێزیا چاپ و وەشانێ.
- قوتبێ ئەخلاتی، شێخ شەمسەدین(٢٠٠١)، **دیوانا شێخ شەمسەدینێ قوتبێ ئەخلاتی**، هەولێر، ئاراس
- مودەڕیس، مەلاکەریم و فاتح(١٣٦٤)، **دیوانی نالی**، ورمێ، سەلاحەدین ئەییووبی.
- مەولەوی، سەیدعەبدولڕەحیم(١٩٨٨)، **عەقیدەی مەرزییە**، لێکدانەوەی مەلاکەریم مودەڕیس، بەغدا، هاتف.
- سنەیی، سۆران(١٣٧٠)، ڕەسالەی عیشق، ورمێ، سەلاحەدین ئەییووبی.
- قووبادی، خانا، **شیرین و خوسرەو**، پێداچوونەوەی محەمەد مەلاکەریم. بەغدا، کۆڕی زانیاری کورد.
- مەلا سالح، حەکیم(١٣٧٦)، **مەولەوی**، ورمێ، سەلاحەدین ئەییووبی.
- بەدلیسی، میرشەرەفخان(١٣٨٤)، **شەرەفنامە**، وەرگێڕاوی هەژار، تاران، پانیز.
- مودەڕیس، مەلاکەری و محەمەد(١٣٦٧)، **دیوانی مەحوی**، ورمێ، سەلاحەدین ئەییووبی.
- ئوسکارمان(١٣٦٤)، **توحفەی موزەفەرییە**، ساغکردنەوەی هێمن، مەهاباد، سەیدیان.
- بۆرەکەیی(سەفیزادە)، سەدیق(١٣٧٠)، **مێژووی وێژەی کوردی(٢ بەرگ)**، بانە، ناجی.

- بۆرەکەیی(سەفیزادە)، سەدیق(١٣٦٩)، **پێشگۆییەکانی عێلبەگی جاف**، تاران، خوشە.
- حاجیمارف، د.ئەورەحمان(١٩٧٧)، **وشەڕۆنان لە زمانی کوردیدا**، بەغدا، کۆڕی زانیاری کورد.
- کۆیی، حاجی قادر(٢٧٠٧)، **دیوانی حاجی قادر کۆیی**، لێکدانەوەی سەردار حەمید میران و کەریم. مستەفا شارەزا و پێداچوونەوەی مەسعوود محەمەد، سنە، شاری کتێبی میدیا.
- شێخالاسلامی، محەمەدئەمین هێمن (٢٠٠٣)، **هەواری خالّی**، هەولێر، ئاراس.
- شێخالاسلامی، محەمەدئەمین هێمن (٢٠٠٥)، **دیوانی هێمنی موکریانی، سەرجەم شێعرەکانی مامۆستا هێمن**، عێراق، کوردستانی ئازاد.
- شەرەفکەندی، ڕەحمان هەژار (١٣٥٨)، **بۆ کوردستان**، تاران، جەواهیری، لالـەزاری نەو.
- ئەدەب، میسباحالدیوان(١٣٨١)، **دیوانی میسباحالدیوان ئەدەب**، شەرحێ ئاسۆ، ورمێ، ئینتشاراتی سەلاحەدین ئەییووبی.
- بێکەس، فایق، **دیوانی بێکەس**، سەقز، ئینتشاراتی محەمەدی.
- ئیلخانیزادە، سوارە(١٣٧٩)، **تاپۆ و بوومەلێڵ**، تاران، پانیز.
- بێکەس، شێرکۆ(٢٠٠٠)، **پیاوێ لە دارەسێو**، سلێمانی، سەردەم.
- بێکەس، شێرکۆ(٢٠٠٧)، **حەفتا پەنجەرەی گەڕۆک**، سلێمانی، ڕەنج.
- بێکەس، شێرکۆ(٢٠٠٠)، **بۆننامە**، سلێمانی، سەردەم.
- بێکەس، شێرکۆ(٢٠٠٧)، کەژاوەی گریان، کوردستان.
- بێکەس، شێرکۆ(١٩٩٩)، **چراکانی سەر هەلّەمووت**، سلێمانی، سەردەم.
- بێکەس، شێرکۆ(١٩٩٨)، **دەربەندی پەپوولە**، سلێمانی.
- بێکەس، شێرکۆ، **کازێوە**، سوید.
- بێکەس، شێرکۆ(١٩٨٠)، **دوو سروودی کێوی**، کتێبخانەی نیشتمانی، بەغدا.
- بێکەس، شێرکۆ(٢٠٠٤)، **گۆڕستانی چراکان**، سلێمانی، سەردەم.
- جاف، تاهیربەگ(١٣٨٠)، **دیوانی تاهیربەگی جاف**، سنە، ئینتشاراتی کوردستان.
- سەیدزادەی هاشمی، سەیدمحەمەد تاهیر(١٣٧٠)، **هەوارگەی دلّان**، ورمێ، ناوەندی سەلاحەدین ئەییووبی.
- سەجادی، عەلائەدین(١٣٩٢)، **دەقەکانی ئەدەبی کوردی**، سنە، ئینتشاراتی کوردستان.
- وەفایی، سەید عەبدولڕەحیم(١٣٨٧)، **دیوانی وەفایی**، سنە، ئانا.
- کۆر، شێخ ئەحمەد(١٣٩٣)، **دیوانی شێخ ئەحمەدی کۆر**، تاران، کولـەپشتی.

- خەزەنەدار، د. مارف(١٩٨٤)، **لەبابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە**، بەغدا، الموسسەالعراقیە للدعایە.
- کەماڵەیی، وەلید وەلی دێوانە (١٣٩٢)، **دیوانی وەلی دێوانە سۆرانی و هەورامی**، وەرگێڕاوی ڕازی، سنە، ئینتشاراتی کوردستان.
- فەلاح، کاکە(١٩٨٠)، **کاکەی فەلاح**، لێکۆڵینەوەی د. عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ بەغدا، ئەلحوادیس.
- حامدی، کامڕان(١٣٧٩)، **زینووی بەتەم**، سەقز، ئینتشاراتی محەمەدی.
- حامدی، کامڕان(١٣٨١)، **گۆمی بەردەلانکێ**، مەهاباد، هیوا.
- حامدی، کامڕان(١٣٨٣)، **مان و نەمان**، مەهاباد، هیوا.
- حامدی، کامڕان(١٣٨٩)، **پەنجەرە**، مەهاباد، هیوا.
- حامدی، کامڕان(١٣٩٠)، **تەك**، مەهاباد، هیوا.
- حامدی، کامڕان، **زەنگ**، مەهاباد، نووسەر.
- حامدی، کامڕان، **خومارێن**، مەهاباد، نووسەر.
- هەردی، ئەحمەد(١٩٨٤)، **ڕازی تەنیایی**، سلێمانی، کتێبخانەی سلێمانی.
- ڕازی، سابیر(١٩٧٩)، **چوارینەکانی باتایەر هەمەدانی**(وەرگێڕداوە)، بەغدا، بابل.
- شێخ ساڵح، شێخ نووری، **دێوانی شێخ نووری شێخ ساڵح**، بەغدا، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی.
- پیربال فەرهاد(٢٠٠٤)، **ڕێبازە ئەدەبییەکان**، ئامادەکردن و وەرگێڕان لە فەرەنسییەوە، ئاراس، هەولێر.
- حەسەنزادە، شاڕوخ(١٣٩٤)، **کۆنترین بەیتی کوردی حەماسەی گیلگامێش**، مەهاباد، هیوا.
- پەشێو، عەبدوڵڵا(٢٠٠١)، **دیوانی دوکتور عەبدوڵڵا پەشێو**، هەولێر، ئاراس.
- توحدی، کەلیموولڵا کانیماڵ (١٣٨٧)، **دیوانی عیرفانی جەعفەرقولی زەنگەلی**، مەشەد، واسع.
- ئوشنوویی، ئەمین(١٣٧٧)، **دیوانی ئەمین ئوشنوویی، ورمێ**، ناوەندی بڵاوکردنەوەی سەلاحەدین ئەییووبی.
- وەزارەتی پەروەردە، لیژنە(٢٠١٤)، **زمان و ئەدەبی کوردی پۆلی نۆیەمی بنەڕەتی**، هەولێر، وەزارەتی پەروەردە.
- بارامی، ئیرەج(١٣٨٨)، **شاهنامەی کوردی**، (٣ بەرگ)، تاران، ئانا.

- قوبادی، خانا(٢٠١١)، لەیلا و مەجنوون، ساغکردنەوەی غەفار ئیبراهیمی، سلێمانی، بنکەی ژین.
- باخەوان، هاوڕێ(٢٠٠٣)، **کوردستان نیشتمانی یەکەمی سۆمەرییەکان**، هەولێر، ئاراس.
- عەلی، بەختیار(٢٠١٠)، **کۆشکی باڵندە غەمگینەکان**، چاپی دوهەم، سلێمانی، ئەندێشە.
- عەلی، بەختیار(٢٠٠٩)، **مەرگی تاقانەی دووهەم**، چاپی پێنجەم، سلێمانی، ئەندێشە.
- عەلی، بەختیار(٢٠١٥)، **دواهەمین هەناری دنیا**، چاپی شەشەم، سلێمانی، ئەندێشە.
- عەلی، بەختیار(٢٠٠٥)، **شاری مۆسیقارە سپییەکان**، سلێمانی، ڕەهەند.
- عەلی، بەختیار(٢٠١٠)، **جەمشیدخانی مامم کە هەمیشە با دەیبا**، سلیمانی، ئەندیشە.
- ئووجالان، عەبدوڵڵا(٢٠٠٢)، **لە دەوڵەتی ڕاهیبی سۆمەرەوە بەرەو شارستانییەتی دیمۆکراسییانە**، قوتابخانەی ناوەندی پارتی.
- زکی بیگ، محمدامین، **زبدهٔ تاریخ کردستان**، تهران، توس، ۲ ج، چاپ دوم(۱۳۸۸)
- برلین آیزیا: **به نام آزادی** ، ترجمه محمد امین کاردان انتشارات مروارید ۱۳۸۵
- آشوری داریوش : **دانشنامه سیاسی** ، انتشارات مروارید ، چاپ دوازده هم ۱۳۸٤
- پوپر کارل ، **جامعه باز** ، ترجمه دکتر مصطفی یونسی نشر مرکز ۱۳۸٤
- ابنشتاین ویلیام - فاگلمان ادوین، **مکاتب سیاسی معاصر**، ترجمه: حسینعلی نوذری، نشر گستره ۱۳٦٦
- زیگلر ژان ، **اربابان جدید جهان**، ترجمه: زهرا وثوق ، نشر چاپخش تهران ۱۳۸٦
- بشیریه حسین ،**آموزش دانش سیاسی**، نشر نگاه معاصر ۱۳۸۲
- هانتینگتون سموئیل ، **سامان سیاسی**، ترجمه محسن ثلاثی نشر علمی، چاپ سوم ۱۳۸۲
- **خداوندان اندیشه سیاسی** جلد اول نوشته مایکل برسفورد فاستر ترجمه جواد شیخ‌الاسلامی جلد دوم نوشته ویلیام تامس جونز، ترجمه علی رامینی، شرکت انتشارات علمی – فرهنگی ۱۳۷۹
- برتون رولان ، **قوم‌شناسی**، ترجمه ناصر فکوهی نشر نی ۱۳۸۹
- لوفان بومر ، فرانکلین ، **جریانهای بزرگ در تاریخ اندیشه غربی**،ترجمه دکتر حسین بشیریه، انتشارات باز چاپ دوم ۱۳۸۲
- روسو ژان ژاک، **امیل** ، ترجمه غلام‌حسین زیرک زاده ، چاپ سوم ۱۳۸۵

- روسو ژان ژاک،**قراداد اجتماعی** ، ترجمه سعید حبیبی، تهران، ابرسفید، **۱۳۹۰**
- مارکس، کارل، **سرمایه**، ترجمه ایرج اسکندری، تهران، انتشارات فردوس **۱۳۷۹**
- مارکس کارل، **گروندریسه (مبانی نقد اقتصاد سیاسی)**، ترجمه باقر پرهام و احمد تدین، جلد اول چاپ سوم ۱۳۷۸ و جلد دوم چاپ اول ۱۳۷۵
- مردوخ کردستانی، شیخ‌محمد، **تاریخ مردوخ**، تهران، نشر کارنگ. **۱۳۷۹**
- آشوری، داریوش، **ما و مدرنیّت**، چاپ اول، تهران: مؤسسه فرهنگی صراط، تهران،
- مردوخ رووحانی، بابا (شیوا)، **تاریخ مشاهیر کرد**، تهران، سروش، **۳**ج چاپ دوم **۱۳۸۳**
- بورنوف، رولان و اوئله، رئال، **جهان رمان**، ترجمه نازیلا خلخالی، تهران، نشر مرکز، **۱۳۷۸**
- بشیریه، حسین. **جامعه شناسی سیاسی**، تهران، نشر نی. **۱۳۷۶**
- اردلان ماه‌شرف(مستوره)، **دیوان مستوره**، تصحیح ماجد مردوخ روحانی، تهران، آنا **۱۳۹۰**
- دوورانت، ویل، **تمدن ایران و مشرق زمین**، ترجمهٔ حسین کامیاب و محمدامین علیزاده و فاطمه معیت، تهران، بهنود، ۲ج، چاپ دوم **۱۳۹۱**
- پالمر، رابرت روزلت. **تاریخ جهان نو**، ترجمهٔ ابوالقاسم طاهری، تهران، امیرکبیر، ۲ج. **۱۳۴۹**
- بوشه، راجر ، **نظریه‌های جباریت از افلاتون تا آرنت** ، ترجمه فریدون مجلسی. نشر مروارید. **۱۳۸۵**
- کاتوزیان، همایون. **دولت و جامعه در ایران**، ترجمهٔ حسن افشار، تهران، نشر مرکز. **۱۳۷۹**
- وبر، ماکس، **اخلاق پرتستان و روح سرمایه‌داری**، ترجمهٔ دکترعبدالمعبود انصاری، تهران، سمت **۱۳۸۷**
- پورپیرار، ناصر، **کتاب اول دوازده قرن سکوت(تأملی در بنیان تاریخ)**، ۳ جلد، تهران، نشر کارنگ (تاریخهای مختلف چاپ مجلدات و چاپهای متعدد)

- پورپیرار، ناصر، **کتاب دوم پلی بر گذشته(تأملی در بنیان تاریخ)**، ۳ جلد، تهران، نشر کارنگ، (تاریخهای مختلف چاپ مجلدات و چاپهای متعدد)
- پورپیرار، ناصر، **مگر این پنج روزه(سعدی آخرالزمان)**، تهران، نشر کارنگ ۱۳۷۷